

Refugis antiaeris del Camp de Tarragona i la banalització del dolor

Autor: Polvoró

“La mort que més em preocupa és la mort de la Memòria”.

Neus Català

RESUMEN

Este trabajo consiste en una investigación sobre cómo eran y son hoy en día algunos de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española ubicados en la provincia de Tarragona. El trabajo se divide en dos partes principales. Por un lado, se ofrece una parte teórica en donde se explica qué son y cómo fue su construcción. Asimismo, se trata el concepto de la banalización del dolor, dando numerosos ejemplos de diferentes ámbitos en los que podemos encontrar este tema relacionado. Por otro lado, encontramos una parte práctica que se enfoca principalmente en la visita de algunos refugios de la provincia, así como también en la descripción de algunos refugios de la comarca de la Conca de Barberà que no son visitables al público general, pero que gracias a entrevistas realizadas y fuentes orales podemos conocer. Además, se ha realizado una encuesta a personas de diferentes edades y localidades para saber el grado de conocimiento que se tiene en general sobre los refugios y si se cree que se deberían dar a conocer más debido a su importancia. A la vez, para introducir al lector en el tema, se da un breve contexto histórico sobre la Guerra Civil y cómo afectó esta a Cataluña. Gracias a la investigación realizada, se ha podido dar respuesta a las preguntas planteadas al principio y afirmar así las hipótesis. En definitiva, he observado que al final de la guerra sí habían refugios suficientes para proteger a los ciudadanos, aunque al principio del conflicto no era así.

RESUM

Aquest treball consisteix en una recerca sobre com eren i són avui dia alguns dels refugis antiaeris de la Guerra Civil Espanyola situats a la província de Tarragona. El treball es divideix en dues parts principals. D'una banda, s'ofereix una part teòrica on s'explica què són i com va ser la seva construcció. Així mateix, es tracta el concepte de la banalització del dolor, donant nombrosos exemples de diferents àmbits en els quals podem trobar aquest tema relacionat. D'altra banda, trobem una part pràctica que s'enfoca principalment en la visita d'alguns refugis de la província, i també en la descripció d'alguns refugis de la comarca de la Conca de Barberà que no són visitables al públic general, però que gràcies a entrevistes realitzades i fonts orals podem conèixer. A més, s'ha fet una enquesta a persones de diferents edats i localitats per a saber el grau de coneixement que es té en general sobre els refugis i si es creu que s'haurien de donar a conèixer més a causa de la seva importància. Alhora, per a introduir al lector en el tema, es dona un breu context històric sobre la Guerra Civil i com va afectar aquesta a Catalunya. Gràcies a la recerca duta a terme, s'ha pogut donar resposta a les preguntes plantejades al principi i afirmar així les hipòtesis. En definitiva, he observat que al final de la guerra sí que hi havien refugis suficients per a protegir els ciutadans, tot i que al principi del conflicte no era així.

ABSTRACT

This work consists of a research on how were and are today some of the air-raid shelters of the Spanish Civil War located in the province of Tarragona. The work is divided into two main parts. On the one hand, it offers a theoretical part where it explains what they are and how they were built. It also deals with the concept of the trivialization of pain, giving numerous examples of different areas in which we can find this related issue. On the other hand, we find a practical part that focuses mainly on the visit of some shelters in the province, as well as the description of some shelters in the region of Conca de Barberà that are not open to the general public, but thanks to interviews and oral sources we can know. In addition, a survey has been made to people of different ages and localities to know the degree of knowledge that people have in general about the shelters and if they believe that they should be made more known due to their importance. At the same time, to introduce the reader to the subject, a brief historical context is given about the Civil War and how it affected Catalonia. Thanks to the research carried out, it has been possible to answer the questions posed at the beginning and thus affirm the hypotheses. In short, I have observed that at the end of the war there were sufficient shelters to protect citizens, although at the beginning of the conflict this was not the case.

ÍNDIX

1.INTRODUCCIÓ.....	1
2.QUÈ VA PASSAR A ESPANYA DEL 1936 AL 1939?.....	5
2.1. La Guerra Civil.....	5
3.CATALUNYA SOTA ELS BOMBARDEJOS.....	11
4. ELS REFUGIS ANTIAERIS.....	17
4.1. Què és un refugi antiaeri?.....	17
4.2. La construcció dels refugis.....	18
4.2.1. Qui els construïa?.....	18
4.2.2. Com es construïen?.....	20
4.2.3. Tipus de refugis.....	23
4.2.4. On es construïen?.....	25
4.2.5. Quants se'n van construir?.....	27
4.2.6 Instruccions per a la població.....	28
5. SELECCIÓ DE REFUGIS ANTIAERIS DEL CAMP DE TARRAGONA.....	34
5.1. Refugi de Valls (Alt Camp).....	34
5.2. Refugi de Cambrils (Baix Camp).....	46
5.3. Refugi de Reus (Baix Camp).....	60
5.4. Refugi de Tarragona (Tarragonès).....	74
5.5. Refugis de Montblanc (Conca de Barberà).....	85
5.6. Refugis de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà).....	91
5.7. La gent coneix els refugis antiaeris que tenen més propers?.....	102
5.7.1. S'haurien de visibilitzar i donar-los més reconeixement?.....	104
6. LA BANALITZACIÓ DEL DOLOR I LA MEMÒRIA HISTÒRICA.....	105
6.1.Què vol dir “banalitzar el dolor”?.....	105
6.2. La memòria històrica.....	108
6.3. Turisme cultural i cultura de la memòria històrica.....	115
6.4. Exemples de banalització del dolor.....	123
6.5. On trobem l'ús de la banalització del dolor als refugis antiaeris?.....	133
7. CONCLUSIONS.....	137
8. FONTS PRIMÀRIES.....	140
9. BIBLIOGRAFIA.....	141
10. WEBGRAFIA.....	142
11. IMATGES.....	151
12. ANNEXOS.....	165

1.INTRODUCCIÓ

Aquest treball de recerca ofereix una investigació sobre com eren i són ara alguns dels principals refugis antiaeris del Camp de Tarragona.

Es coneix com a refugi antiaeri una zona de seguretat o espai tancat on podien estar-hi una quantitat prou elevada de persones durant un període de temps més o menys llarg. Es van construir durant la Guerra Civil Espanyola, sota l'amenaça de les bombes que queien des dels avions, amb l'objectiu de proporcionar un lloc de refugi a la població civil.

D'altra banda, aquest treball consta també d'un apartat sobre el tema de la banalització del dolor, donant-ne alguns exemples i veient on i de quina manera podem trobar l'ús d'aquest concepte amb relació als refugis antiaeris i la memòria històrica en general.

Per tant, el treball es troba enfocat bàsicament en els anys més durs i difícils a l'Espanya i Catalunya del segle XX, però més concretament, en els llocs on es va refugiar la major part de la població civil i el personal militar cada cop que eren bombardejats pels atacs militars dels enemics des de l'aire.

El treball consta principalment de dues parts. Per un costat, tenim una part més teòrica, on s'analitza de forma general com era un refugi antiaeri o refugi antibomba, i sobre com va ser la seva construcció. A més, com bé s'ha mencionat anteriorment, es tracta el tema de la banalització del dolor i s'explica de forma genèrica la situació que va travessar el país durant l'època on es va fer ús d'aquests refugis.

D'altra banda, trobem una part pràctica, que es basa especialment en la visita d'alguns dels refugis de la província de Tarragona. Concretament, ens centrem en els refugis de Valls, Tarragona, Reus i Cambrils, tot i que també es fa alguna menció d'alguns refugis de la Conca de Barberà, que no estan habilitats però gràcies als testimonis orals se sap on estaven ubicats. Després de conèixer com eren tots aquests refugis durant el seu funcionament, s'ha investigat com són actualment i quins són els diferents usos que se'ls dona. A més, i per últim i no menys important,

s'han entrevistat testimonis que ens han explicat com va ser la seva experiència davant d'aquests fets.

Pel que fa a les diverses preguntes que m'he plantejat respecte al tema d'estudi, de la part teòrica serien: Com eren els refugis antiaeris? Aquesta pregunta engloba altres qüestions com poden ser: On es localitzaven tots aquests refugis? Qui els va construir? De quina manera es van construir? Quants se'n van fer? Tanmateix, es busca resposta a: Què vol dir banalitzar el dolor?

Quant a les qüestions de la part pràctica, ens centrem en: Quins usos es dona actualment a aquests refugis? La gent sap de l'existència dels refugis que tenen més propers? S'haurien de visibilitzar més i donar-los més reconeixement?

Per tant, aquestes diverses qüestions ens dirigeixen cap a la hipòtesi principal d'aquest treball: Tenien refugis suficients la gent dels nostres pobles durant aquells anys complicats?

El que es busca amb aquest treball és respondre les qüestions plantejades en un principi, així com reafirmar la hipòtesi que s'ha plantejat, a més a més d'estendre els coneixements sobre els fets que van ocórrer a Catalunya i Espanya durant aquells temps, com ara la Guerra Civil. Poder comprendre i entendre millor els sentiments de tota aquella gent en aquella època tan dura. Així mateix, vull ampliar els meus coneixements sobre la banalització del dolor, ja que sempre he escoltat aquest concepte i vull saber si realment és el que he pensat sempre.

La majoria de la població, sobretot la més jove, realment no coneix l'existència dels refugis i no són tan reconeguts com haurien de ser-ho, ja que podríem dir que gràcies a ells, nosaltres podem ser aquí ara. Com no es dona gaire importància a aquests refugis, moltes poblacions els utilitzen com qualsevol sala, on a vegades, els fan servir com a magatzems o simplement no s'hi pot accedir. Ara bé, no tots els municipis els tracten de la mateixa manera, ja que són moltes les ciutats que permeten visitar-los de forma turística, compartint com eren i com sobrevivia la gent als seus interiors.

Per un costat, sobre el que m'ha motivat per treballar aquest tema he de dir que no coneixia ben bé què era un refugi antiaeri quan vaig iniciar la recerca. Havia sentit mencionar-los, però mai m'havia aturat a pensar en ells i la seva importància en la generació dels nostres avis. Em va cridar l'atenció investigar-los per després poder visitar-los. Vaig pensar que com jo, molts altres joves de la meva edat no coneixen res de la seva existència, ni tan sols saben a on n'hi ha que siguin visitables avui dia. Per aquest motiu, vaig decidir fer una enquesta amb la intenció de comparar el que saben unes generacions i unes altres i veure el grau d'ignorància que hi ha en la societat en general.

Per l'altre, em va cridar l'atenció el tema de la *banalització del dolor*, concepte que sempre havia sentit, però que realment no sabia si el que jo coneixia sobre aquest era verídic. Així doncs, vaig decidir buscar exemples de banalització per comprovar si el que jo pensava era realment així o no.

Per tal d'investigar les qüestions plantejades i assolir els objectius inicials del treball, s'ha dut a terme diverses cerques a pàgines webs, articles en PDF, consultes a l'Arxiu Municipal de Reus i cerques també en uns quants llibres relacionats amb els temes a tractar. Tanmateix, s'ha fet visites guiades als refugis antiaeris investigats i fins i tot, s'ha realitzat un *escape room* en un d'ells. D'altra banda, s'ha fet una enquesta, la qual s'ha enviat a gent de diferents edats i gèneres, per tal d'esbrinar fins a quin punt sap la gent sobre refugis antiaeris i si consideren que se'ls hauria de donar més reconeixement. Altrament, aquest treball de recerca comença amb un breu context històric de la Guerra Civil i de com van afectar els bombardejos a casa nostra per tal d'introduir el lector dins del tema, ja que aquesta guerra és la causa de la construcció dels refugis antiaeris i és important entendre de manera sintetitzada en què va consistir per a poder comprendre la recerca en conjunt.

A banda d'això, els programes informàtics principals que s'han utilitzat per elaborar aquest treball han estat les aplicacions de *Documents*, el cercador *Google Achademics*, *Formularis de Google* i *Google Maps*.

A tots els treballs hi ha dificultats, i aquest no n'és cap excepció. El principal problema que vaig tenir va ser a l'inici, a l'hora d'escollir el tema per fer el treball, ja

que inicialment el tema era un completament diferent, però per motius d'entrebancs a l'hora d'agafar informació i per falta de no saber com orientar-lo concretament a causa de la gran extensió que abastava el tema, es va canviar el tema inicial a l'actual. Llavors, vaig poder començar a treballar amb aquest, d'una manera molt més fàcil i ràpida. A poc a poc, vaig poder anar fent la major part del treball durant l'estiu, sense gaires complicacions, a excepció d'algun dia que hi va haver dificultats a l'hora de consultar informació a l'Arxiu Municipal de Reus per falta de documents i tràmits que s'havien de fer per una persona major d'edat. També era difícil alhora de fer les reserves i quadrar els dies en el que es feien les visites guiades als refugis amb els dies que jo hi podia anar. Tot i això, el treball a nivells genèrics no m'ha portat grans mals de cap.

Abans de començar a llegir la meua recerca, m'agradaria dir que considero que aquest treball pot resultar molt útil per mostrar a la gent la importància i la utilitat que tenien els refugis antiaeris. A més d'ajudar a donar a conèixer la situació i dificultats que van suportar una generació (tot i que de vegades no ho recordem) molt propera a nosaltres i que avui dia encara per sort podem conviure amb molts d'aquests avis que de nens van haver de sobreviure totes aquestes adversitats d'una barbàrie que un cop més, va ser originada pels poderosos del país i van pagar les conseqüències la gent del poble, fets que encara passen actualment en els conflictes i guerres que hi ha arreu del planeta.

En poques paraules, considero que el meu treball pot, d'una manera o una altra, trencar amb aquesta greu ignorància i poc respecte que hi ha en la nostra societat.

2. QUÈ VA PASSAR A ESPANYA DEL 1936 AL 1939?

2.1. La Guerra Civil

D'entrada, per entendre bé el motiu de la construcció i l'existència dels refugis antiaeris que hi ha arreu del país, és necessari entrar en context. Cal entendre de forma genèrica en què va consistir la Guerra Civil Espanyola i saber què va suposar aquest conflicte que va travessar l'Espanya i Catalunya del segle XX.

Per començar, què és exactament una guerra civil?

Segons la RAE, una guerra civil és un conflicte armat entre dos o més bàndols on s'enfronten els habitants d'un mateix país o nació. Es tracta d'una lluita violenta entre persones que viuen en un mateix territori, però que tenen interessos o ideologies diferents que pretenen imposar mitjançant l'ús de la força. Aquesta guerra pot iniciar-se per motius polítics, ètnics, religiosos o de qualsevol altre tipus. La major part de les vegades, països estrangers poden involucrar-se donant suport a algun dels bàndols.¹

Una vegada que ja entenem què és una guerra civil, podem passar a explicar breument en què va consistir la Guerra Civil en el cas d'Espanya.

Troblem els inicis d'aquest conflicte bèl·lic molts anys enrere, concretament als inicis del segle XX, quan a Espanya regnava el rei Alfons XIII. Durant aquella època, Espanya estava en unes condicions prou miserables, perquè estava molt endarrerida en tots els aspectes en comparació de la resta d'Europa. La mortalitat infantil era molt elevada i més del 50% de la població era analfabeta. La indústria també es trobava molt endarrerida, ja que únicament es concentrava al nord del país, és a dir, a Catalunya, el País Basc i Astúries i els obrers eren tractats també en molt males condicions. Tota aquesta sèrie de mancances al país va fer que constantment hi hagués revoltes socials en contra del règim i del rei, però aquest no volia rectificar la situació. El 1931 es van convocar unes eleccions municipals, on la coalició de partits republicans, moderats i d'esquerres van obtenir la majoria dels

¹ PÉREZ PORTO, Julián i MERINO, María. Actualitzat el 20 d'octubre de 2022. *Guerra civil - Qué es, definición y concepto*. <https://definicion.de/guerra-civil/> (Consultada el 7/12/23)

vots a les ciutats principals. Alfons XIII en veure que la major part del país anava en contra seu, odi ocasionat també pel suport que va donar aquest a la dictadura de Primo de Rivera, va decidir marxar a l'exili a Roma, donant lloc a la Segona República i proclamant a Niceto Alcalá Zamora com a president del govern provisional. Aquest govern provisional tenia com a objectiu elaborar una nova constitució republicana amb tot un conjunt de reformes fortament anticlericals i millores de tota mena al país. Aquestes reformes anticlericals no eren defensades per Alcalá Zamora, ja que era un gran defensor de la religió. Es va trobar amb una forta oposició anticlerical que es va anar estenent arreu del país amb violents disturbis on molts centres religiosos van ser cremats. Seguidament, Alcalá Zamora va dimitir i va ascendir al poder Manuel Azaña. Durant aquest període, destaquen el Bienni Reformista (1931-1933) i el Bienni Conservador (1933-1936) amb Alejandro Lerroux al capdavant després d'unes eleccions l'any 1933. Convé ressaltar que era una etapa molt inestable, on els assassinats i conflictes entre els diversos partits i ideals que hi havia al país eren constants. També destaca la Revolució d'Octubre de 1934 a Astúries amb un intent de cop d'estat i la proclamació de l'Estat Català dins la República Federal Espanyola per part de Lluís Companys, qui va acabar sent empresonat.

Els militars, cansats d'aquests constants desordres, van començar a preparar, dirigits per Francisco Franco, un cop d'estat que volia posar fi a la Segona República mitjançant l'ús de la força per establir una dictadura. Es pensaven que en tan sols uns tres o quatre dies haurien pogut finalitzar el cop d'estat. Bàsicament, la dreta va perdre totalment l'esperança en la legalitat i van començar a defensar els seus ideals a través d'altres mecanismes, en aquest cas, a través de la força.

El febrer del 1936 van tindre lloc les darreres eleccions generals de la Segona República. Els partits d'esquerres es van unir en el Front Popular, una coalició formada principalment per socialistes, comunistes i anarquistes. Van obtenir la majoria, tot i haver estat els resultats prou similars, encara que es creu que aquesta victòria probablement va estar per frau electoral, comú durant aquells anys. En conseqüència, les protestes, vagues, i revoltes republicanes van augmentar i també va créixer el Partit Comunista Espanyol, que anys enrere havia estat irrellevant.

D'altra banda, José Antonio Primo de Rivera va crear La Falange, un moviment d'inspiració feixista, a causa de l'èxit que tenia el feixisme a la Itàlia de Mussolini o a l'Alemanya d'Adolf Hitler. El partit va anar creixent progressivament, igual que ho feien els aldarulls arreu del país.

L'any 1936, la sublevació, amb el General Mola com a director, va encarregar-se d'anar preparant un futur cop d'estat. El detonant del conflicte va ser que el 12 de juliol del mateix any, un grup de falangistes van matar al republicà socialista José del Castillo. El cos policial va buscar venjança i va intentar detenir un falangista. Van detindre a José Calvo Sotelo, gran referent de la dreta, el van tancar dins d'una furgoneta i el van disparar causant-li la mort. El seu assassinat va commoure a Franco, qui encara no estava gaire convençut de participar dins el cop d'estat. El pla d'aquest cop d'estat es basava en el fet que Mola agafaria les tropes del nord i des de Burgos, es dirigiria a conquerir Barcelona i Madrid, mentre que Franco agafaria les tropes del nord d'Àfrica i entraria pel sud d'Espanya. El pla va fracassar, ja que no van poder conquerir ni Madrid ni Barcelona, però sí que van conquerir un 40% del país, donant lloc a l'esclat de la Guerra Civil Espanyola el 17 de juliol de 1936 amb la sublevació de l'exèrcit de l'Àfrica contra el govern del Front Popular.

El país va quedar dividit en dos bàndols. El bàndol republicà i el bàndol nacional:

Imatge 1: Plànol de l'evolució dels dos bàndols de la Guerra Civil Espanyola el 30 de setembre de 1936. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.147).

El primer dia de la guerra, França i Anglaterra van signar un pacte a la no-intervenció a la guerra, ja que si acabaven intervenint, podria donar lloc a una Segona Guerra Mundial (encara no havia tingut lloc la Segona Guerra Mundial). A poc a poc, es van anar unint altres països al pacte, a excepció d'Alemanya i Itàlia, que van fer costat al bàndol nacional i la Unió Soviètica que va donar suport al bàndol republicà. Bàsicament, va tindre lloc una batalla del feixisme i el nazisme contra el comunisme. Tanmateix, el país es va convertir en un territori d'experimentació d'armes que més tard tindrien ús en la Segona Guerra Mundial, com és el cas de l'Ofensiva del Nord, on Hitler va bombardejar el municipi de Guernica.

Pel que fa als subministraments de guerra, Alemanya i Itàlia van proporcionar tancs i avions als sublevats, i a més, els anglesos i els americans van subministrar-los el combustible suficient. La Unió Soviètica per defensar els republicans va lliurar-los material bèl·lic a canvi de l'or del banc d'Espanya (Or de Moscou).

Per tal de poder fer front al bàndol nacional, els republicans van preparar la població perquè poguessin anar al front a lluitar, fet conegut com Les Milícies, convertint la lluita de classes en una guerra de classes. Es van centrar a atacar contra l'església, deixant morts més de 8.000 religiosos. Aquest fet va ajudar que els catòlics s'acabessin de posicionar al bàndol nacional. També cal mencionar que els republicans van rebre el suport d'unes unitats militars compostes per militars estrangers voluntaris de diversos països, conegudes com les Brigades Internacionals.

Amb el pas dels mesos, concretament a finals de setembre del 1936, els nacionals ja havien conquerit bona part d'Andalusia i Extremadura i es van veure en la necessitat d'escollir un líder perquè liderés en singular el bàndol. L'escollit va ser Franco, tot i que a l'inici tampoc estava gaire convençut.

La falta de militars als dos bàndols va fer que s'obrissin les conegudes caixes de recluta, donant lloc a què al front hi hagués principalment joves amb poca experiència i que realment no se sentien atrets per cap dels ideals polítics del moment.

L'objectiu dels nacionals era conquerir la capital, si ho aconseguien, tenien la guerra assegurada. Per aquest motiu, van començar a atacar la ciutat amb les tropes de Franco i les de Mola per cada banda, tot i que la resistència dels republicans els van dificultar les coses. Aquesta batalla és coneguda com la Batalla de Madrid.

El març del 1937 finalitza la primera etapa de la guerra amb les batalles de Jarama i Guadalajara, considerades la primera derrota del feixisme. Els punts forts de la guerra els trobem entre 1937 i 1938, i a poc a poc, les victòries que inicialment semblaven ser dels republicans, passaran a ser dels nacionals. L'any 1937, els nacionals conquereixen Màlaga, i parts del nord com Biscaia, Cantàbria (bombardeig Guernica), Astúries o Santander, a causa del seu gran interès pel món industrial. Els republicans es van anar fragmentant progressivament per les diferències ideològiques i l'estiu del 1937, el nou president Juan Negrín inicia una nova gran ofensiva i obre els fronts de Brunete i Belchite.

A finals del 1937, el govern republicà es trasllada de València a Barcelona i s'inicia la campanya de Terol amb la intenció d'evitar l'atac directe dels falangistes a Madrid, tot i que fracassen. Després de la pèrdua de Terol el febrer del 1938, l'exèrcit franquista va llançar una ofensiva a Aragó, que va debilitar les defenses republicanes. És en aquest moment quan les tropes falangistes entren a Catalunya, concretament a Lleida, on troben una forta resistència republicana. A l'abril, conquereixen Vinaròs i divideixen els republicans en dos bàndols, els de Madrid i els de Catalunya.

Durant la tercera fase de la guerra, té lloc la fi de la Segona República, a causa de les fortes diferències ideològiques entre republicans, que són vençuts brutalment a la Batalla de l'Ebre, la batalla més agressiva i sanguinolenta de tota la guerra. Solament dins d'aquesta batalla hi van haver més de 100.000 morts a cada bàndol en tan sols 3 mesos. Aquesta batalla va donar lloc a la caiguda de Catalunya en mans feixistes, entrant a Tarragona i seguidament, el General Yagüe entra a Barcelona, seu del govern republicà.

El gener del 1939, molts republicans, militars, civils i artistes decideixen marxar a l'exili a França. El 27 de febrer, el govern de Franco és reconegut per França i Anglaterra i Manuel Azaña dimiteix com a president de la República. El 28 de març és ocupada Madrid i l'1 d'abril, Francisco Franco signa l'últim comunicat de guerra, posant punt final a aquests tres llargs anys de la Guerra Civil Espanyola, deixant un total de 500.000 morts, milers de ferits i milers de danys psicològics i materials. Així va ser com es va donar lloc a uns 40 llargs anys de dictadura franquista que no finalitzarien fins a l'any 1975.²

² ACADEMIA PLAY, Gener 2021 (YouTube): *La Guerra Civil española*.
<https://www.youtube.com/watch?v=fVehiOlgoUA> (Consultat el 7/12/23)

3.CATALUNYA SOTA ELS BOMBARDEJOS

Darrerament s'ha explicat de manera sintetitzada com es va desenvolupar la Guerra Civil a Espanya. Ara bé, com va afectar aquesta guerra a casa nostra? A continuació es fa menció d'alguns fets més rellevants de la guerra a Catalunya així com també es mostren alguns dels bombardejos que hi va haver al territori.

D'entrada, cal tornar a dir que Catalunya, amb el govern autònom de la Generalitat, des de l'inici fins el final del conflicte es va mantenir fidel a la República.

El 19 de juliol del 1936, es va dur a terme l'aixecament militar a Barcelona tal i com havia passat a la resta del país el dia anterior. Hi va haver molt d'enrenou polític, passant pel poder el Comité Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya, el Decret del 24 d'octubre del 1936 per part de la Generalitat, divisions entre els anarquistes de la CNT que volien una revolució i entre la resta de partits polítics que defensaven la guerra, entre altres aldarulls.³

La major part dels bombardejos que va rebre Catalunya van ser per part de l'aviació. Es podria dir que durant la Guerra Civil Catalunya va ser un espai on es van provar i experimentar amb tot tipus d'avió i tancs de guerra que mesos més tard, s'utilitzarien en la Segona Guerra Mundial. Tots els avions que van intervenir eren estrangers, ja que si recordem, el bàndol feixista va ser ajudat per l'aviació italiana i alemanya i el bàndol republicà va rebre el suport de l'URSS. La majoria dels atacs rebuts a Catalunya van ser duts a terme per l'aviació italiana principalment.

El primer bombardeig documentat que va rebre Catalunya va ser el 30 d'octubre de 1936, quan el creuer franquista *Canarias* va llançar diverses canonades al municipi de Roses, desencadenant els inicis de la por en la població civil. Durant els primers mesos de la guerra, els principals atacs dels franquistes es van donar a les comarques del nord de Catalunya. Bàsicament, els feixistes volien tallar la comunicació del país amb França. Els objectius principals van ser el pont del

³ BUXADERA I VILÀ, Julià. "Temes d'història contemporània. La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939" Buxaweb. 1998.
<http://www.buxaweb.com/historia/temes/escat/querracivil-cat.htm> (Consultada el 8/12/23)

ferrocarril de Colera i l'estació de Portbou, tot i que van fracassar perquè la comunicació amb França sempre va continuar produint-se.

Tanmateix, també van ser punts objectius pels feixistes les centrals hidroelèctriques, ja que si aconseguien dominar-les, es paralizzaria la indústria catalana a causa del tall del subministrament elèctric que permetia que funcionés. Alhora, també eren punts d'interès les ciutats amb ports (com és el cas de Tarragona) i indústries navals o de guerra i camps d'aviació d'esquerres.

La capital catalana va ser bombardejada per primer cop el 13 de febrer del 1937 pel creuer italià *Eugenio Di Savoia*, deixant algunes víctimes mortals. A partir del mes de març, Barcelona ja va ser bombardejada per aviació militar.

Durant els primers mesos del 1937, els bombardejos van anar arribant arreu dels municipis de Catalunya. El 9 i 14 d'abril els bombardejos van arribar a Tarragona i Reus, sent la capital tarragonina bombardejada per primer cop per un vaixell ancorat al seu port.⁴

Si volem fer menció de les operacions bèl·liques més importants que van tindre relació directa amb Catalunya, trobem l'actuació dels catalans al front d'Aragó. Molts catalans van ser enquadrats en les columnes de l'exèrcit popular, ajudats per les ja mencionades Brigades Internacionals. El punt fort de la situació va estar quan van començar a entrar les tropes nacionals pel Mediterrani, dividint el bàndol Republicà en dos. La resposta dels catalans a aquesta situació la trobem en la Batalla de l'Ebre, la batalla més ferotge de tota la Guerra Civil, ja que com s'ha mencionat anteriorment, tan sols en aquesta batalla van morir unes 100.000 persones de cada bàndol. La pèrdua d'aquesta batalla va donar lloc a l'ocupació general de Catalunya per part dels franquistes entre el desembre de 1938 i el febrer de 1939.

Un altre fet que també va causar moltes víctimes mortals a Catalunya van ser els passeigs o afusellaments. Consistien en què els del bàndol contrari (en aquest cas

⁴ DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.

els nacionals) venien a buscar els republicans a casa seva. Seguidament, els secuestraven, els portaven a un camió amb més persones dins i acabaven afusellats.

Aquesta era la situació als fronts i dels militars. No obstant això, com era realment la situació entre la població civil dins els municipis?

La situació no era gens fàcil. Les poblacions anaven quedant progressivament despoblades, per una banda, perquè la gent marxava a refugiar-se en masies al camp o altres llocs apartats dels municipis. Per l'altra banda, perquè els nois joves i els homes en edat madura eren enviats al front casi sense experiència i amb una molt baixa formació de tan sols un parell de dies. Malgrat que molta població marxava a refugiar-se fora o a lluitar als fronts, també es van omplir les ciutats amb l'arribada de refugiats d'altres llocs del país que els catalans normalment estaven obligats a acollir-los a casa seva si tenien prou espai.

L'escassetat abundava. Hi havia una gran falta d'aliments i racionament. Augmentaven les pressions i tensions entre els propis veïns, i es veia com cada cop les ciutats anaven quedant més pobres i destruïdes. Cada dia la situació era la mateixa, com una mena de rutina. Les sirenes avisaven del perill, la gent baixava als refugis, es buscava informació en la premsa i per la ràdio, abundaven les cartes dels soldats, la gana, la set i la por i incertesa de no saber quan acabaria tot aquell desastre, sense rebre gairebé notícies dels parents que es trobaven a front o d'aquells coneguts que no sabies si havien sobreviscut als bombardejos. L'ambient era gris, fosc, sense gairebé color. Sol se sentien bombardejos i es veia fum allà on es mirés.

Entre tots aquests aldarulls i inestabilitat que hi havia en l'ambient, va sorgir la necessitat de construir refugis antiaeris i els primers llocs d'aixopluc, que eren construïts per la gent que quedava als municipis, és a dir, gent gran, nens i en moltes ocasions també ajudaven les dones. Es feien molts per iniciativa pròpia dels veïns, i altres es feien sota les ordres de direcció de les Juntes de Defensa Passiva. Es feien de diverses maneres, tal i com es detalla al llarg d'aquest treball, ja que és el tema principal d'aquesta recerca.

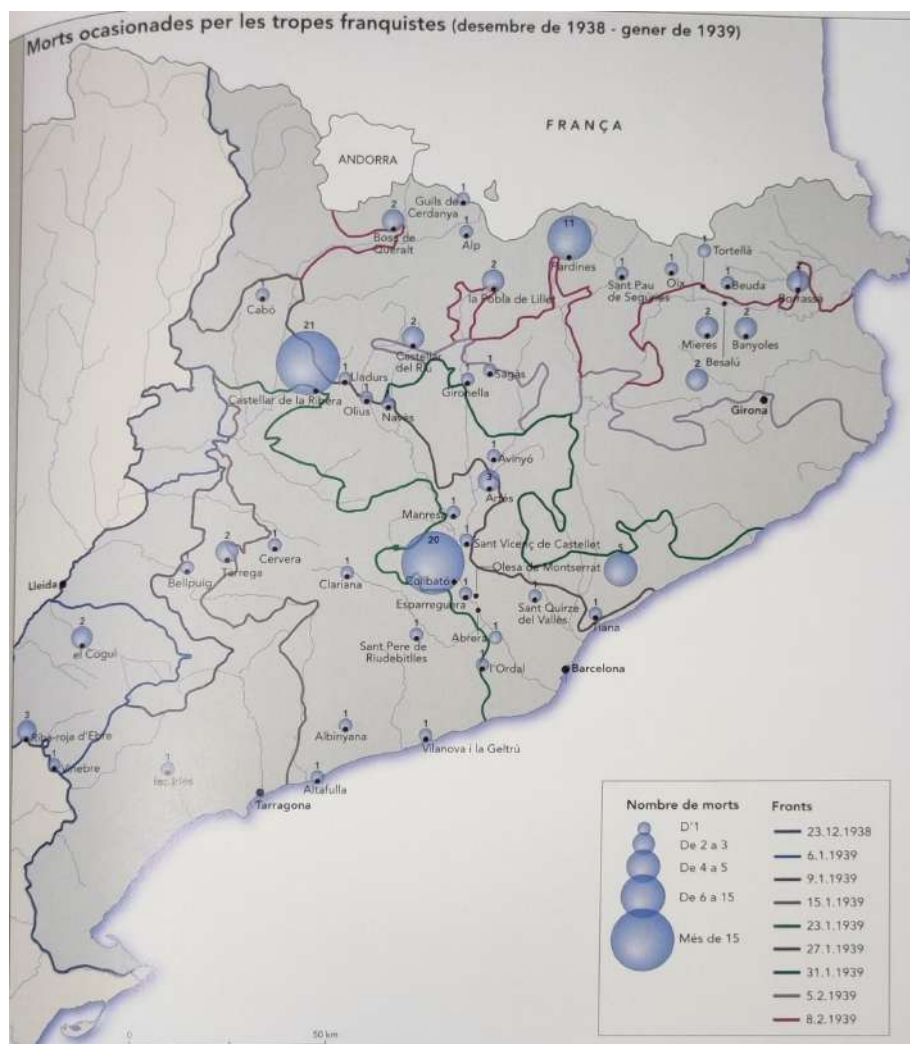
Les conseqüències d'haver perdut la guerra van ser dràstiques. Molts catalans i republicans van decidir marxar a l'exili, principalment a França, Argentina i Mèxic. Altres no van poder fugir i van ser executats o empresonats. Amb l'arribada de la repressió de la dictadura franquista, es van dissoldre totes les institucions d'autogovern de Catalunya. Entre aquestes, destaca l'abolició que va fer Franco de l'Estatut d'Autonomia de l'any 1932. I evidentment, aquesta derrota va representar la total pèrdua de les llibertats i els drets dels catalans.⁵

Pel que fa al recompte de víctimes i bombardejos, hi ha registrades unes 55.170 persones mortes o desaparegudes durant la Guerra Civil a Catalunya, la majoria eren homes, tot i que segons el Memorial Democràtic, es calcula que la xifra real deu aproximar-se a unes 80.000.⁶ (Annex 1)

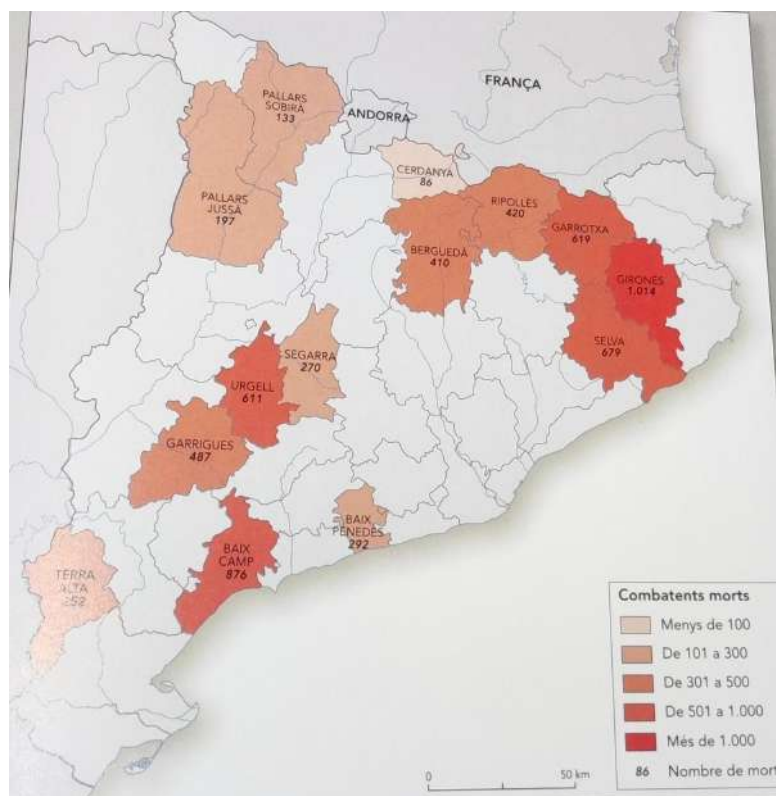
⁵Ibidem. BUXADERA I VILÀ, Julià.

⁶ PLAYÀ MASET, Josep. "La Guerra Civil, explicada con mapas. El Memorial Democràtic commemora los 80 años del 18 de julio con una exposición sobre las víctimas". *La Vanguardia*. Publicat el 19/7/2018.

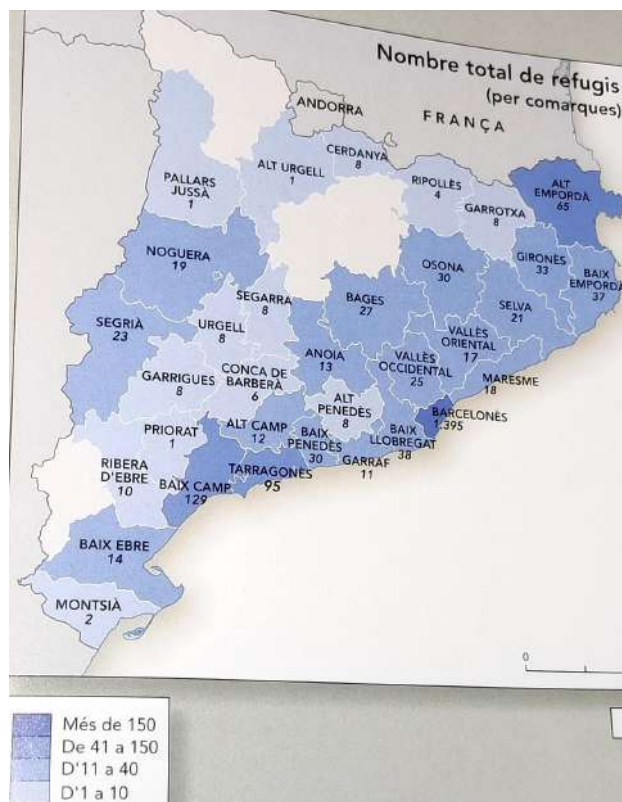
<https://www.lavanguardia.com/cultura/20180719/45962998111/exposicion-victimas-guerra-civil-catalunya.html> (Consultada el 9/12/23)

Imatge 2: Plànol de les morts ocasionades per les tropes franquistes a Catalunya entre desembre de 1938 i gener de 1939. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.341).

Imatge 3: Plànol dels combatents morts a la Guerra Civil a Catalunya. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.347).

Imatge 4: Plànol del nombre total de refugis per comarques a Catalunya. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.489).

4. ELS REFUGIS ANTIAERIS

4.1. Què és un refugi antiaeri?

Els refugis en general són instal·lacions amb una infraestructura segura que serveixen per proporcionar sostre, aliment, abric i seguretat a les víctimes d'una emergència o catàstrofe. Aquestes instal·lacions han de ser temporals, és a dir, sol duren mentre dura l'època crítica de l'emergència.⁷

Per tant, podem dir que es coneix com a refugi antiaeri una zona de seguretat o espai tancat on podien romandre una quantitat prou elevada de persones durant un període de temps més o menys llarg. Es van construir durant la Guerra Civil Espanyola, sota l'amenaça de les bombes que queien des dels avions dels feixistes, amb l'objectiu de donar un lloc de refugi a la població civil i el personal militar. Per aquest motiu, els refugis havien d'estar fets i preparats per suportar bombes explosives i incendiàries i ajudar a la protecció de la possible entrada de diversos químics. Es poden semblar als coneguts búnquers, però es diferencien d'aquests perquè els refugis no estan preparats per resistir i protegir d'atacs terrestres.⁸

Les principals característiques i semblances que guarden la major part dels refugis antiaeris són la seva longitud i fondària, que depenien de la dimensió i el pes que tinguessin les bombes que queien sobre la zona en concret. Els seus únics passadissos eren estrets, ja que la seva construcció va ser ràpida, però tot i això, guardaven la capacitat suficient per acollir amuntegades centenars i/o milers de persones. N'hi havia que guardaven millors condicions que d'altres, com ara l'accés a la llum i l'aigua, l'ús de lavabos i llistons de fusta on podien seure la gent gran, els malalts i els infants. Malgrat això, els refugis no eren llocs gaire agradables. Les instal·lacions eren fosques i amb força humitat, on testimonis de l'època asseguren que sovint es podien veure rates. Per consegüent, es van fer uns respiradors o

⁷ COLOMBIA POTENCIA DE LA VIDA.

<https://www.minsalud.gov.co/salud/PServicios/Paginas/albergues.aspx> (Consultada el 13/7/23)

⁸ BALART BOIGUES, Lluís i BRAVO PÓVEZ, Pilar. *Refugis antiaeris: els caus de la por estudi arqueològic i documental de l'estat actual dels refugis antiaeris de la Guerra Civil a Tarragona*. Any 2022 Pàg. 71 i 72 (consultada l'11/7/23)

reixes perquè l'espai es ventilés com pogués i ajudar al fet que la gent no morís asfixiada mentre es refugiava al seu interior.

Tanmateix, l'accés a gairebé tots els refugis es feia per dues portes, situades una a cada extrem, on tot seguit s'havia de baixar diverses escales per arribar-hi.⁹

4.2. La construcció dels refugis

4.2.1. Qui els construïa?

Cada poble i ciutat s'havia de construir els seus propis refugis. La construcció d'aquests era encarregada als habitants de cada població, inclosos els menors. A cadascun dels barris els veïns es reunien i confeccionaven els plànols dels refugis que havien de fer i de les mesures que havien de prendre per a construir-los. A més a més, es calculaven els pressupostos econòmics aproximats del que costaria la seva construcció. A molts municipis es van crear associacions veïnals preexistents que es van encarregar de recollir diners i organitzar les obres.

No obstant això, no tots els refugis eren públics. N'hi havia de privats i particulars, que utilitzaven famílies en concret, com ara masies aïllades, cases al camp o soterranis d'habitatges. Fins i tot, n'hi havia de secrets que pertanyien a grups polítics o altres persones rellevants. Tampoc era necessari construir-ne de nous en algunes ocasions. A moltes poblacions es van fer servir, per exemple, coves a la muntanya ja existents per utilitzar-les com a refugi.

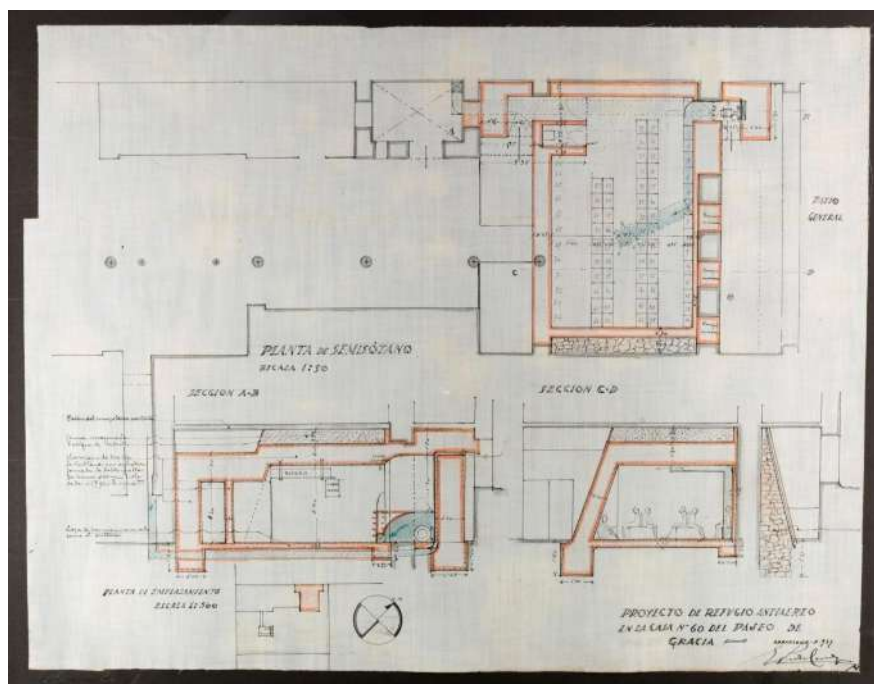
Els recursos eren escassos i els costos van caure per llei sobre les persones interessades, és a dir, els mateixos ajuntaments i veïns. A l'estar passant uns anys molt durs, no totes les poblacions es van veure amb les mateixes necessitats a l'hora de preparar els seus refugis, tenint en compte que la població no volia destinar els pocs recursos dels quals disposaven a una situació de perill que encara no semblava imminent.

⁹ SUCH, Marina. *Así es por dentro un refugio antiaéreo de la Guerra Civil*. Magnet. <https://www.xataka.com/magnet/asi-es-por-dentro-un-refugio-antiaereo-de-la-guerra-civil> (Consultada el 13/7/23)

Així va ser fins a l'estiu del 1937, quan es van crear les juntes locals i de vegueria, a més de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, donant lloc a què cada municipi fes el que cregués convenient. Per aquest motiu, és molt variada la cronologia al llarg de la geografia de l'inici de les obres de construcció, que anaven en funció del perill o amenaça que sentien els habitants d'arreu del país.

La necessitat de la construcció dels refugis anava lligada a les experiències que quedaven després d'un bombardeig, el qual disparava les alarmes.

En altres paraules, els refugis eren construïts pels mateixos veïns en funció del grau de perill en què es trobés el seu territori. Es construïen refugis a prop de casa seva, tenint en compte els pressupostos i els recursos dels quals disposaven. Per tant, podem dir que tots els refugis són fruit de l'esforç de tots els veïns i veïnes de cada barri en els moments més difícils.¹⁰

Imatge 5: Plànol del projecte tècnic per a la construcció d'un refugi antiaeri a l'edifici número 60 del passeig de Gràcia de Barcelona, seu del Govern d'Euskadi a Catalunya, redactat per l'arquitecte E. Pere Cendoya. (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya)

¹⁰ PUJADÓ, Judit. *Els refugis antiaeris gironins. revista de girona* (2009): Pàg. 94 i 95. (consultada el 14/7/23)

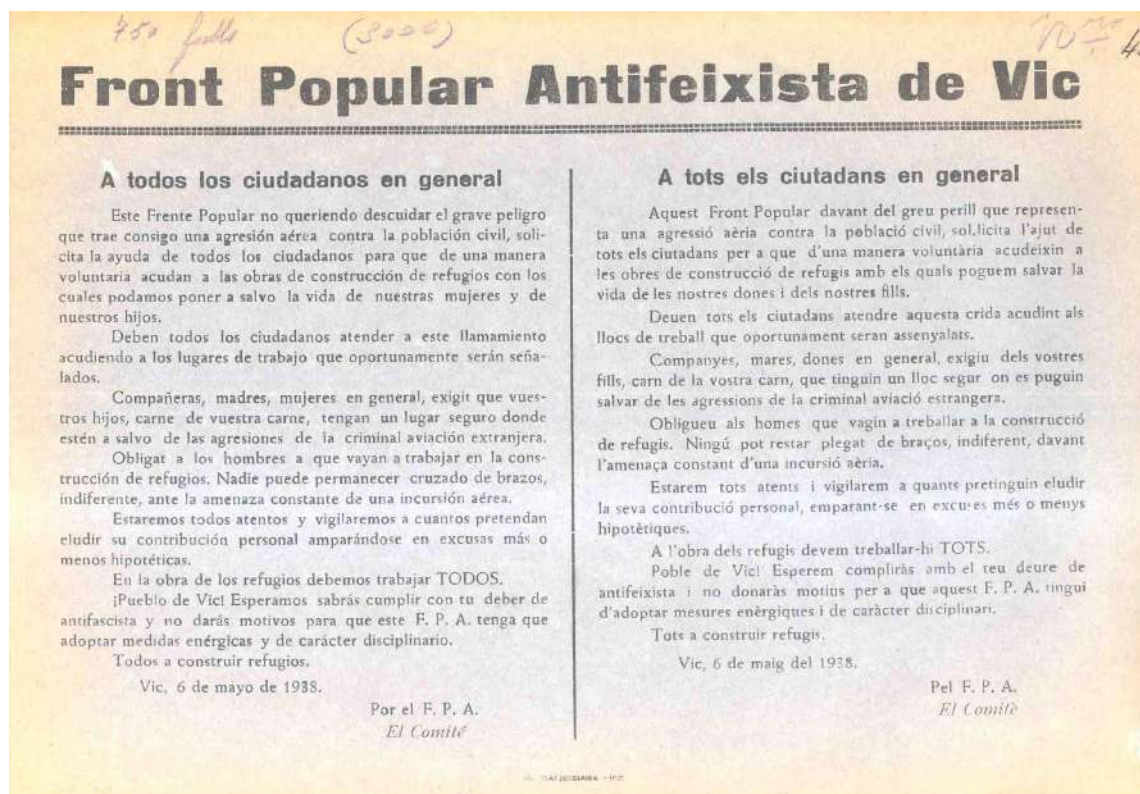
4.2.2. Com es construïen?

Com bé s'ha mencionat anteriorment, els refugis havien d'estar fets i preparats per suportar el pes de les bombes que queien a la zona. Havien de resistir a les bombes de 100 quilos d'explosius, per tant, la solidesa i l'hermeticitat contra els químics eren qualitats estrictament fonamentals. Per aquesta raó, feia falta una capa protectora d'1,45 metres de formigó armat, 6 metres d'obra o formigó i uns 15 o 20 metres de terra.

L'impacte directe sobre els refugis era molt poc probable, per això, l'objectiu principal que es buscava era protegir la població dels efectes indirectes del projectil, buf, metralla i altres efectes indirectes.¹¹

Els veïns i veïnes dels municipis feien torns dia i nit per avançar ràpidament les obres. Van començar a excavar grans superfícies a les places o ubicacions poc edificades, per evitar així problemes amb les canonades i amb esfondraments. L'estructura subterrània dels refugis no era cap novetat. A l'hora de fer-los es van tindre en compte les formes tradicionals de construcció, com per exemple la volta catalana que ajudava molt als manobres d'improvís. En canvi, el que sí que era novetat era l'ús que s'anava a donar a aquests llocs de protecció.

¹¹ BALART BOIGUES, Lluís i BRAVO PÓVEZ, Pilar. *Refugis antiaeris: els caus de la por estudi arqueològic i documental de l'estat actual dels refugis antiaeris de la Guerra Civil a Tarragona*. Any 2022 Pàg. 71 i 72 (consultada l'11/7/23)

Imatge 6: Crida del Front Popular Antifeixista de Vic demanant ajuda als ciutadans per la construcció de refugis. (01/05/1938 - 31/05/1938) (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya)

Per ajudar als veïns que s'havien llançat al món de la construcció amb pocs coneixements tècnics es va elaborar un llibret que donava les instruccions necessàries per construir un refugi antiaeri. Va ser editat per l'Ajuntament de Barcelona el maig del 1937. El seu títol era *Refugis* i es van publicar 10.000 exemplars, dels quals 5.000 eren en català i 5.000 més en castellà.

A l'inici de la guerra, no hi havia coneixement. Hi havia molt desconeixement cap al tema, perquè no se sabia quin era l'impacte i les conseqüències dels atacs aeris. Ningú sabia la potència i els tipus de bombes que podien aterrar al país. Per aquesta raó, les instruccions i orientacions que donaven "els Consells" eren bastant optimistes, perquè no sabien tot el que els vindria més endavant. Quan ja van començar a caure les primeres bombes, la situació però va canviar.

Es van començar a assajar simulacres de bombardeig aeri. Es provava el so de les sirenes, l'apagada del corrent elèctric i s'engomaven tiretes de paper als vidres dels edificis.¹²

Els materials que es varen utilitzar per a construir els refugis provenien principalment de les runes d'infraestructures i edificis destruïts pels bombardejos, que els mateixos habitants van reutilitzar.

Es van senyalitzar les rutes i els accessos als refugis amb rètols i cartells als seus exteriors. L'accés es feia per dues portes, situades una a cada extrem, on tot seguit s'havia de baixar diverses escales o rampes que arribaven a una profunditat d'entre uns 10 i 15 metres. Les diverses portes facilitaven la ràpida entrada i sortida que s'havia de fer en cas d'evacuació per un esfondrament. Es van afegir mètodes de ventilació com respiradors.

Els passadissos estrets feien ziga-zagues amb l'objectiu d'amortitzar els efectes dels bombardejos. L'amplada dels túnels solia ser d'entre 1,20 i 1,60 metres per si havien de passar lliteres d'ambulància. L'alçada era d'entre 1,80 i 2,50 metres aproximadament. Les parets es cobrien amb els materials que es disposés. Els més utilitzats eren morter, ciment, maons, i en el millor dels casos, amb rajoles que aïllaven de la humitat.

Es va intentar establir uns serveis mínims per proporcionar una mínima comoditat a uns veïns que haurien de passar sota terra molts mesos. Alguns d'aquests eren lavabos, instal·lacions elèctriques, canalitzacions d'aigua, farmacioles o sales de cura, etc. Tots aquests serveis també es van senyalitzar amb rètols a diferents punts del túnel. A més, hi havia uns pocs bancs de fusta o pedra perquè poguessin seure la gent gran, els malalts i els infants.

¹² PUJADÓ, Judit. *Els refugis antiaeris gironins. revista de girona* (2009): Pàg. 94 i 95. (consultada el 14/7/23)

Els funcionaris públics eren els encarregats de tindre cura dels refugis municipals. Ells tenien les claus i s'encarregaven de la seva neteja i el manteniment que requerien.

D'altra banda, els refugis veïnals comptaven amb un encarregat, que era un veí en torns rotatius, que s'encarregava d'obrir i tancar els accessos al refugi i de controlar que les entrades i sortides es fessin de manera ordenada. Tanmateix, es van establir una sèrie de normes que s'haurien de complir per a un bon funcionament i convivència dins dels refugis.

La Junta de Defensa Passiva supervisava el transcurs de les obres i s'encarregava de donar el vistiplau. Una vegada s'acabava un refugi, havia de passar per una inspecció. Molts d'ells no la passaven per diversos motius, com ara problemes al sistema de ventilació, per incompliment de les mesures higièniques, problemes d'humitat, etc.

Aquestes eren les característiques principals que presentaven la majoria dels refugis, tot i que amb el sorgiment de necessitats dels veïns es van anar modificant progressivament.¹³

4.2.3. Tipus de refugis

Segons les tècniques que s'utilitzaven a l'hora de construir els refugis, dels documents i de les evidències arqueològiques i arquitectòniques podem trobar diversos tipus de refugis.

-Reaprofitament. Són aquells refugis que van ser reaprofitats o que van ser acondicionats totalment o parcial. És a dir, són totes aquelles estructures ja existents com ara els soterranis, les plantes baixes d'alguns habitatges, magatzems, mines d'aigua, coves, obres del metro i els ferrocarrils, entre altres.

¹³ BESOLÍ MARTÍN, Andreu. *Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano*. Racó.cat.
<https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921/39940> (Consultada l'11/7/23)

En molts d'aquests es van dur a terme obres per reforçar les mesures de seguretat i a fer l'estança més acollidora.

Imatge 7: Coves de l'Espluga de Francolí a la Conca de Barberà, que van ser utilitzades com a refugis antiaeris de reaprofitament durant la Guerra Civil. (Imatge extreta de FEMTURISME.CAT. *Coves de l'Espluga de Francolí. L'Espluga de Francolí*. <https://www.femturisme.cat/es/establecimientos/coves-de-lespluga-de-francoli> (Consultada el 29/7/23))

Cal destacar que es van preparar albergs improvisats als túnels i les andanes de les estacions de ferrocarril i metro. Eren més segures i espaioses que gairebé tota la major part dels refugis en construcció. Es van utilitzar per oferir allotjament a aquelles persones que havien perdut la seva llar, tenien por de tornar a casa, o bé refugiats d'altres localitats.

-Nova construcció. Són tots aquells que es van construir específicament com a establiment de defensa passiva davant dels atacs aeris. Als inicis de la guerra eren molt pobres i la majoria d'aquests no comptaven amb serveis com la llum o l'aigua, ja que van ser construïts per a una emergència, provisionals, però a poc a poc van anar-se modificant en perllongar-se la guerra. Els bombardejos es van fer més

potents i va sorgir la necessitat de construir refugis més amples i còmodes per poder resguardar molta gent.

Dins dels refugis de nova construcció hi trobem tres subgrups de refugis:

-Galeria de mina d'aigua. Són els construïts mitjançant l'excavació subterrània de túnels. Aquesta tipologia va ser la més abundant, sobretot a les zones on no hi havia edificacions altes, perquè es podien construir sense risc d'esfondrament. A més, s'anaven modificant a mesura que passava el temps segons les necessitats que tenien els seus usuaris. Tanmateix, hi havia refugis fets a peu de carrer, on s'aprofitaven les muntanyes.

-Sala i cel·lulars. Estan compostos per sales amples i àmbits separats per envans. Aquests comptaven amb unes condicions millors als anteriors tipus. Tenien serveis, aigüeres, cuines amb aigua corrent i fins i tot magatzems. Els refugis d'aquests tipus provenien d'iniciatives municipals a raó que les construccions eren de millor qualitat i es necessitaven materials més cars. Es van dissenyar amb la intenció de reutilitzar-los un cop acabada la guerra com a serveis públics.

-Refugis institucionals. Eren els refugis amb més qualitat. Tenien millors dependències, serveis i privilegis, perquè no estaven pensats per un ús provisional, sinó com a nuclis blindats autosuficients. Un exemple d'aquests seria el refugi subterrani de la seu central de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, ubicat a la ciutat de Barcelona.¹⁴

4.2.4. On es construïen?

Es construïen utilitzant el sentit comú. Com eren uns fets nous, que no havien passat abans, els veïns i veïnes i els ajuntaments no sabien ben bé on havien de començar a construir els refugis.

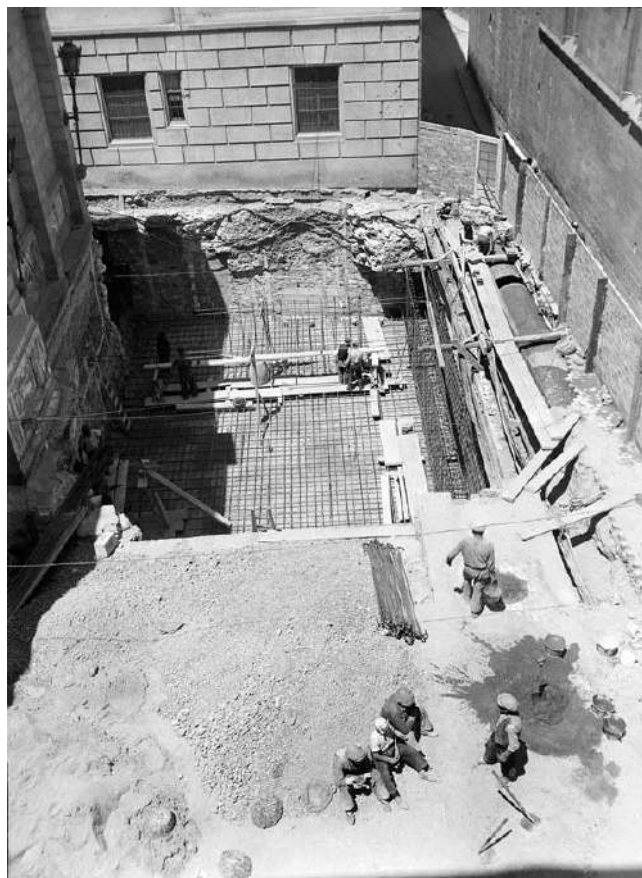
¹⁴ BESOLÍ MARTÍN, Andreu. *Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano*. Racó.cat. Pàg. 187 i 188.

<https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921/39940> (consultada l'11/7/23)

Van començar a construir refugis als llocs on sortia més factible construir túnels sense posar en risc les canonades de les grans edificacions ja existents. Per exemple, a les places dels municipis, ja que eren espais prou amples sense construccions al mig.

D'altres es van fer en punts específics, com el cas dels refugis que eren construïts amb intencions de ser reaprofitats un cop finalitzés la guerra, com ara trams del sistema del clavegueram, lavabos d'ús públic, magatzems, sales de lectura, etc.

També es van construir nombrosos refugis a les fàbriques i tallers, sobretot en aquells que es dedicaven a la indústria de guerra, perquè evidentment eren un punt clau on bombardejaven els enemics. El mateix passava a altres objectius estratègics com ports, estacions de ferrocarrils, centres militars, ponts, centrals elèctriques i altres llocs ubicats a l'interior o molt propers a la urbanització, oferint un blanc fàcil als avions de bombardeig.

Imatge 8: Imatge de la construcció d'un refugi antiaeri situat a la Plaça Garriga i Bachs de Barcelona. (02/06/1938) (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya)

Al mateix temps, a les escoles també es van formar refugis, on els mateixos infants havien d'ajudar a construir-los per poder resguardar-se de les bombes durant les seves jornades lectives.

En definitiva, els refugis es construïen el més a prop possible dels veïns i veïnes i en aquells llocs que eren objectius estratègics pels avions de bombardeig dels feixistes.

4.2.5. Quants se'n van construir?

És difícil saber amb exactitud el nombre de refugis que es van arribar a construir a Catalunya.

En primer lloc, perquè la majoria dels refugis van quedar tapiats per les runes, un cop va finalitzar la guerra.

En segon lloc, no es pot tindre un nombre exacte de refugis, perquè a dia d'avui se'n continuen trobant quan es fan excavacions, remodelacions i altres tipus d'obres als subsols de les ciutats.

En tercer lloc, s'ha de tindre en compte que, com bé s'ha dit darrerament, es van construir molts refugis particulars que no van ser declarats als ajuntaments i que, per tant, no consten a cap documentació.

També és difícil conèixer informació sobre refugis i descobrir-ne de passats, perquè queda poca gent a qui entrevistar. Bàsicament, els únics testimonis que queden vius avui dia eren molt petits quan va tindre lloc la guerra, i actualment, que és quan s'està donant més importància a redescobrir el passat i el patrimoni històric, ens adonem que aquesta gent és molt gran i molts d'ells recorden poca cosa.

Per tant, tot i no haver-hi un nombre exacte dels refugis que van salvar la vida dels catalans que van viure la Guerra Civil, podem saber que van ser milers i milers. Només a la capital catalana ja hi ha documentats més de 1.300 refugis antiaeris, així que podem imaginar com de gran deu ser la xifra de refugis catalans.¹⁵

¹⁵ BARCELONA.CAT. *"La ciudad de los refugios": un viaje por la Barcelona subterránea de la Guerra Civil.* 18/3/2021

4.2.6 Instruccions per a la població

Com era el funcionament dels refugis i quines van ser les principals indicacions que es van donar als veïns i veïnes?

Després de la creació de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, es va intentar donar instruccions i indicacions a la població. No solament es van donar ajudes i instruccions per a la construcció, com és el cas del llibret mencionat darrerament, que facilitava la feina als obrers amb pocs coneixements, sinó que també es van donar indicacions sobre com havia de ser la ventilació i l'equipament sanitari del qual havien de disposar els refugis.

Un refugi havia de ser un lloc tancat i aïllat de l'exterior, mitjançant sistemes com poden ser portes hermètiques, amb la finalitat d'impedir que entressin elements agressius com ara metralla o gasos tòxics. Per aquest motiu, era molt important tindre en compte quina era la seva capacitat i el temps màxim que podien romandre les persones al seu interior, sense que la falta d'oxigen els afectés greument la salut. Es recomanava una superfície d'un metre quadrat i un volum d'un metre cúbic d'aire per persona per cada hora d'estada dins el refugi.

Manuel Muñoz Diez, conseller-regidor d'urbanització i obres, va elaborar unes instruccions per a la protecció contra els atacs aeris on donava indicacions referents a la ventilació de refugis. Es feien recomanacions generals, com ara no encendre espelmes (consumeixen oxigen), utilitzar despertadors per anar controlant els temps de renovació de l'aire i no fer exercicis, per estalviar energia i l'escàs aire ambient.

Breument, segons diverses fonts d'informació, se'n diu que la ventilació dels refugis es podia obtenir de dues formes bàsiques: per procediments naturals o artificials. De forma natural, destaquen les finestres, xemeneies, tubs i pous de ventilació. Pel que fa a la forma artificial, es basava en mètodes mecànics, amb l'ús de bombes, manxes o ventiladors moguts amb la força humana i es complementaven amb

https://www.barcelona.cat/infobarcelona/es/tema/memoria-democratica/la-ciudad-de-los-refugios-un-viaje-para-la-barcelona-subterranea-de-la-guerra-civil_1050289.html (consultada el 17/7/23)

ampolles d'oxigen comprimit i altres químics per absorbir el diòxid de carboni i la humitat mentre es generava oxigen.

Aquestes indicacions i mesures van ser respectades solament per un reduït nombre de refugis, ja que gairebé sempre es van superar els aforaments màxims i entrava més quantitat de persones de les quals hi tenien capacitat, però tot i això, mai es va detectar o notificar cap incident en referència a aquest tema.

Pel que fa a l'equipament sanitari, sabem que l'estada dins el refugi un cop sonava l'alarma es podia allargar molt i calia habilitar algun espai per poder donar assistència als ferits i malalts. S'emmagatzemava tota mena de material de primers auxilis dins de farmacioles. Sempre hi havia una persona encarregada de revisar que tot estigués en condicions i quan es necessitava fer ús d'aquests espais sanitaris, ho feia alguna persona de les refugiades que tingués coneixements mèdics, tot i que no sempre es podia garantir, el personal mèdic se cercava entre els residents més pròxims als refugis.

Es van establir una sèrie de "*Normes Generals*" dictades per la Generalitat de Catalunya, que feien les especificacions concretes sobre les característiques exigides per aquestes sales de cures. S'indicava com havia de ser l'espai. Havien d'estar situades prop de l'accés en el cas dels refugis de galeria, i al centre per evitar entrades de gasos en el cas de la resta de refugis. Havien de tindre lliteres i prou espai perquè hi hagués capacitat i llibertat de moviment per a unes tres persones aproximadament. Tanmateix, els túnels havien de tenir la suficient amplada perquè hi poguessin passar les lliteres i així, facilitar l'evacuació. A més, havien de ser prou espaioses també per emmagatzemar tots els materials que es necessitaven i havien d'estar comunicades amb el vàter i la porta amb comunicació a la sala general. I per descomptat, havien de tindre accés a la llum i l'aigua potable.

El punt més detallat dins d'aquestes "*Normes Generals*" era, sense dubte, el material sanitari i l'utilitatge, on es recollien els llistats de tot el material mèdic necessari per a tots els tipus de refugis. Es classificaven depenent de les necessitats en material per a refugis grans (més de 500 persones), refugis de mina (100 persones), productes simples, productes especialitzats, etc.

Aquestes normes i recomanacions són tan sols teoria, s'hauria d'investigar si realment tots els refugis que van arribar a ser construïts van arribar a ser tan ben utilitzats com es detalla dins les normes.¹⁶

Altrament, i de forma més genèrica a la població, la Generalitat de Catalunya des del Departament de Defensa i els ajuntaments, van donar una sèrie d'indicacions sobre com havien d'actuar els veïns en cas de bombardeig quan sonaven les sirenes i alhora, com havia de ser l'accés i l'evacuació als refugis.

A finals de l'any 1936, amb les primeres imatges dels bombardejos sobre la capital espanyola, es va començar a sentir a parlar sobre la Defensa Passiva i a veure's sobre les parets rètols i cartells amb els passos que calia seguir en cas de bombardeig. També hi havia pasquins amb conferències i xerrades referents al tema. Un exemple d'aquests cartells informatius i que crida més l'atenció és un cartell en forma d'auca elaborat per la Generalitat, on hi havia unes vint vinyetes on es donaven les instruccions a seguir en cas d'un atac aeri.

S'havien de tancar els llums, les portes, les finestres, els focs, l'aigua i el gas de les cases, tot i que moltes no en tenien. Després, s'havien d'agafar queviures, roba d'abrigar, llanternes, mocadors i una ampolla d'aigua per mullar-los en cas de llançament de gasos asfixiants. Tot seguit, s'havia d'anar als refugis assenyalats i accedir-hi de manera ordenada i calmada, sense córrer i donar empentes. S'havia d'ajudar els vells, els malalts i els infants. No es podien deixar els vehicles estacionats enmig dels carrers i s'havia de fugir dels llocs mullats, marxant contra direcció del vent. Si l'atac t'envampava al carrer l'únic que es podia fer era estirar-se a terra al costat de les parets mestres, les que no queien.

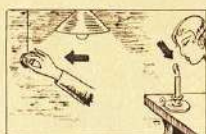
¹⁶ HERVÁS I PUYAL, Carles; CAHISA I MUR, Manuel . *Urbanisme de guerra: aspectes sanitaris dels refugis antiaeris (Barcelona, 1936-1939)*. *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 2003, vol. 39, p. 223-236. (Consultada el 28/7/23)

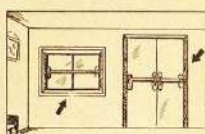
GENERALITAT
DE CATALUNYA
DEPARTAMENT DE DEFENSA

CONSELL DE SANITAT DE GUERRA

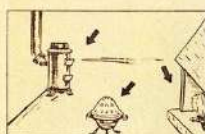
Instruccions a seguir en cas de bombardeig

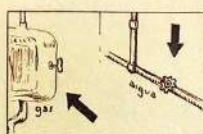
Apagueu els llums.
Apagad las luces.

Tanqueu portes i finestres.
Cerrad puertas y ventanas.

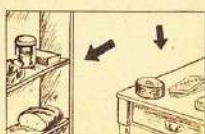
Apagueu els focs.
Apagad los fuegos.

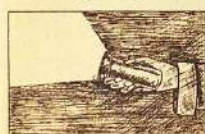
Tanqueu l'aigua i el gas.
Cerrad el agua y el gas.

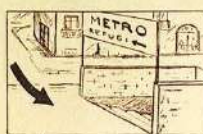
Recollir roba d'abric i màscares si en teniu.
Recoged ropa de abrigo y máscaras si las tenís.

Agafeu quèviures.
Recoged víveres.

Tingueu llum preparat.
Tened luz preparada.

Aneu als refugis assignats.
Id a los refugios señalados.

Amb ordre.
Con orden.

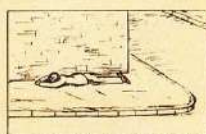
No correu.
No corréis.

No feu el curós.
No hagáis el curioso.

No us poseu darrera les portes, feu-ho als angles de les parets mestres.
No os resguardéis detrás de las puertas, hacédlo detrás de las paredes maestras.

Si no teniu refugi a prop, ajeteu-vos a terra junt a les coses.
Si no tendis refugio cerca, echaros al suelo junto a las cosas.

No abandoneu els cotxes al mig del carrer.
No abandonéis los coches en medio de la calle.

Sínd a les voreres.
Hacedlo junto a las aceras.

Si llenen gasos, un mocador mullat amb aigua que tapi el nas i la boca.
Si echen gases, pañeros en mojado que tape la boca y la nariz.

Balseu dels tramvies.
Bajad de los tranvías.

Ajudeu als vells, nens i paralítics.
Ayudad a los ancianos, niños y paralíticos.

-Fugiu dels llocs mullats.
Huid de los lugares mojados.

Marxeu contra la direcció del vent.
Marchad contra la dirección del viento.

CONSELL DE SANITAT DE GUERRA
SECCIO DE DEFENSA PASIVA DE LA POBLACIO CIVIL

Imatge 9: Auca del Consell de Sanitat de Guerra del Departament de Defensa de la Generalitat de Catalunya on es donen diverses instruccions sobre com havien d'actuar els veïns i veïnes en cas de bombardeig.

(Imatge extreta de la VIQUIPÈDIA.*Instruccions per a seguir en cas de bombardeig*.)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Instruccions_a_seguir_en_cas_de_bombardeig.jpg

(Consultada el 30/7/23)

Així mateix, es van assaigs de defensa passiva i simulacres de bombardeig durant els dies i les nits per tal d'entrenar els veïns. Els timbres de les fàbriques que marcaven l'hora d'entrada i sortida als obrers, que en aquells moments es trobaven aturats, es van utilitzar profitosament com alarmes. A les ràdios s'anunciava als

habitants l'hora en què es farien els simulacres i les sirenes alertaven del perill. Tot seguit, s'apagaven els llums dels municipis i la població amb rapidesa i calma alhora s'havia de dirigir cap als refugis assenyalats. Temps després, els llums es tornaven a encendre i sonaven tres tocs de sirena curts, indicant que el perill ja havia passat i les ràdios confirmaven la fi de l'exercici.

Generalment, els simulacres i assajos van sortir prou bé arreu del país. Tot i que de vegades hi havia falses alarmes, cada cop que hi havia perill de bombardeig, les alarmes tocaven, els llums s'apagaven i tothom sabia el que havia de fer. Es diu que amb el pas dels mesos de la guerra, la gent es va acostumar a aquelles excursions a correu cap aquests ja coneguts llocs d'aixopluc, com si es tractés d'un element més de la vida corrent i quotidiana.

També cal destacar que les dones tenien preparades al costat de la porta de casa diverses coses indispensables per a quan tocava marxar cap al refugi. Tenien una cadireta o banqueta per seure, una bossa amb caps de llumins, trossos d'espelma, mocadors i alguns jerseis. A més, gairebé sempre hi afegien una ampolleta d'aigua del Carme, un producte que es venia a totes les farmàcies i es recomanava per tota mena d'espants. El seu gust era anisat i dins la seva composició hi havia l'alcohol. Les dones en feien un gran consum i no se'n desprenien mai, sol quan ja tenien problemes hepàtics. D'aquesta manera, quan l'alarma sonava sol havien d'agafar la cadireta i la bossa per dirigir-se cap al refugi.

L'alarma, generalment, tocava a les nits quan la majoria de la gent ja dormia. S'alçaven nerviosos i atabalats pels tocs de sirena i els espetecs dels canons i, sense llum, calia vestir-se i buscar quelcom amb què il·luminar-se. Molta gent quan arribaven els mesos de fred, decidien dormir ja vestits. Quan arribaven als refugis la gent comentava els cops que s'havien donat o aquelles peces de roba equivocades que s'havien posat malament i molts altres problemes que havien tingut a causa de preparar-se a les fosques. Ho feien per riure i passar l'estona mentre tothom deia la seva. Al cap de les hores, els llums s'engegaven i amb els tres tocs de sirena la gent sortia en filera per les escales del refugi i marxaven a casa seva.

Hi havia dies molt durs. Dies llargs on les alarmes tocaven molts cops al dia i la gent passava gana perquè en tornar a casa, no hi havia temps a preparar el menjar perquè sonava l'alarma una altra vegada i havien d'abandonar la llar un altre cop. Altres dies plovia i queien tempestes, es confonien els trons amb el so dels canons i en el pitjor dels casos, el refugi es començava a inundar i calia evacuar ràpidament el refugi sense obstruir-ne el pas.¹⁷

¹⁷ ROBLES SÁNCHEZ, Pedro. “*Sant Andreu, objectiu de guerra. Els refugis antiaeris.*” *Finestrelles*, 2002, p. 125-139. (Consultada el 29/7/23)

5. SELECCIÓ DE REFUGIS ANTIAERIS DEL CAMP DE TARRAGONA

En aquest apartat, es presenta una selecció d'alguns dels principals refugis antiaeris del Camp de Tarragona que he escollit per visitar-los i estudiar-los a fons. Concretament, trobem un refugi de Valls, un de Cambrils, un de Reus i un de Tarragona. Així mateix, tenim els refugis de Montblanc i de l'Espluga de Francolí, que actualment no són visitables, però els he estudiat a través de fonts orals.

5.1. Refugi de Valls (Alt Camp)

Segons una enquesta realitzada per Judit Pujadó l'any 2006, a la comarca de l'Alt Camp, tan sols dues poblacions de les setze que van respondre l'enquesta, afirmen tenir refugis antiaeris. Aquest és el cas d'El Pla de Santa Maria i de Valls. Pel que fa al Pla de Santa Maria, es tractava de dos refugis militars que van ser construïts l'un als voltants del camp d'aviació i l'altre, per fora de la població. Avui dia, encara podem accedir a aquests refugis.

Respecte a Valls, hi trobem un cens de 10 refugis. Dos d'ells es troben enrunats o desfets, com és el cas dels refugis situats a l'aeròdrom militar republicà i el de la plaça del pati, ja que aquestes trinxeres obertes estaven fetes d'unes rases cobertes amb canyes que tan sols protegien de la metralla, però no pas d'un bombardeig. Set refugis es troben totalment desapareguts, però se sap on estaven ubicats. Estaven situats a la plaça del Carme, al carrer Sant Francesc, a la plaça de la Font de la Manxa, al carrer St. Josep, al carrer Cor de Maria i dos al Portal Nou. L'únic refugi que encara es pot reconèixer avui dia és el que es troba ubicat a la plaça del Blat, a l'interior de la vila, i és en aquest mateix en el qual ens centrem.¹⁸

¹⁸ PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, Judit, *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*. Editorial: Biblioteca Serra d'Or. Any 2006. (Pàgines 141, 142 i 143)

Imatge 10: Fotografia del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró)

Tipus de refugi:

Es tracta d'un refugi antiaeri subterrani de tipus galeria. Està construït amb formigó i volta de rajola, és a dir, està cobert de maons.¹⁹

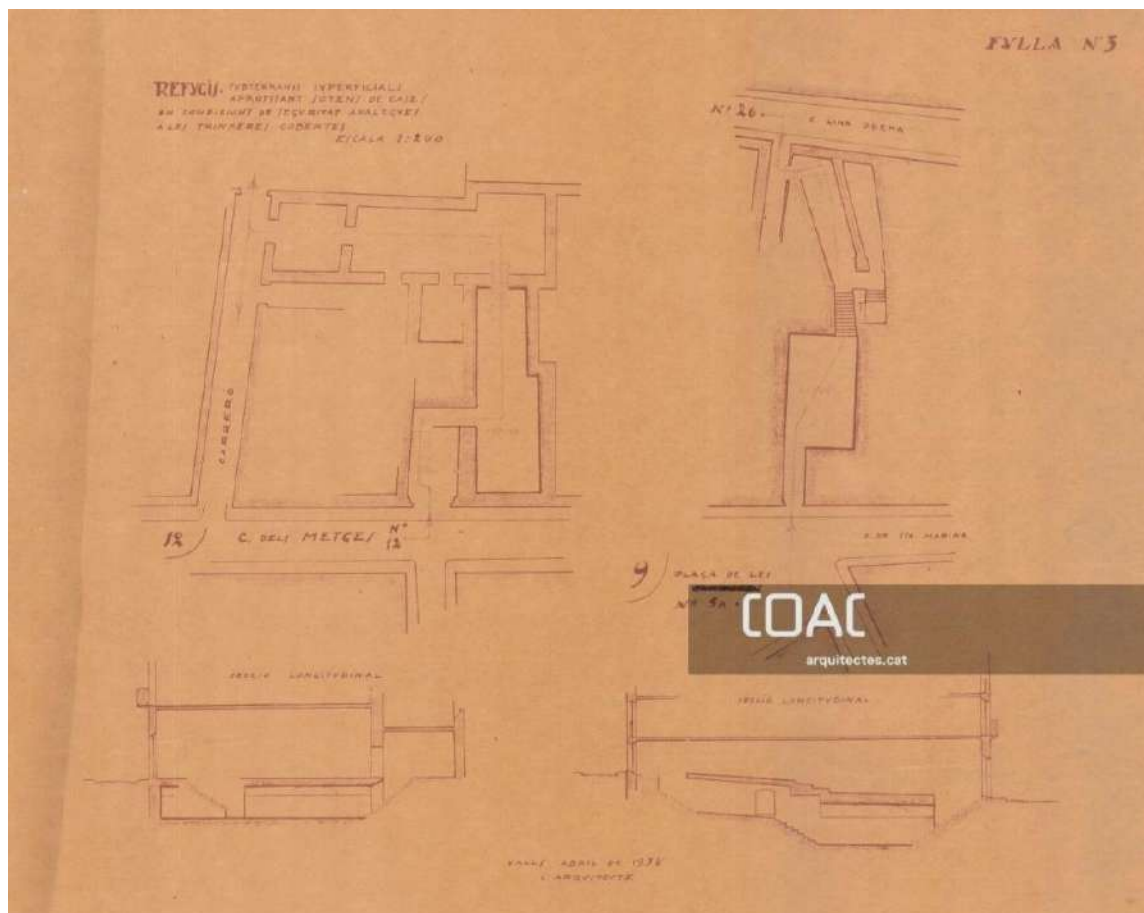
Construcció:

Aquest refugi va ser construït relativament tard pel que fa a la durada de la guerra. Va ser construït l'any 1938 davant del perill que aquella zona de la ciutat de Valls fos bombardejada. S'ha de tindre en compte que la seva construcció va ser tardana no perquè la ciutat no necessités refugis, sinó que com s'ha dit darrerament, la ciutat ja disposava d'altres espais per refugiar-se de diversos tipus i ubicats també a diferents zones. Aquest en concret, va ser construït gairebé al final de la guerra atès

¹⁹ AJUNTAMENT DE VALLS. *Refugi antiaeri espai de memòria*.
<https://www.valls.cat/74-turisme/llocs-int-tur/443-refugi-antiaeri-espai-de-memoria>

(Consultada el 15/8/23)

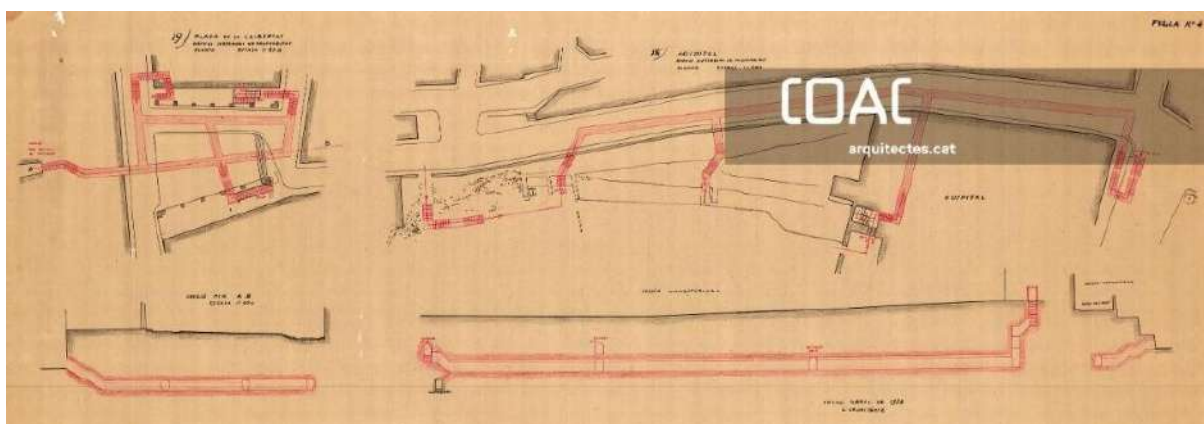
que mai se sap quan comença i acaba una guerra, i per tant, els vallencs havien de preparar aquest refugi per a ampliar els espais on poder resguardar a moltes més persones davant el perill i la incertesa. Tot i això, es diu que aquest refugi mai va arribar a ser utilitzat amb la finalitat que va ser construït.²⁰ Altres diuen que el refugi va ser utilitzat tan sols tres vegades, on en una d'aquestes vegades la gent es va resguardar al seu interior tres dies seguits. Gràcies a uns escrits amb carbó a una de les seves parets, podem saber que el cap de les obres va ser Ramon Claravalls i el projecte de la seva construcció va estar dissenyat per l'arquitecte municipal Josep M. Vives Castellet. No obstant això, cal ressaltar que la major part de la feina de construcció la van dur a terme molts vallencs voluntaris de l'època.

Imatge 11: Plànol d'un dels refugis antiaeris de Valls. (Col·legi d'Arquitectes de Catalunya).

²⁰ POBLESDECATALUNYA.CAT. *Refugi antiaeri (Valls (vila)-Alt Camp)*.
<https://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=13133>

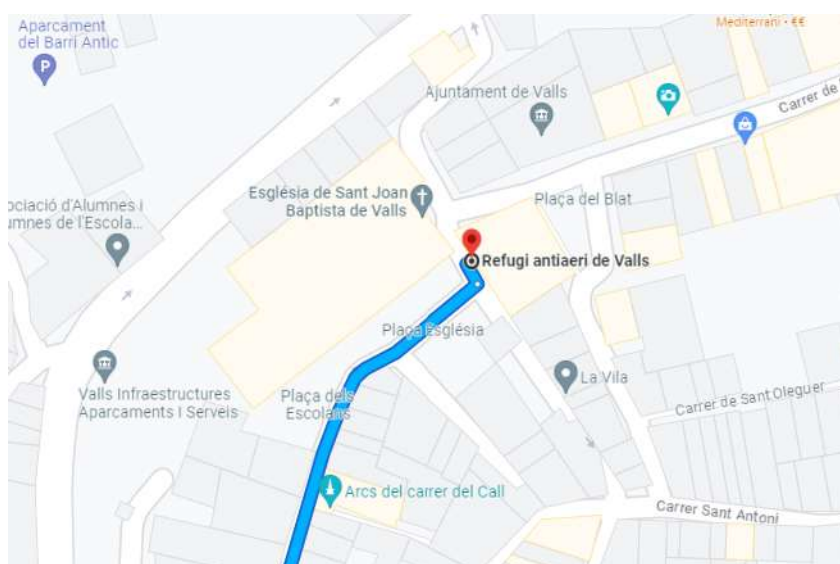
(Consultada el 15/8/23)

Imatge 12: Plànol d'un refugi antiaeri de Valls. (Col·legi d'Arquitectes de Catalunya).

Localització:

Aquest refugi està situat exactament sota la plaça del Blat i la porta d'accés es troba ubicada a la plaça de l'Església M, exactament al carrer d'en Simó núm. 1.

Imatge 13: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri de la plaça del Blat de Valls. (Autor: Polvoró)

Mesures i extensió:

El refugi es troba ubicat a 8 metres de profunditat sota terra. Els seus passadissos i galeries fan 1,80 metres d'alçada i 1,60 metres d'amplada i la seva extensió és d'un recorregut de més de 70 metres, tot i que actualment solament se'n poden visitar 55.²¹

²¹ Íbidem. AJUNTAMENT DE VALLS.

Descripció:

Convé ressaltar que aquest refugi es trobava ple de runa a causa que aquest espai va ser emprat com abocador de les runes de les obres de les reformes que es van fer a l'ajuntament de la ciutat entre els anys 1960 i 1969. Va ser recuperat com a itinerari de visita gràcies a la iniciativa d'una secció d'espeleologia de l'Associació d'alumnes i exalumnes de l'Escola del Treball amb l'elaboració d'un estudi de la topografia de Valls i de les antigues mines d'aigua que proveïen la ciutat i els refugis antiaeris. Va ser d'aquesta manera com l'any 2004 es van posar en marxa les obres de recuperació de l'espai amb l'objectiu d'habilitar-lo perquè fos visitable, obrint les portes al públic l'any 2005, amb motiu de la celebració de les Jornades Europees del Patrimoni a Catalunya.

Aquest refugi en particular, és d'una mesura prou espaiosa pel que fa en comparació amb altres refugis que solen ser més estrets i claustrofòbics. Tot i això, no deixa de ser un espai atabalant en haver de romandre-hi tantes hores amb tantes persones durant un temps incert i desesperant i les persones d'una estatura alta havien d'estar amb el cap acotxat la major part del temps, ja que les galeries són bastant baixes.

Per accedir-hi, ho fem a través de la porta ubicada a la plaça de l'Església i comencem a baixar escales fins que arribem als 8 metres de profunditat sota terra. Antigament, el refugi probablement tenia més accessos i sortides que ara estan tapiades i desconeixem on es trobaven exactament, tot i que al final del recorregut hi ha unes escales que pugen que podrien ser un antic accés.

Imatge 14: Escales que s'utilitzen per baixar al refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

Imatge 15: Escales on abans hi havia un accés al refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

El que també destaquem d'aquest refugi són els seus grans i nombrosos respiradors que hi ha a l'inici del refugi per tal que l'espai ventilés millor i les condicions de vida a l'interior no fossin tan penoses.

Imatge 16: Respirador per ajudar en la ventilació del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

És important tindre en compte que aquest refugi està connectat amb l'antic celler de l'arquebisbe de Tarragona, situat al soterrani de Can Segarra. Actualment, aquesta sala gòtica i el refugi en sí, estan museïtzats amb un equipament i explicacions que ajuden a conèixer i a transmetre una part molt rellevant de la història de Valls entre els anys 1931 i 1979, comprnent des de la Segona República fins a la Transició espanyola, passant per la Guerra Civil i el Franquisme, com altres centres del territori que també estan integrats dins de l'àmbit del Memorial Democràtic.

Usos i activitats turístiques:

En l'actualitat, l'ús principal d'aquest refugi es basa principalment en l'activitat turística. Es poden fer visites lliures sense reserva prèvia, d'una durada d'una hora aproximadament, a un baix preu. Tot i que també es poden fer visites a través de la ruta turística "Espais Amagats Sota Terra". Com s'ha dit abans, ara són visitables només 55 metres del refugi, ja que moltes portes estan tapiades sense accés, perquè la resta de metres del refugi no han estat reformats.

Primerament, es baixen unes escales que ens permeten visitar la sala gòtica de Can Segarra, espai museïtzat on hi ha vitrines amb diversos elements referents a la Segona República, a la Guerra Civil, al franquisme i a la Transició. Com ara la

bandera espanyola que onejava al balcó de l'ajuntament durant el franquisme, armes utilitzades durant la Guerra Civil o l'urna que va ser utilitzada en les primeres eleccions de l'alcalde de l'ajuntament de Valls després de la mort del dictador Francisco Franco.

Imatge 17: Sala gòtica de Can Segarra de Valls. (Imatge extreta de l'Ajuntament de Valls <https://www.valls.cat/74-turisme/llocs-int-tur/443-refugi-antiaeri-espai-de-memoria>).

Tot seguit, ens endinsem ja al que és el refugi antiaeri, on destaca la foscor, el terra mig florit, el fred i la humitat als cartells que indiquen la sortida d'emergència.

Imatge 18: Collage de fotografies del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

Aquest refugi destaca especialment per organitzar mensualment *escape rooms* des de fa pocs anys. Es fan les inscripcions prèvies a l'Oficina de Turisme de Valls, fent reserves per a grups d'entre 4 i 7 persones. Els equips i els concursants han de competir entre ells en l'escenari de 6 emocionants sessions, on han de resoldre la difícil missió de desactivar una bomba de la Guerra Civil a punt d'explotar.²²

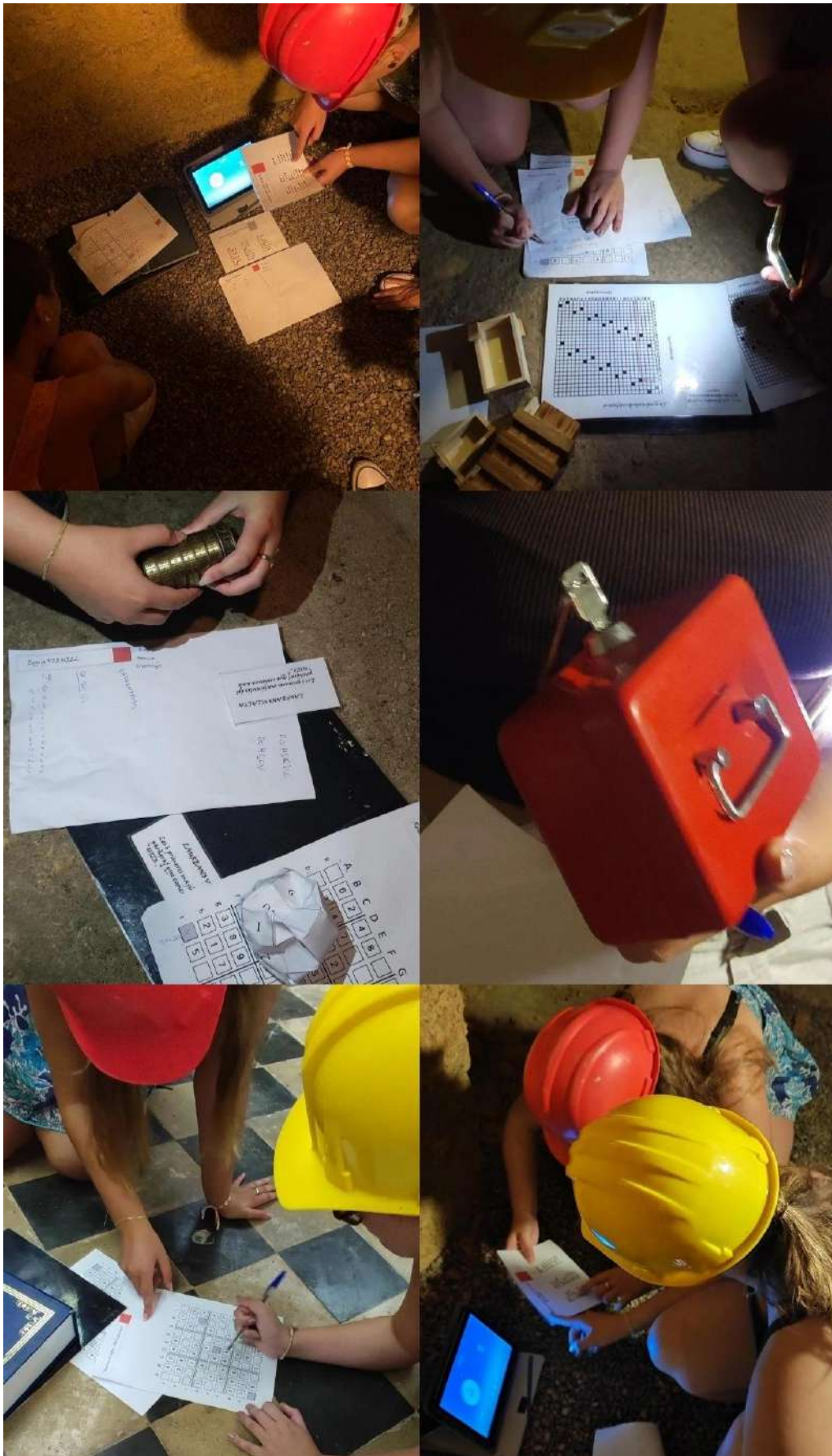
Aquestes 6 sessions són 6 diferents reptes i activitats distribuïdes en diferents parts del refugi i s'han d'anar resolent per tal que a cada sessió obtinguem una lletra. Una vegada tenim les 6 lletres, hem de formar una paraula per introduir-la dins d'un sistema i així, poder desactivar la bomba. Algunes de les diferents proves són muntar una figura d'origami, fer sudokus, desxifrar un codi morse, buscar una clau per obrir una caixa on al seu interior hi ha la lletra que necessitem, fer un trencaclosques, desmuntar una caixa de fusta per aconseguir un missatge xifrat i altres per l'estil.

(Annex 2)

²² SURTDECASA.CAT. *Escape Room del Refugi Antiaeri*.

<https://surtdecasa.cat/camp/agenda/2020/escape-room-del-refugi-antiaeri/151117>

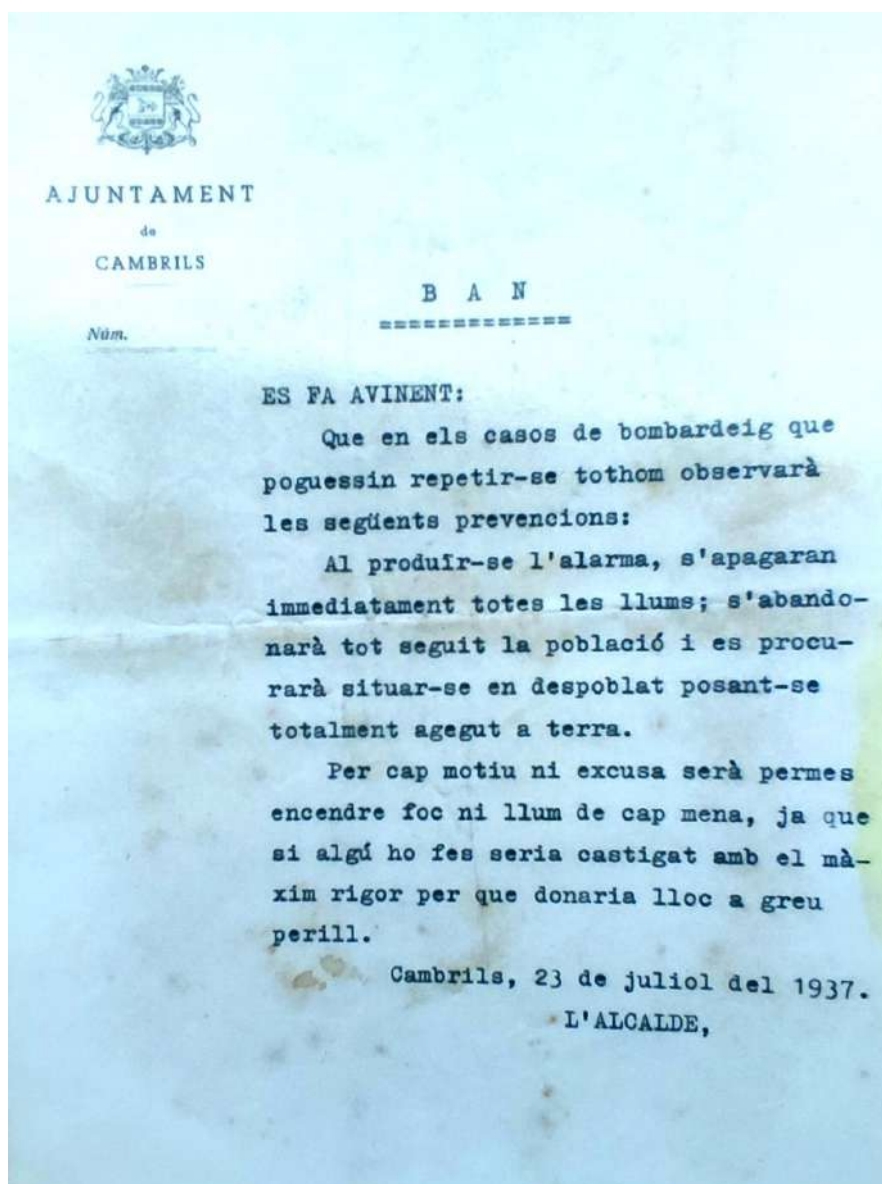
(Consultada el 15/8/23)

Imatge 19: Collage de fotografies de l'escape room del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

5.2. Refugi de Cambrils (Baix Camp)

Pel que fa al terme municipal de Cambrils, s'hi van construir també diversos refugis arreu del municipi per tal de protegir a la població dels bombardejos. Se sap que hi havia refugis a la plaça de l'Església, al carrer de les Creus, al carrer de l'Hospital, a la plaça d'Espanya, al col·legi La Salle i a l'estació del tren. Al barri de la Platja, les autoritats no van ordenar-hi cap construcció. N'hi havia de públics, però també n'hi havia de privats com en la major part de les poblacions. Tot i això, la primera recomanació que va fer l'ajuntament a l'inici de la guerra va ser que tothom fugís cap als afores del poble a resguardar-se dins de masies.

Imatge 20: Ban que va fer l'alcalde de l'ajuntament de Cambrils el dia 23 de juliol del 1937 amb les prevencions que havia de seguir la població en cas de bombardeig. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils).

Aquesta recomanació la van seguir moltes persones al llarg de la guerra, perquè van preferir quedar-s'hi per evitar estar constantment canviant d'ubicació. Malgrat això, era molta la gent que no gaudia d'aquesta oportunitat i les famílies van haver de refugiar-se dins els refugis públics que l'ajuntament va demanar fer. Concretament, el 22 d'agost de 1938 es va ordenar que tots els refugis particulars que hi havia a la vila poguessin ser utilitzats en cas de bombardeig, ja que entre el 29 i el 31 de juliol d'aquell mateix any els avions italians van atacar la localitat diàriament.

La situació de Cambrils durant la guerra va ser dura, però no tant com la d'altres municipis, com ara la de la ciutat de Reus, capital de la mateixa comarca del Baix Camp, que va ser una de les ciutats més bombardejades i afectades del territori. Els cambrilencs van rebre el primer bombardeig a les 10 de la nit del 19 de juliol del 1937, en mans de 3 avions franquistes que van atacar el barri marítim i les zones properes al ferrocarril, deixant morts una nena de 13 anys i un home de 40 i set ferits, un d'ells greu. Cambrils afortunadament mai va ser front de guerra, però com moltes altres poblacions, va patir directament les conseqüències de la nova forma de rereguarda en passar la carretera nacional per l'interior del poble. Per aquesta, es veia el pas continuat de les tropes, municions i ferits i moltes vegades es convertia en objectiu dels atacs aeris en intentar atacar tots els elements que feien ús de la carretera. Aquesta carretera i l'estació de ferrocarril van ser els principals punts objectius d'atac a més de ser la principal raó de les destruccions i les greus afectacions psicològiques a la població. A més, hem de tindre en compte que Cambrils estava vorejat d'altres ciutats que van destacar molt en la Guerra Civil, com Tarragona pel seu gran port, Reus per l'aeròdrom i una fàbrica d'avions militars i passant per la ja anomenada carretera, s'hi arriba en poc temps a les Terres de l'Ebre, on va tenir lloc la importantíssima Batalla de l'Ebre.²³

²³ Tríptic dels Espais de Memòria de la Ruta dels Espais de la Guerra Civil a Cambrils.

Imatge 21: Imatge actual del carrer que antigament havia estat la carretera nacional que passava per dins de Cambrils, per on passaven tropes, municions i ferits. (Autor: Polvoró).

Actualment, només es conserva un sol refugi públic en aquest municipi i és en aquest mateix en el qual ens fixem, en el refugi del carrer Creus de Cambrils.

Imatge 22: Imatge de l'interior del refugi del carrer Creus de Cambrils. (Autora:Diana Ciufudean).

Tipus de refugi:

Aquest refugi, com el de Valls, també és un refugi subterrani de tipus galeria, construït amb maons i cobert de volta.²⁴

Construcció:

Vist que gairebé tots els homes joves es trobaven al front mobilitzats per l'exèrcit, la construcció dels refugis va estar en mans dels veïns i veïnes que quedaven al municipi, especialment nens, gent gran i refugiats que arribaven a la zona. La situació era molt dura, perquè s'agafaven joves d'entre uns 19 i 20 anys i els feien una petita formació a una entitat de la població durant tan sols 5 dies, i en acabat, eren enviats directament al front. Els cambrilencs que quedaven a la localitat, havien de prestar serveis de construcció i obra pública obligatòriament. L'ajuntament va crear una Comissió Permanent de Treball i Obres Públiques on es cridaven als

²⁴ CAMBRILSTURISME.COM. *REFUGI ANTIAERI DEL CARRER CREUS de Cambrils.* <https://cambrils-turisme.com/refugi-antiaeri/> (Consultada el 24/8/23)

veïns perquè anessin a ajudar en la construcció. A començaments del mes de març del 1937, es va dur a terme l'organització de les obres. A cada persona útil se li va atorgar un número. Es consideraven útils tots aquells ciutadans que tenien entre 18 i 60 anys, incloent-hi també a les dones, vist que la major part dels joves es trobaven a l'exèrcit. Tanmateix, les jornades de treball es repartien en torns de cinquanta persones i els obrers i obreres acudien al lloc de treball amb qualsevol eina des de pics, pales, aixades o fes. El material principal d'aquestes construccions eren maons provinents de bòbiles locals coberts amb la típica volta catalana. Segons els bans municipals, es va començar a treballar a la zona del xalet del Bau i a la torre de la Massaguera, o de l'Esquirol. Es diu que mai es va arribar a completar el traçat fet inicialment, fet que va passar a gairebé tots els refugis de Catalunya en pensar que la guerra es perllongaria més. Cada nit, hi havia encarregats de vigilar els possibles bombardejos que hi podia haver des de la costa del municipi. I sobre els bombardejos, segons sembla, l'últim va tindre lloc el dia 20 de desembre del 1938, just unes setmanes abans que les tropes franquistes ocupessin el territori. A cambrils la Guerra Civil va deixar un total d'11 morts, 5 edificis destruïts, 15 més amb danys més o menys greus i moltes persones ferides, tant físicament com psicològicament.²⁵

Localització:

Aquest refugi té dues portes d'accés, una ubicada a la plaça de l'Església de Santa Maria i l'altre davant del número 20 del carrer Creus.

Imatge 23: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autor: Polvoró).

²⁵ MARTÍ, Ignasi i TARÉS Manel. *Els refugis antiaeris de Cambrils*. REVISTACAMBRILS.CAT. <https://www.revistacambrils.cat/reportatge/1323/els-refugis-antiaeris-de-cambrils> (Consultada el 24/8/23)

Mesures i extensió:

El refugi es troba entre uns 8 i 10 metres de profunditat sota terra. Avui dia es conserven solament uns 90 metres de llargada.

Descripció:

Aquest refugi construït l'any 1938 en plena Guerra Civil va ser descobert l'any 2006 en un estat gairebé intacte. Va ser obert al públic per primera vegada com a lloc visitable l'any 2009. Malauradament, el refugi va haver de ser tancat el 2013 a causa d'un greu problema d'humitat que va malmetre l'enllumenat. Afortunadament, es va treballar per reparar-lo i poder-lo obrir novament el 23 de juny de l'any 2018 amb motiu de la festa major de Cambrils.

Com s'ha dit, no es va arribar mai a completar el traçat que s'havia elaborat des d'un inici, ja que per l'extrem sud del refugi havia d'estar connectat amb un refugi ubicat al carrer Cardenal Vidal i Barraquer. El que sabem és que aquest refugi comptava amb diverses portes d'accés, de les quals solament ens queden les dues que estan habilitades actualment situades a la plaça de l'Església de Santa Maria i la del carrer Creus. Antigament, se sap que hi havia una porta d'accés dins del col·legi Vedruna, que durant aquella època es feia servir com a seu del sindicat UGT, i que avui dia, aquest accés està tapiat. A més, per accedir ràpidament al refugi en cas de bombardeig, als exteriors dels edificis es van indicar els accessos per una o dues fletxes.

És un refugi petit en comparació a altres de la província, perquè solament era el passadís on es refugiava la gent i comptava només amb un enllumenat a diferència d'altres refugis que sí que comptaven amb altres serveis, a part de la llum, com ara aigua potable, infermeries, lavabos, llocs per seure, etc. El que sí que es va fer va ser habilitar a la meitat del seu recorregut un tub de ventilació per tal que les condicions de vida dins d'aquest no fossin tan miserables.

Usos i activitats turístiques:

Aquest refugi ha estat acondicionat i s'ha fet accessible per ser convertit en un espai vinculat a la memòria històrica i alhora, per potenciar la cultura de la pau. El refugi del carrer Creus es pot visitar a través de la Ruta dels Espais de la Guerra Civil a

Cambrils. Aquesta ruta consisteix en un recorregut que permet conèixer on van tenir lloc els aspectes més destacats de la Guerra Civil a Cambrils. Aquesta es fa en grups i acompanyada d'un guia expert en el tema. Es fan reserves i l'activitat es fa diversos dies i hores en català, castellà i anglès. La ruta inicia al Molí de les Tres Eres i els punts de parada són els següents:

1. Museu del Molí de les Tres Eres
2. A les envistes del col·legi dels Hermanos i del Museu Agrícola de Cambrils
3. Carrer de Sant Plàcid (antics locals socials de l'Agrària i el Polvorí)
4. Plaça de la Vila (antiga Plaça d'Espanya)
5. Carrer de Borràs i carrer del Cardenal Vidal i Barraquer
6. Placeta de la Concepció
7. Plaça de l'Església de Santa Maria
8. Accés al refugi antiaeri del carrer Creus ²⁶

Vull destacar que durant la parada de la plaça de la Vila, antiga plaça d'Espanya, podem presenciar l'antic ajuntament de la vila. Durant la guerra, van venir molts nens provinents d'altres comunitats espanyoles a refugiar-se a Cambrils i l'ajuntament va fer crides a la població per tal de que moltes famílies s'oferissin voluntàries per acollir alguns infants a casa seva i perquè portessin roba i bolquers pels infants.

²⁶ AJUNTAMENT DE CAMBRILS. *Refugi antiaeri del carrer Creus [es pot visitar durant juliol i agost 2023]*. <https://www.cambrils.cat/ca/serveis/museu/viu-la-historia/Museu%20Moli%20de%20les%20Tres%20Eres/vil-la-romana-de-la-llosa/refugi-antiaeri-del-carrer-creus> (Consultada el 24/8/23)

AJUNTAMENT

de

CAMBRILS

B A N

FAIG AVINENT:

Núm. _____

Que, procedents de les terres d'Andalusia, han arribat 360 germans nostres i precisant- per als seus fills robes, especialment per a infants des de bolquers fins a l'any i mig, es fa una crida als sentiments humanitaris del nostre poble per tal de que tots els veïns que puguin portin a l'Ajuntament aquesta roba.

Cambrils, 19 d'octubre del 1936.

EL PRESIDENT,

Imatge 24: Ban que va fer l'ajuntament de Cambrils el dia 19 d'octubre del 1936 demanant roba, bolquers i altres ajudes per uns 360 nens refugiats d'Andalusia. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils).

Imatge 25: Imatge on veiem moltes senyores fent cua a la plaça d'Espanya de Cambrils per portar roba i bolquers pels nens refugiats. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils).

Com veiem, el darrer punt d'arribada d'aquesta ruta és el refugi antiaeri del carrer Creus. Allà accedim dins el refugi per l'accés ubicat a la plaça de l'Església de Santa Maria, on s'obre una porta mecanitzada. Seguidament, baixem unes costerudes escales que ens transporten entre 8 i 10 metres sota terra. Allà, presenciem la característica foscor i humitat que tenen els refugis, deixant el terra enfangat i molls els cartells, els maons i les baranes de les escales. En sortir, ho fem pujant unes altres escales que ens porten al número 20 del carrer Creus. Una vegada que tot el grup ha sortit del refugi, es tanca de nou la porta mecanitzada d'aquest altre accés.

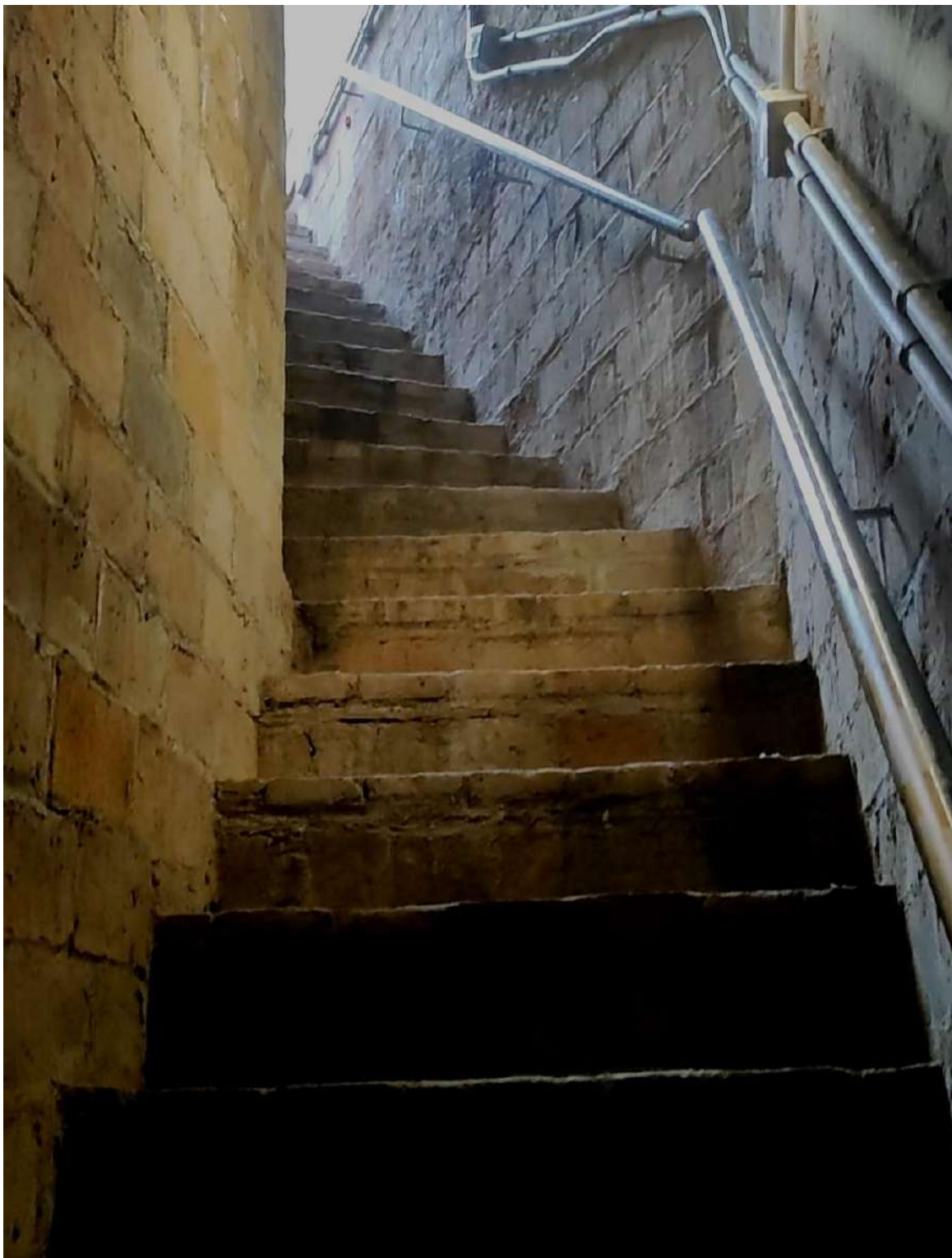
Imatge 26: Imatge de l'accés i les escales ubicades a la plaça de l'Església de Santa Maria de Cambrils que s'utilitzen per entrar al refugi antiaeri del carrer Creus. (Autor: Polvoró).

Imatge 27: Imatge de l'interior del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora:Diana Ciufudean).

Imatge 28: Imatge de les escales que donen a l'accés ubicat al carrer Creus que s'utilitzen per sortir del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora:Diana Ciufudean).

Imatge 29: Imatge de les escales que donen a l'accés ubicat al carrer Creus que s'utilitzen per sortir del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora:Diana Ciufudean).

A més a més, un cop s'ha acabat la visita dins el refugi, podem veure les escales d'accés a un refugi privat a la mateixa zona. Solament es pot veure l'accés, ja que no està habilitat per visitar-lo per dins. Així doncs, només ens conformem amb veure tan sols per on s'hi entrava.

Imatge 30: Imatge de l'accés a un refugi privat que podem veure si fem la Ruta dels Espais de la Guerra Civil de Cambrils.(Autor: Polvoró).

5.3. Refugi de Reus (Baix Camp)

Reus, durant els anys trenta, era la segona ciutat més important de Catalunya, i junt amb Tarragona i Barcelona, va ser de les ciutats més bombardejades durant la Guerra Civil. Això es deu al fet que Reus es va convertir en una ciutat industrial i en un rellevant nus de comunicacions gràcies al fet que comptava amb un aeròdrom militar i una fàbrica d'avions de l'exèrcit republicà. El primer atac va tindre lloc el 9 d'abril del 1937, fent que la gent hagués de buscar llocs on romandre protegits, com ara en masies o excavant fosses que més endavant es convertirien en refugis. L'últim atac va ser el 15 de gener del 1939, el mateix dia que les tropes franquistes van ocupar la ciutat. Just aquell dia, la població es va endur totes les provisions que tenien guardades als refugis i les van vendre als mercats. Com Reus no té platja, es feia una vigilància dels possibles bombardejos que podia patir la ciutat per poder activar les sirenes des de la costa de Salou. Durant el temps que va durar la guerra, Reus va patir uns 67 bombardejos, deixant un total d'almenys 214 morts, in comptables ferits i un miler d'edificis destruïts o en males condicions. La major part dels atacs van ser perpetrats per l'aviació italiana al servei del general Franco. Alguns dels bombardejos més tràgics van ser la matança ocasionada per l'impacte d'una bomba a l'entrada del refugi de la plaça de la Llibertat i la destrucció d'un edifici modernista i importantíssim per Reus, la Casa Navàs.

Imatge 31: Fotografia aèria de l'instant en que les bombes malmeten la Casa Navàs realitzada per la mateixa tripulació dels bombarders italians de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari*. (Autor: Polvoró).

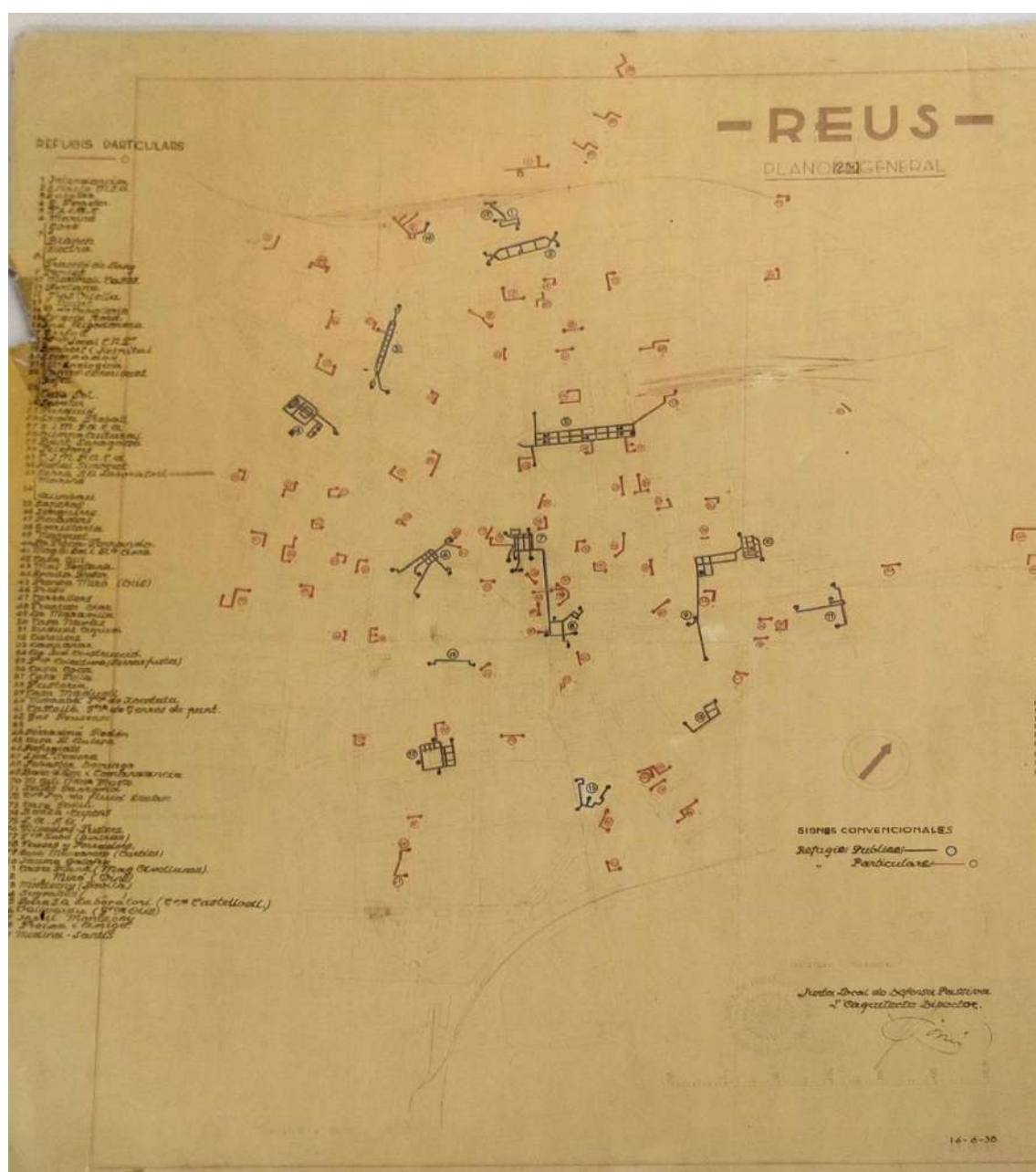

Imatge 32: Fotografia aèria de l'instant en que va impactar una bomba a la boca del refugi de la plaça Llibertat realitzada per la mateixa tripulació dels bombarders italians de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari*. (Autor: Polvoró).

La situació empitjorava a mesura que avançava el conflicte. La falta de poder durant les primeres setmanes va ocasionar nombrosos assassinats de persones religioses o amb ideologies conservadores, persecució que va deixar 123 morts i molts edificis religiosos cremats i malmesos. Entre els reusencs que marxaven al front hi van morir centenars i se'n coneix la data i el lloc de la mort de 413. N'hi havia distribuïts arreu del país, des d'Extremadura fins a Catalunya, però la major part es trobaven als fronts d'Aragó i de l'Ebre. A més a més, el 1938 no hi havia pràcticament productes de primera necessitat, fet que va provocar que encara més gent abandonés la ciutat i busqués refugis en masos aïllats per fugir de la gana i els bombardejos constants. Per aquests fets, la ciutat va anar quedant progressivament despoblada.

Per tal de protegir a la població dels nombrosos bombardejos i atacs, Reus va ser de les ciutats que més refugis antiaeris va construir. Concretament, 150 refugis, tant públics com particulars. Hi havia refugis al passeig Pere Mata, al passeig Sunyer, al carrer Carles Mora, a l'avinguda Catalunya, a la plaça Prim, República, Hèrcules i

Catalunya, a Pompeu Fabra, Pi i Margall, rambla Miró, Urbanització Quintana, a l'aeroport, i a moltes altres ubicacions.²⁷

Imatge 33: Plànol de l'ubicació dels refugis públics i privats que hi havia a Reus. (Arxiu Municipal de Reus).

Però, en el que ens volem centrar és en el refugi antiaeri ubicat a la plaça de la Patacada, ja que és l'únic refugi públic al nucli urbà que pot ser visitat actualment.

²⁷ PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, Judit, *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*. Editorial: Biblioteca Serra d'Or. Any 2006. pàg. 173 i 174.

Imatge 34: Placa entrada del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autora: Maria del Pilar Herrerías).

Imatge 35: Interior del refugi antiaeri de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró).

Tipus de refugi:

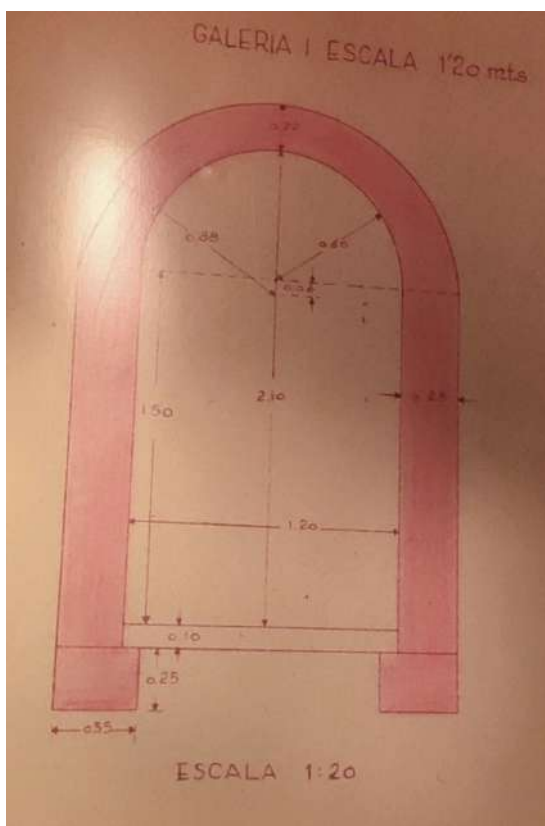
El refugi de la Patacada, com els casos anteriors, també és un refugi subterrani de tipus galeria, construït amb maons i cobert de volta catalana.

Construcció:

Les obres del refugi van ser planificades l'octubre del 1937, i després, van ser aprovades per la Junta de Defensa Passiva el 18 de novembre del mateix any, amb un pressupost de 323.713,92 pessetes i amb la previsió d'una capacitat per a 2.700 persones. El projecte consistia en quatre llargues galeries que conduïen cap a unes altres galeries interiors, disposades transversalment. La intenció era excavar un refugi a 8 metres sota terra on hi havia d'haver il·luminació, pous de drenatge, fumeres de ventilació, serveis i infermeria.

Les obres es van iniciar el 30 d'octubre de 1937. El refugi va ser construït principalment pels veïns i veïnes que no estaven al front, i sovint, els infants ajudaven en algunes tasques. I parlant d'infants, durant aquells anys de forts atacs, a tots els nens els feien anar amb un pal penjat amb una corda al coll, què servia perquè se'l posessin a la boca quan hi havia un bombardeig i no quedessin sords, ja que el cos dels menors no està tan format i resistent com el d'un adult. No obstant això, les obres també van comptar amb el treball de 32 minadors, 99 peons, 23 peons-minadors, 42 peons especials i dos xofers. Tanmateix, hi van treballar delineants, topògrafs i altres professionals de l'estil.

Els accessos i galeries públiques eren d'obra i volta catalana, a diferència de les particulars, que eren passadissos molt més estrets i de terra, sense cap recobriment d'obra. Convé destacar que cadascun dels maons que formen el refugi estan fets a mà, majoritàriament per dones i nens.

Imatge 36: Plànol de secció de la galeria del refugi de la patacada, on es veu la típica volta catalana. (Arxiu Municipal de Reus).

Imatge 37: Extracció de terra de l'excavació d'una de les galeries del refugi del passeig de sunyer de l'any 1938. (Arxiu Abadia de Montserrat / Fons Ramon Perera).

Les obres van finalitzar el 20 d'agost del 1938, i com a les altres poblacions, no es van poder acabar tal com s'indicava als plànols. Les galeries transversals mai es van arribar a fer, igual que les sales que s'havien de destinar a serveis i a infermeria. La capacitat final va quedar retallada a unes 1.218 persones, amb uns 500 metres de galeries subterrànies.

Localització:

El refugi que tractem es troba exactament a la plaça de la Patacada núm. 12 a Reus.

Imatge 38: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró).

Mesures i extensió:

Té una llargada de gairebé 500 metres de galeries i una fondària de 9 metres. Guarda la capacitat per resguardar a unes 1.200 persones, convertint-lo en el tercer refugi amb més cabuda de la ciutat.

Descripció:

El refugi de la Patacada va adoptar aquest nom perquè antigament, la Patacada era un pati del carrer Sant Llorenç en què a partir de l'any 1822 s'hi feien balls públics anomenats d'aquesta forma. Aquest espai durant el segle XX, que estava envoltat de magatzems, van ser enderrocats per construir la plaça actual.

Aquest refugi va ser dels més extensos i amb més capacitat de la ciutat, i és que realment impressiona la seva llarga extensió que el fa semblar un laberint. Com bé s'ha fet menció abans, el refugi de la Patacada havia de tindre uns serveis per millorar i facilitar els dies a les persones refugiades al seu interior, com ara una infermeria i lavabos, i a més, s'havien de fer unes galeries transversals, però no es van poder finalitzar mai les obres. Aquest fet va fer que el refugi tingués menys cabuda de la que havia de tindre, però tot i estar inacabat, al refugi se li va poder augmentar lleugerament aquesta capacitat perquè se li van sumar altres refugis particulars.

El refugi disposava de 5 entrades públiques a les quals es van afegir 4 de particulars amb les seves galeries d'accés. Dues estaven situades al carrer de Sant Llorenç (Plana i Miró), un altre al Vapor Nou (actual Facultat de Medicina) i un altre al carrer del Sol. Actualment, només s'hi pot accedir a través d'un accés nou construït quan es va fer el Centre Cívic del barri del Carme. També es conserva una de les entrades originals al carrer de Pere Òdena que té la funció de sortida d'emergència pels visitants.²⁸

²⁸ MUSEUDEREUS.CAT. *Refugi antiaeri de la Patacada*.
<https://www.museudereus.cat/content/refugi-antiaeri-de-la-patacada>
(Consultada el 27/8/23)

Imatge 39: Plànol del refugi antiaeri de la Patacada de Reus. (Arxiu Municipal de Reus).

A més, aquest refugi destaca per tenir un pou de drenatge que va ser construït per emmagatzemar la gran quantitat d'humitat que s'acumula a les parets, el terra i el sostre.

Imatge 40: Pou de drenatge del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró).

Usos i activitats turístiques:

L'Ajuntament de Reus va recuperar el refugi de la Patacada per obrir-lo al públic com a espai de memòria i museístic perquè la gent pugui conèixer de prop la història de Reus, i del territori en general, durant la guerra i la postguerra.

Des de fa uns anys, l'ajuntament hi organitza visites guiades. La visita tracta bàsicament sobre un recorregut per dins les galeries del refugi, però primerament, es fa una visita a un espai d'interpretació.

Per començar, accedim al refugi a través d'unes escales que ens porten a una sala de nova construcció situada a 9 metres sota terra. Aquesta sala ens permet fixar-nos en l'alçada del sostre que està al nivell de la superfície i així, podem apreciar bé la profunditat que té el refugi. Dins d'aquesta sala es troba un espai d'interpretació anomenat "Reus sota les bombes" que ajuda a comprendre millor el context històric de la Guerra Civil i dels refugis antiaeris a la ciutat de Reus abans de fer la nostra visita al refugi. Aquesta exposició permanent està estructurada en tres àmbits: el context històric, la Galeria dels Bombardeigs i la galeria de la destrucció.

En el primer àmbit, trobem el context històric en un panell informatiu acompanyat d'imatges sobre les conseqüències que van tenir els bombardejos a la ciutat, la construcció dels refugis i de com era el dia a dia de la població. Aquestes imatges provenen del Fons Ramon Perera, que es troba dipositat a l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat. A més, també hi ha plànols dels refugis ubicats a la ciutat i el text amb la informació es troba en quatre llengües.

Imatge 41: Exposició "Reus sota les bombes". (Imatge extreta del web *Callejeando por el planeta* <https://www.callejeandoporelplaneta.com/visita-refugio-antiaereo-patacada-reus/>).

Al segon àmbit, trobem la Galeria dels Bombardeigs. En aquest espai trobem vuit fotografies aèries realitzades per la tripulació dels bombarders italians de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari* que ensenyen els instants quan van impactar les bombes a Reus. Són vuit bombardejos que es van dur a terme entre els mesos de gener i juny de l'any 1938, però a sota de cada imatge, trobem un peu de foto que ens concreta el lloc, el dia i l'hora de cada atac. Alguns exemples dels atacs més tràgics són els que s'han mostrat anteriorment com l'atac a la Casa Navàs i l'atac a l'accés del refugi de la plaça de la Llibertat.

El tercer i darrer àmbit mostra la galeria de destrucció. Es tracta d'un cub que sobresurt de la paret on hi ha plasmades unes imatges retroil·luminades de la devastació de la ciutat, extrems de diferents arxius i altres fons. Les fotos es troben organitzades en quadrícules de cinc quadres per costat on es mostra sobretot la destrucció de molts edificis.²⁹

Una vegada fet això, ja ens endinsem en el refugi, i de nou, presenciem aquesta característica humitat i foscor que presenten tots els refugis. Cal tornar a dir que aquest refugi és molt extens i per evitar que algun visitant es perdi, hi ha diversos plànols a les parets.

²⁹ AJUNTAMENT DE REUS. *Refugi antiaeri de la Patacada*.
<https://www.reus.cat/serveis/refugi-antiaeri-de-la-patacada>

(Consultada el 27/8/23)

Imatge 42: Plànol que indica la sortida dins del refugi. (Autor: Polvoró).

Enmig dels seus llarguíssims passadissos podem apreciar els forats que s'havien preparat per construir les sales destinades a infermeria i lavabos que no es van arribar a fer. D'altra banda, també veiem els accessos als estrets passadissos que unien als refugis privats i altres sortides i accessos tallats.

Imatge 43: Forat tapiat on s'havia de construir els lavabos i la infermeria. (Autor: Polvoró).

Imatge 44: Accés tallat actualment. (Autor: Polvoró).

Imatge 45: Accés a un refugi privat.(Autor: Polvoró).

Però el que més crida l'atenció d'aquest refugi, a part del pou mencionat darrerament, són les diverses marques i escrits que trobem en alguns dels maons de les parets. Trobem escrits a llapis amb direccions de poblacions com ara "Tarragona" per orientar als veïns en quina direcció havien de sortir per arribar a les seves cases. També s'escrivien normes que havien de seguir les persones refugiades com ara una que hi diu "*Asta proivido el fumar*" escrit per alguna persona que no va poder anar molt a l'escola i no sabia escriure bé.

Imatge 46: Norma que prohibeix fumar escrita en un maó. (Autor: Polvoró).

(Annex 3)

5.4. Refugi de Tarragona (Tarragonès)

Tarragona durant la Guerra Civil, va ser la segona ciutat amb més refugis antiaeris construïts a Catalunya. El 17 de juny de 1937 van tindre lloc els primers bombardejos sobre la ciutat. Els bombardejos van ser constants durant els següents sis mesos, fent que els tarragonins, com la resta de la població civil d'altres localitats, haguessin de baixar entre cinc o sis cops als refugis en un sol dia. Hi passaven unes sis hores diàries als seus interiors aproximadament. Com s'ha dit darrerament, Tarragona va ser una ciutat molt bombardejada perquè tenia port i era zona de pas per arribar a la *Batalla de l'Ebre* principalment, entre altres causes. Es va iniciar una ràpida construcció de refugis per protegir als habitants i evitar que el nombre de morts i ferits fos massa elevat. Hi havia una forta crisi, molta fam, poc abastament de productes alimentaris i de primera necessitat i molta inseguretat, por, pànic i nerviosisme. Tots aquests factors van ser els desencadenants de que molta gent decidís fugir de la ciutat cap a altres destinacions, deixant Tarragona progressivament despoblada i la gran quantitat de refugis construïts es podria dir que van ser massa per la "poca" gent que seguia vivint a la ciutat.³⁰

Van caure un total de 3.800 bombes en poc més d'un any i mig, deixant 230 morts (15 dels quals eren menors de 14 anys), més de 400 ferits d'uns 30.000 habitants que tenia llavors la ciutat. A més, més de 600 edificis es van veure afectats pels 144 atacs rebuts a la capital, sent l'últim el 15 de gener del 1939, dia en què les tropes franquistes van entrar a la localitat, posant punt final a la guerra i iniciant una posterior repressió i quaranta anys d'una forta dictadura.³¹

³⁰ PIQUÉ PADRÓ, Jordi i VALLVÉ, Hermenegild. *Revolució i Guerra Civil a Tarragona*. Primera edició: abril de 2017. (pàg. 11-19).

<https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/fitxers/altres/fons-historic/quaderns/revolucio-i-guerra-civil-a-tarragona-en-imatges-dhermenegild-vallve>

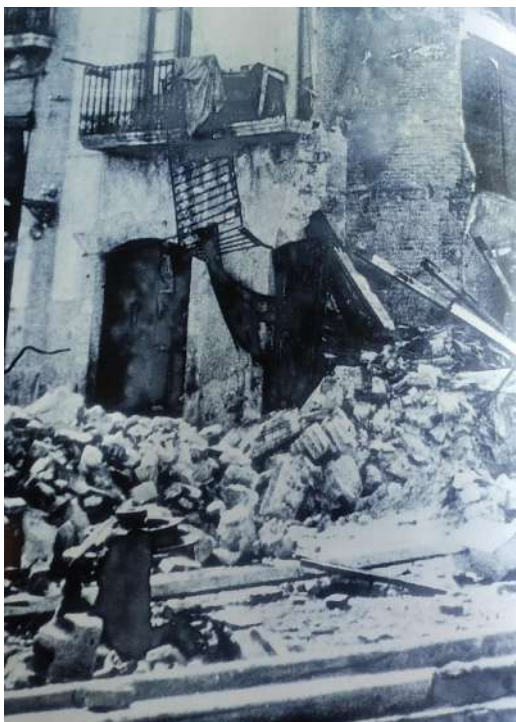
(Consultada 2/11/23)

³¹ CASAS, Laura. Tarragona rinde homenaje a las víctimas de los bombardeos de la Guerra Civil. LA VANGUARDIA.

<https://www.lavanguardia.com/local/tarragona/20130125/54363038068/tarragona-homenaje-victimas-guerra-civil.html> (Consultada el 1/11/23).

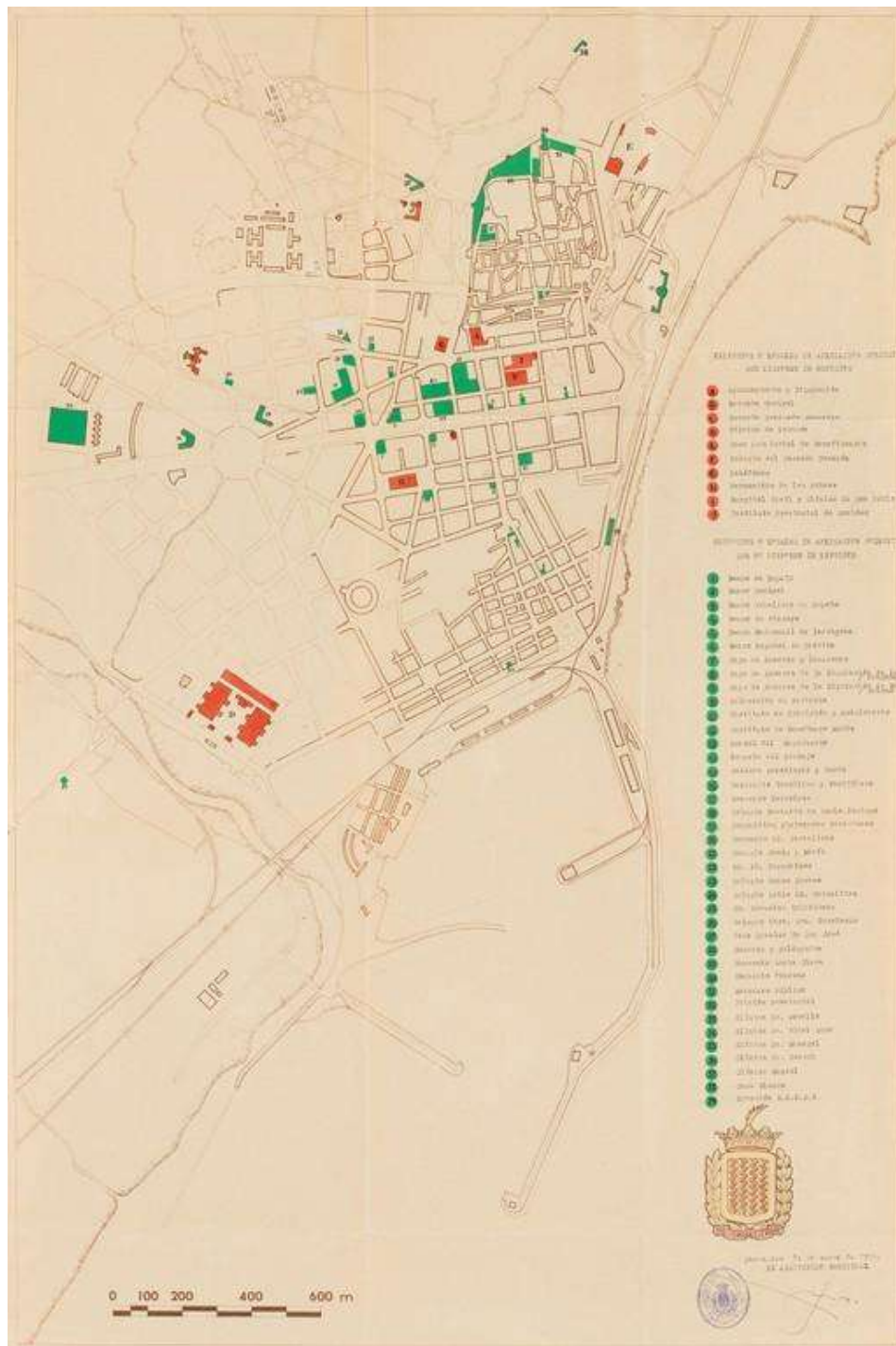

Imatge 47: Bombardeig a Tarragona el 30 de desembre del 1937. (Imatge extreta de: DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.)

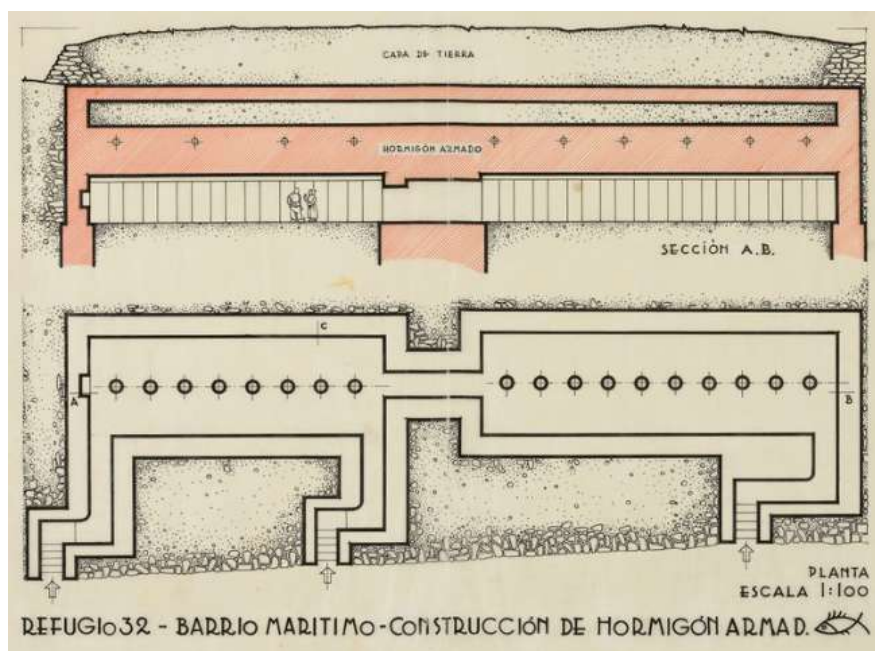

Imatge 48: Edifici destruït per les bombes a Tarragona. (Imatge extreta de: DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.)

Es van construir més de 60 refugis a diversos punts de la ciutat que van donar resguard a 20.000 persones. Alguns d'aquests eren a la Casa Beneficència, al Portal de St. Antoni, St. Llorenç, Vilamitjana, Florenci Vives, Plaça de l'Ajuntament, Tinet Nou, Rambla Nova, Tabacalera, a l'estació de ferrocarril, al Barri Marítim del Serrallo, entre molts altres d'una llarga llista.

Imatge 49: Plànol de l'ubicació dels refugis públics i privats que hi havia a Tarragona. (Arxiu Municipal de Tarragona).

Imatge 50: Plànol del refugi 32 al Barri Marítim del Serrallo de Tarragona. (Arxiu Municipal de Tarragona).

Concretament, ens centrem en el refugi que es troba al Museu Bíblic, ja que actualment es un dels pocs que es poden visitar gràcies al fet que està molt ben conservat.

Tipus de refugi:

Es tracta d'un refugi antiaeri subterrani de tipus galeria. Està construït a través d'una excavació en una roca i posseeix voltes de rajola, és a dir, està cobert de maons en gran part d'aquest.

Construcció:

Aquest refugi destaca i crida l'atenció dels arqueòlegs per la seva construcció. En ser descobert, va destacar el fet que el refugi es trobava en unes condicions prou excel·lents. El més rellevant de la seva trobada és que, a diferència de la gran majoria dels refugis construïts arreu del territori, aquest va ser construït utilitzant estructures medievals i romanes, entre elles les fonamentacions de l'exedra oriental del recinte de culte imperial presidit pel temple d'August. Cal remarcar també que aquest refugi està construït excavant la roca de l'acròpolis, fet que permet conèixer

la geologia de la ciutat, a part de tota la història que podem descobrir al lloc on es troba l'anomenat refugi.³²

Pel que fa a la construcció en general, no va ser gaire diferent a la resta de refugis. Es va construir sota les indicacions que es rebien des de la Junta de Defensa Passiva. La seva construcció va durar tan sols uns pocs mesos, per la pressa i urgència que hi havia en assegurar la població. La Junta de Defensa Passiva va permetre la construcció de refugis homologats sota el patrocini de les autoritats municipals. Aquest fet va permetre també posar fi a l'aixopluc dins de soterranis i baixos que tenien poques garanties, però que s'havien hagut d'utilitzar durant els primers mesos de la guerra, quan encara no s'havien fet llocs on resguardar-se de les bombes i la metralla. A Tarragona també es vigilava l'arribada de l'aviació enemiga. Ho feien des d'un punt d'observació permanent al campanar de la catedral. Gràcies a la troballa d'un grafit a l'interior del refugi, podem testimoniar la data en què va ser construït o amplificat el refugi, concretament el 28 de desembre de 1937.³³

Localització:

Aquest refugi es troba ubicat al Museu Bíblic de Tarragona, concretament al carrer de les Coques, nº1 (antigament carrer de Vilamitjana). Es troba als voltants de la Catedral de Santa Tecla i al seu interior hi havia un accés que comunicava la catedral amb el refugi.

Imatge 51: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

³² CONSELL DE REDACCIÓ, T. A. G. *La història de tarragona creix amb un refugi antiaeri amagat sota el Museu Bíblic*. TAG-Revista institucional del Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Tarragona, 2020, 88: 33-34. (Consultada el 2/11/23)

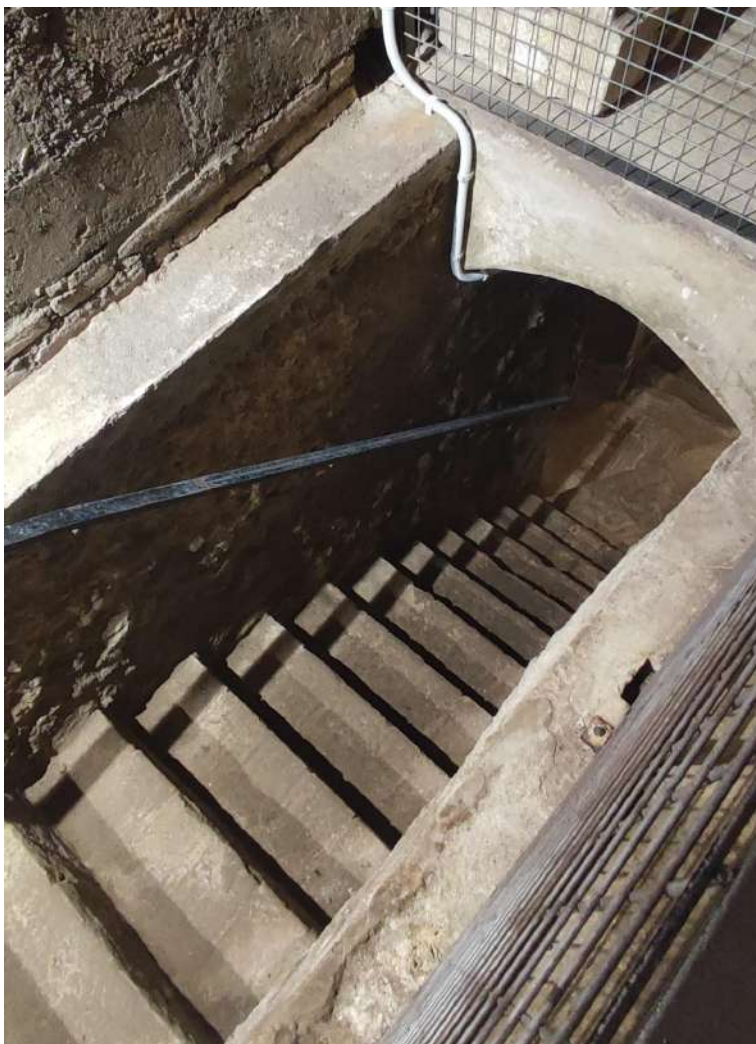
³³ DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.

Mesures i extensió:

Té una llargada d'uns 97 metres lineals de galeries i una fondària d'uns 10 metres. Guardava la capacitat per resguardar entre unes 590 i 700 persones aproximadament.

Descripció:

D'aquest refugi destaquem que, a diferència d'altres, aquest compta amb dos pisos de galeries. Com s'ha dit abans, està construït aprofitant estructures romanes i medievals. Convé ressaltar que està assentat en unes grans antigues cisternes, probablement romanes, que inicialment van formar el primer pis del refugi, i mesos més tard, es va adaptar el subsol d'aquestes, donant lloc al segon nivell al qual accedim mitjançant unes escales.

Imatge 52: Escales d'accés al segon nivell del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

Imatge 53: Interior de les cisternes del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

En accedir, crida l'atenció una imatge amb la inscripció d'un grafit ja mencionada anteriorment de la data en què va ser construït o amplificat el refugi, el dia dels Sants Innocents de l'any 1937.

Imatge 54: Grafit trobat amb la data de la reforma o construcció del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

Com tots els refugis, a causa de la seva fondària són foscos i abunda la humitat a tot arreu, fins i tot al terra, que queda ple de fang. Per les parets podem observar claus on la gent penjava fanalets per il·luminar l'espai durant l'estada al seu interior.

A més, a les parets queda actualment una part negra o cremada per l'escalfor del foc que encenia aquests fanalets.

Imatge 55: Interior del segon nivell del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor. Polvoró).

Imatge 56: Clau que servia per penjar fanalets i il·luminar dins el refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

Com el cas del refugi de Reus, aquest també compta amb un pou que va des del pis superior de la primera galeria fins baix a la segona galeria o nivell. Aquest pou va servir per extreure les terres excavades del segon nivell. Tanmateix, va servir com a pou de ventilació, ja que la sala del damunt del primer nivell del refugi havia de ser un pati a l'aire lliure.

Imatge 57: Pou del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró).

D'altra banda, cal destacar que l'interior d'aquest refugi es va utilitzar com a magatzem dels materials d'un col·legi durant els anys 60. Es guardaven amuntegades llaunes buides d'oli de soja provinents dels Estats Units, sent aquestes llaunes una mostra de l'ajut dels americans a Espanya davant la situació de pobresa alimentària infantil.

Pel que fa als accessos del refugi, s'han identificat tres sortides a l'exterior. La primera al Museu Bíblic, la segona al carrer de les Coques i la tercera, al carrer de Santa Tecla. Alhora, com gairebé tots els refugis, té moltes parts que no són accessibles perquè no han estat preparades o museïtzades.

Imatge 58: Escales d'un dels accessos a l'exterior del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor. Polvoró).

Usos i activitats turístiques:

A la capital tarragonina hi ha pocs refugis museïtzats, ja sigui perquè estan ocults sota edificis privats o perquè no es troben en bones condicions. Un dels darrers refugis que ha obert portes al públic ha estat aquest refugi del Museu Bíblic de Tarragona, que va ser descobert en un molt bon estat i el mateix director del museu es va encarregar d'adaptar-lo perquè en pocs mesos la gent el pogués visitar. Gràcies a les seves excel·lents condicions, tan sols va fer falta instal·lar-hi il·luminació, senyals i obrir accessos per fer un circuit segur de visita. Inicialment, es va poder visitar únicament les galeries superiors del refugi formades per les cisternes històriques. L'any 2021, es van poder obrir les galeries inferiors.

Tot el conjunt de galeries del refugi forma part del projecte museogràfic “*Tarracròpolis*” que pretén mostrar l’evolució que ha fet l’acròpolis de Tarragona i explicar els darrers vint-i-tres segles d’història de la ciutat a través de visites guiades, animacions i diverses sales museïtzades temàtiques dins l’edifici del Museu Bíblic. L’objectiu és no centralitzar Tarragona únicament en un context romà, sinó que el que es vol és fer memòria que la ciutat ha passat per moltíssimes èpoques històriques més a part d’aquesta.

(Annex 4)

5.5. Refugis de Montblanc (Conca de Barberà)

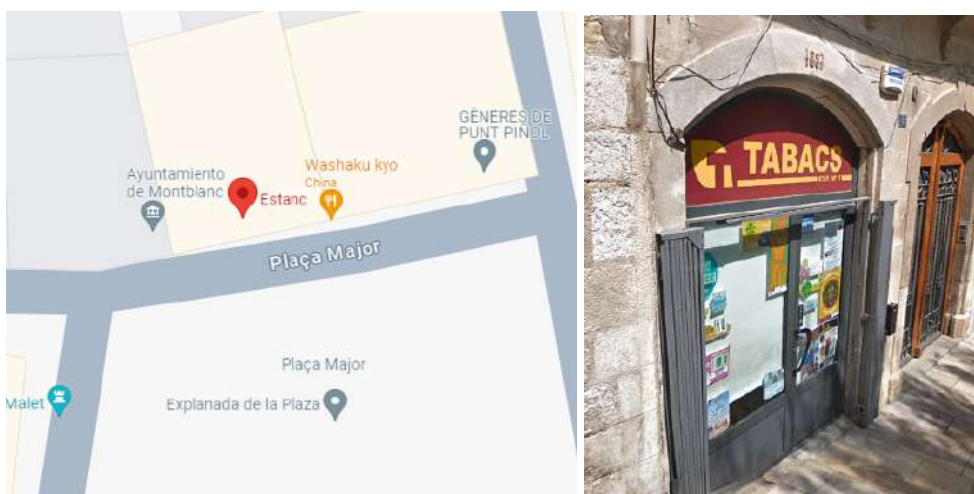
Sobre els refugis de Montblanc hi ha molt poca informació, i per tant, s’ha hagut de cercar informació sobre com eren, és a dir, quants n’hi havia, com eren i com va estar la seva construcció basada en fonts orals. Concretament, s’ha entrevistat al senyor Ramon Requesens Queralt de 99 anys. (Annex 5)

D’entrada, com s’ha fet en els municipis anteriors, convé explicar breument com va estar la guerra a Montblanc. Com arreu del territori, la gent va escapar a aïllar-se en masos o poblacions més reduïdes, com ara la pedania de Rojals. El començament de la guerra va ser dur, perquè els homes no tenien armes. Fins i tot, venien els del bàndol contrari a casa de la gent i s’emportaven homes per matar-los o empresonar-los si no pensaven com ells. Així mateix, van detenir cinc montblanquins, tres d’ells van ser condemnats a mort i els altres dos van ser condemnats a cadena perpètua, tot i que finalment van ser alliberats. Al principi hi va haver moltes revoltes per part dels veïns. Llençaven pedres i cremaven figures i imatges religioses de les capelletes que hi ha arreu del poble. Fins i tot, van intentar fer foc amb gasolina a la porta de fusta de l’església de Santa Maria, on al damunt hi ha l’orgue. La població estava obsessionada, com amb una mena de fixació. Convé destacar que el front va passar per Montblanc entre 8 i 10 dies. Es va fer servir la campana del treball de la fàbrica de gomes del poble per avisar del perill. Alhora, enmig d’aquest desordre es van fer diversos projectes de refugis que s’expliquen a continuació. Tot i haver sonat moltes vegades l’alarma, es podria dir que la vila de

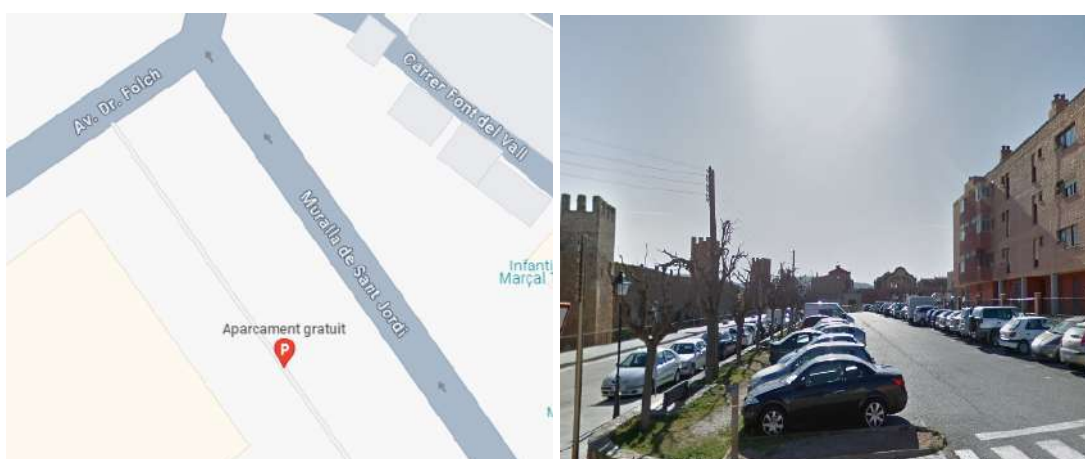
Montblanc va tindre molta sort enmig de tots els aldarulls, ja que mai va arribar a ser bombardejada.

Localització:

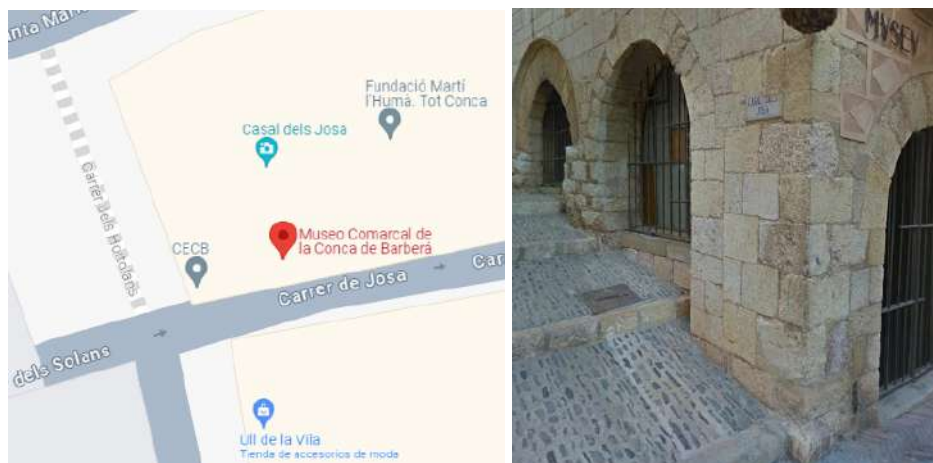
Segons el Sr. Requesens, a Montblanc es van fer 4 projectes de refugi. Estaven ubicats un a l'actual aparcament de les Arcades (ubicat davant de les escoles), un altre dins la Ferreteria Alfonso (actual estanc que hi ha a la Plaça Major), un a la cantonada del museu Comarcal de la Conca de Barberà (escales de Santa Maria) i un quart a l'antic Hospital de Santa Magdalena.

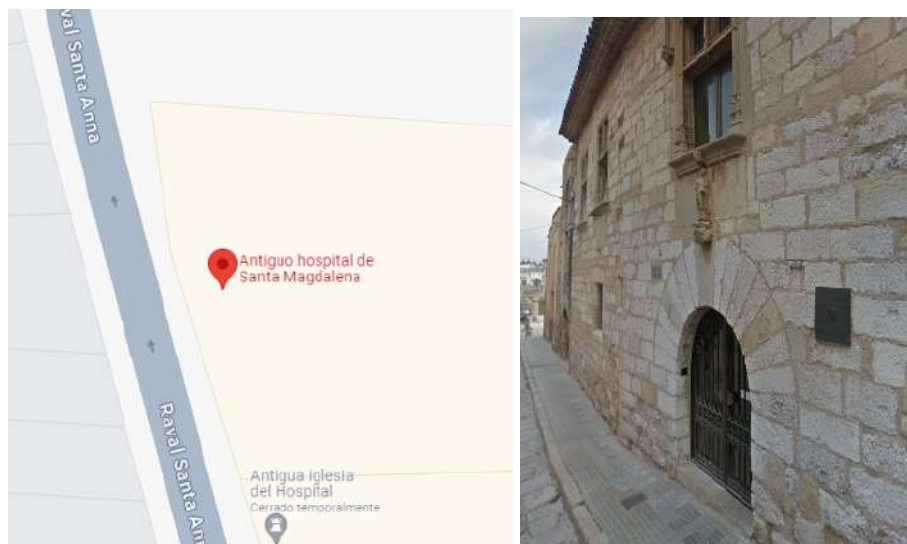
Imatge 59: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri que hi havia a l'actual estanc de la Plaça Major de Montblanc. (Autor: Polvoró).

Imatge 60: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi que hi havia a l'actual aparcament de les Arcades de Montblanc. (Autor: Polvoró).

Imatge 61: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri de la cantonada del museu Comarcal de la Conca de Barberà o escales de Santa Maria. (Autor: Polvoró).

Imatge 62: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri de l'Antic Hospital de Santa Magdalena de Montblanc. (Autor: Polvoró).

Construcció:

Com va passar a pràcticament tota Catalunya, el poble es va quedar amb pocs habitants durant la guerra. Els homes joves d'entre 16 i 40 anys, aproximadament, es trobaven al front. Aquest factor va fer que al poble tan sols quedessin nens, dones i gent gran. Per tant, la construcció dels refugis que es va començar a preparar a mitjan 1938, es va encarregar als nens petits i a la gent gran. Les dones no van participar en la construcció, tot i que hi va haver moltes que van decidir marxar de forma voluntària al front.

Des de l'ajuntament es convocaven els nens a una hora concreta al matí per dirigir-los i dir-los què havien de fer en les tasques de construcció. Se'ls convocava

durant les vacances o durant l'horari lectiu sota un acord amb el director i els mestres de l'escola perquè s'aturessin les classes durant una franja horària. Els menors tan sols podien ajudar en tasques concretes que no els posessin en perill, com ara ajudar a buidar els cubells plens de la runa que es treia de les excavacions.

El primer refugi ubicat a l'actual pàrquing de la zona residencial de Les Arcades, es va construir com una trinxera. Els homes baixaven troncs i branques del bosc per posar-les damunt junt amb fulles i terra. S'ha de tenir en compte també que el tros de muralla que falta davant de l'actual bar "El Carnaby" va ser tret durant aquestes dates. Es va fer amb l'objectiu que les persones poguessin evacuar més ràpidament el poble per refugiar-se en aquest refugi, ja que els portals que hi havia també eren escassos i molts no eren accessibles per les persones.

Mesos després, es van planificar dos refugis més segurs. Un es va construir dins la Ferreteria Alfonso ubicada al costat de l'ajuntament. Es va començar a picar la pedra amb barrinades i ferros llargs, feien un forat fons i hi posaven un cartutx de dinamita. De la mateixa manera es va començar a realitzar el que hi havia a la cantonada del museu. Se'ls coneixia com el refugi de Santa Maria, ja que l'objectiu principal era unir-los i que tots dos arribessin sota l'església. Malauradament, però, es va haver de renunciar a la seva construcció per uns problemes. Resulta que el terreny a mesura que t'apropes al Pla de Santa Bàrbara és cada vegada més dur geològicament. Per tant, van començar les excavacions, però a mig recorregut del qual havia de ser, es van adonar que amb la maquinària que hi havia en aquells moments era impossible dur a terme les obres.

Finalment, es va construir un altre refugi a l'antic Hospital de Santa Magdalena, que era el col·legi del poble. En aquell com el terreny era molt tou sí que van participar els infants a l'hora de treure terra. Aquest va refugiar principalment els infants que es trobaven fent classe quan sonava l'alarma.

Descripció:

Pel que fa al primer refugi, consistia en una trinxera. Era un forat estret on cabia ajaguda una persona. Estava coberta amb branques, fulles, terra i troncs al damunt. Dels dos de Santa Maria sabem que estaven fets en un terreny molt dur i que mai van arribar a funcionar com a tal per l'abandonament de les obres. En últim terme, el refugi de l'Hospital de Santa Magdalena se sap que quan plovia s'enfangava tot, deixant també les sabates plenes de fang dels nens que s'hi refugiaven.

Imatge 63: Tapa del refugi antiaeri a les escales de l'església de Santa Maria. (Autora: Maria del Pilar Herrerias).

Imatge 64: Interior del refugi antiaeri de les escales de l'església de Santa Maria. (Autora: Maria del Pilar Herrerias).

Usos i activitats turístiques:

Els refugis de la capital de la Conca de Barberà no ofereixen cap visita ni cap mena d'activitat turística o educativa, ja que cap d'aquests refugis es van acabar de fer i el poc que es va arribar a realitzar no és avui en dia accessible ni tampoc s'està treballant per recuperar-los.

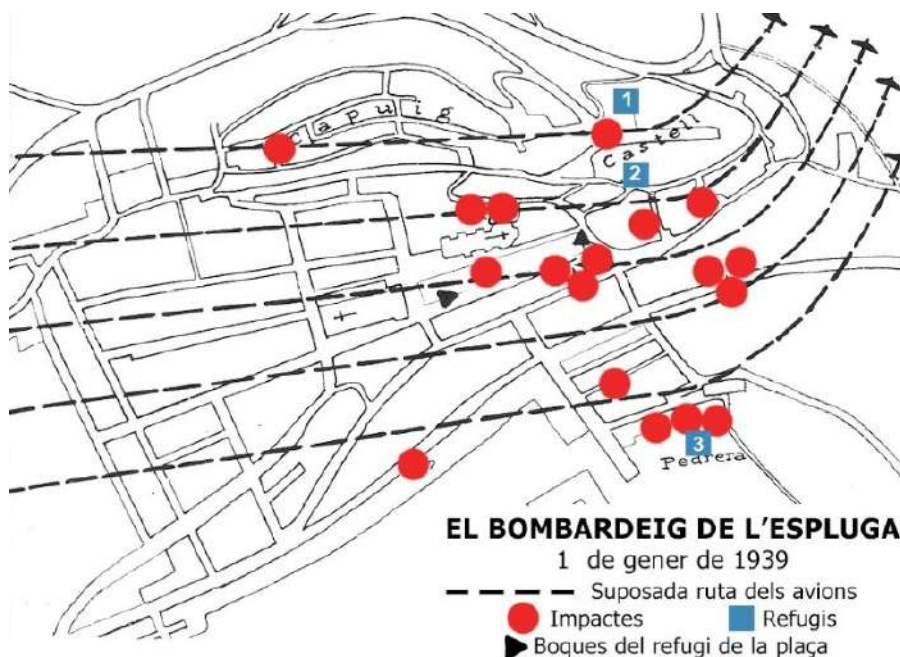
5.6. Refugis de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) ³⁴

Dels refugis de l'Espluga de Francolí, com també passa amb Montblanc i altres municipis de la Conca de Barberà, costa molt trobar informació sobre com eren els seus refugis i la seva construcció i hem de basar la recerca sobretot en fonts i testimonis orals. Malgrat això, s'ha tingut la sort de trobar un article que detalla alguna informació sobre refugis de l'Espluga, tot i que no hi són tots els que hi havia ni tampoc es pot saber gaire cosa sobre la seva construcció.

Com altres localitats, l'Espluga de Francolí també va patir diferents atacs amb bombes. L'únic atac aeri que va rebre la població va tindre lloc gairebé al final de la guerra, concretament l'1 de gener del 1939. Als voltants de les 9 del matí set avions de l'exèrcit nazi, que prèviament havien llençat 3 bombes explosives a la població veïna de Vimbodí, van bombardejar la localitat deixant un total de 7 morts, 22 ferits i 35 edificis ensorrats.

Prèviament, davant d'aquesta situació d'alerta davant la possibilitat i les amenaces de les bombes, els espluguins com tot el país també es van veure en la necessitat d'habilitar espais com a refugis antiaeris. Es van construir refugis, tot i que alguns es van fer aprofitant espais ja existents.

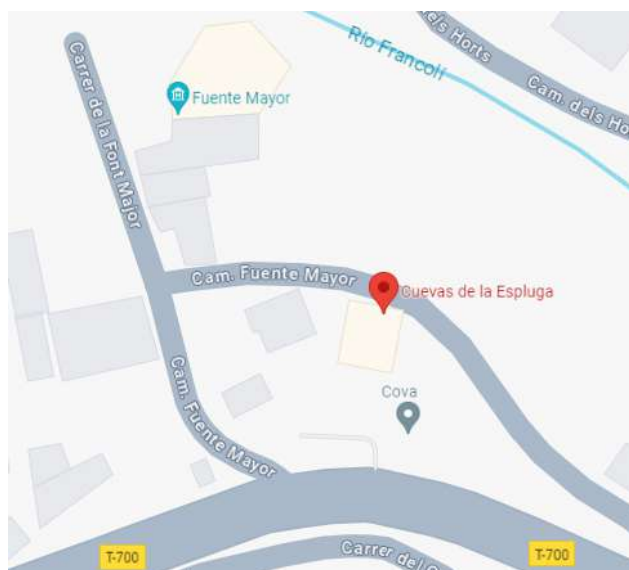
³⁴ EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici/refugis-antiaeris?authuser=0>
(Consultada el 4/1/24)

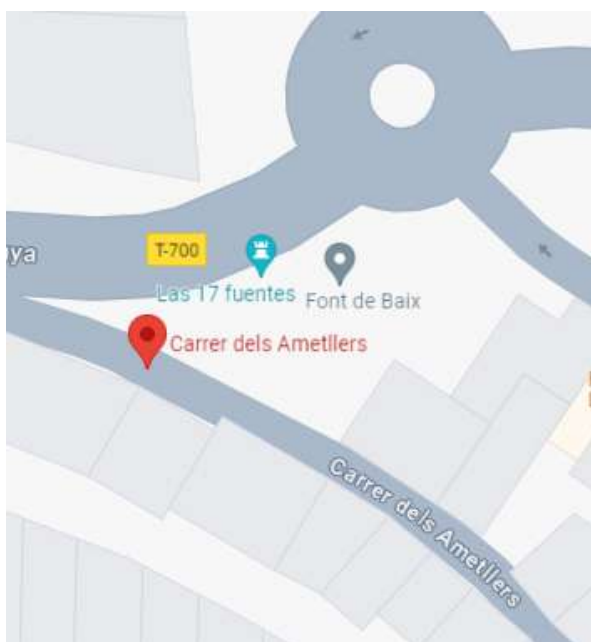
Imatge 65: Plànol on es mostra la ruta dels avions, els impactes i els refugis que hi havia a l'Espluga de Francolí durant el bombardeig del primer dia del 1939. (Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

Localització:

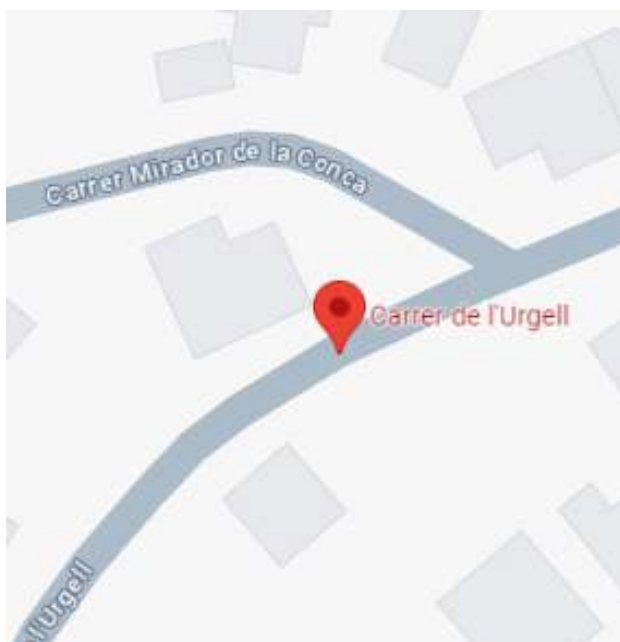
Segons fonts orals i recerques, a l'Espluga de Francolí hi va haver 5 refugis. Es trobaven un a la Cova del Castell o dels Moros, un al Corral del Potreta al carrer dels Ametllers, el de la Pedrera a l'actual carrer de l'Urgell, un a l'hotel "Villa Engracia" i un darrer a la Finca "La Capella".

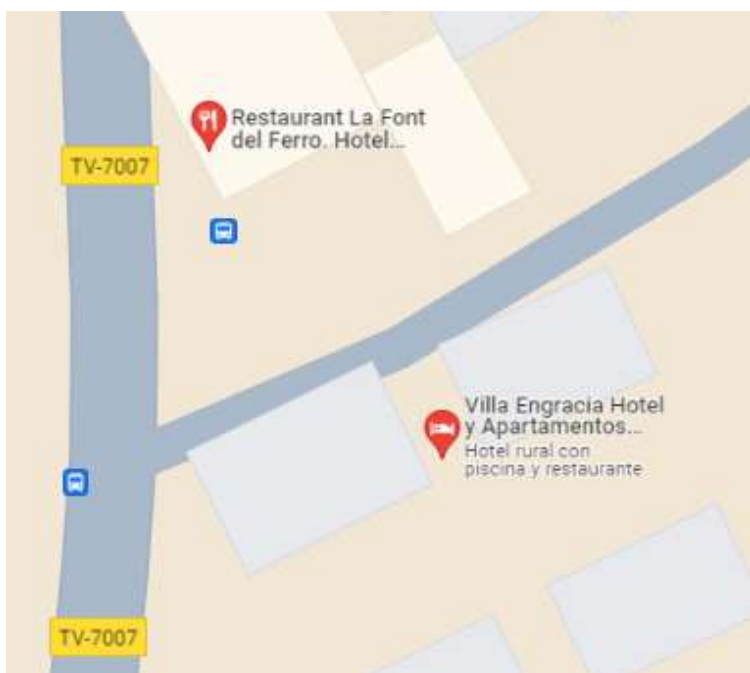
Imatge 66: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró).

Imatge 67: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró).

Imatge 68: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Pedrera de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró).

Imatge 69: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de l'hotel "Villa Engracia" de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró).

Imatge 70: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Finca "La Capella" de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró).

No obstant això, també es va projectar la construcció d'un altre refugi a la plaça del poble, del qual tan sols es van arribar a realitzar dues boques d'accés. Una boca es trobava entre cal Gabriel i cal Fartet/Castells i l'altre estava situada a l'oest de la plaça, concretament es creu que estava situada una mica més amunt del monument a Rendé.

Construcció i descripció:

Com s'ha fet menció darrerament, alguns refugis es van fer aprofitant espais ja existents, com és el cas del refugi de la Cova del Castell i el Corral del Potreta.

Imatge 71: Entrada del refugi de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí.
(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

Imatge 72: Actual interior del refugi de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí.

(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

En el cas del refugi del Corral del Potreta, es va aprofitar la balma natural que hi ha al carrer on es situa, sota la banda de migdia del turó del Castell. Al seu voltant, concretament al Carrer Jaume I, hi ha un pati tancat on antigament hi havia el cafè i local de la Unió de Rabassaires que va ser destruït per una bomba.

Imatge 73: Lloc actual on hi havia antigament el refugi del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí.
(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

*El corral del Potreta. L'entrada del «refugi»
era a l'esquerra de la porta de fusta
(es veu tapada)*

Imatge 74: Entrada del refugi del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí.
(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

D'altra banda, es van construir altres refugis expressament per refugiar els espluguins de la Guerra Civil. Un exemple seria el cas del refugi de la Pedrera, o bé el projecte que s'havia fet per construir un refugi a la plaça del poble amb la intenció de construir-lo basant-lo en el model dels refugis que s'estaven fent a les grans ciutats en aquells moments. Malgrat això, com s'ha dit abans, tan sols es van arribar a construir dues boques d'accés.

El refugi de la Pedrera es va poder fer gràcies a un acord amb la família Martí i la col·laboració i ajuda dels veïns. La seva construcció es va fer a l'hort de Pere Martí foradant betes de terra entre un subsol rocós que permetia i brindava seguretat. L'entrada es trobava al carrer Urgell que hi ha el dia d'avui, on actualment, damunt d'on es localitzava aquest refugi podem visualitzar una casa.

Imatge 75: Lloc actual on hi havia antigament el refugi de la Pedrera de l'Espluga de Francolí.

(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

Finalment, tenim els refugis de l'hotel "Villa Engracia" i la Finca "La Capella", que tot i no tenir pràcticament informació sobre aquests refugis, s'ha pogut aconseguir-ne fotografies.

Imatge 76: Collage de fotografies del refugi de l'hotel "Villa Engracia". (Imatges realitzades per Pilar Herrerias).

Imatge 77: Collage de fotografies del refugi de la Finca “La Capella”. (Imatges realitzades per Pilar Herrerias).

Testimonis:

Arran d'una conversa amb la Rosana Bosch Vendrell, podem conèixer el testimoni del seu pare durant un moment concret de la guerra. Un dia el Blai Bosch Roig, el seu pare, estava corrent cap al refugi de la Cova del Castell mentre sonaven les sirenes d'atac aeri quan va explotar una bomba al seu voltant, deixant-lo ferit en una cama quan tenia 16 anys.

Gràcies a la publicació d'una llei que reconeix els mutilats civils de guerra l'any 1982, el Blai va ser reconegut com a víctima civil de guerra.³⁵

Altrament, gràcies a una entrevista realitzada l'any 2008, podem observar el testimoni i els records que té la Maria Capdevila sobre el fatídic bombardeig de l'Espluga del dia de Cap d'Any del 1939.³⁶ (Annex 6)

Recorda com aquella matinada van avisar la seva mare perquè anessin al refugi. La seva mare tenia una bossa preparada, van agafar a la Maria, que recorda que estava malalta d'angines, i la seva cosina petita per córrer a refugiar-se. Se'n recorda molt que la bomba que va caure davant de casa seva és la mateixa que va ferir la cama d'en Blai. Seguidament, ja es trobava tota la seva família dins el refugi de la Cova del Castell, d'on no va sortir de dins durant la resta del dia, exceptuant els seus pares que havien d'anar sortint a buscar algunes coses. Més endavant, van marxar cap a un camp d'algun conegut.

Maria Capdevila recorda el refugi de la Cova del Castell com hi havia una roca molt gran al mig, que hi havia diverses boques, que a mesura que avançaves arribava un punt on s'estrenyia molt la cova i que per poder passar van haver de fer amb uns ferros com una mena de reg. Així mateix, hi havia una baixada que estava molt humida on donava a unes ruïnes de pedres rectangulars escampades per una sala molt àmplia. Se'n recorda com tots els nens jugaven en aquella sala que estava més neta i menys humida. Hi havia gent que anaven a refugiar-se a la cova i es

³⁵ LLEI 6/1982, de 29 de març, de pensions als mutilats civils de guerra. («BOE» 80, de 3-4-1982.) <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1982-8394> (Consultada el 4/1/24)

³⁶ MUSEU VIDA RURAL, 30 de desembre de 2008 (YouTube): Maria Capdevila-Bombardeig sobre l'Espluga l'1 de gener de 1939. <https://youtu.be/2EB7IQ9AABs> (Consultat el 3/1/24).

quedaven a dormir, i en conseqüència, els infants ja no podien jugar tant per no fer soroll o molestar.

Usos i activitats turístiques:

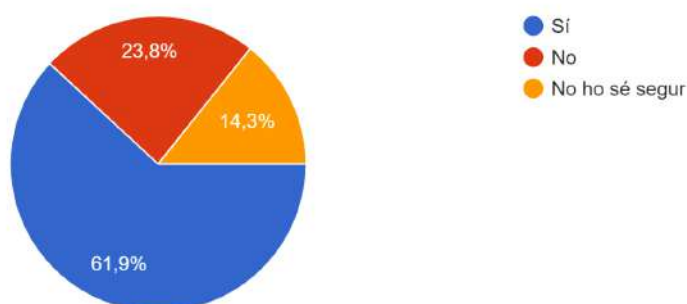
Actualment, l'accés a aquests refugis no és possible a causa que pertanyen a terrenys privats, hi ha construccions al seu damunt, s'usen com a magatzems o per altres diversos motius. Per tant, avui dia no s'ofereixen visites a cap d'aquests refugis, a excepció del refugi de la Cova del Castell, que avui en dia la cova es fa servir amb finalitats culturals i pedagògiques sobre la prehistòria de la zona i no pas per la seva funció com a refugi que va tindre en els seus dies.

5.7. La gent coneix els refugis antiaeris que tenen més propers?

Segons una enquesta que he elaborat i han respost 63 persones de diferents edats de 18 municipis d'arreu de Catalunya, he pogut observar a trets generals quins coneixements tenen les persones sobre els refugis antiaeris. (Annex 7)

Un 68,3% de les persones enquestades afirma haver sentit a parlar sobre refugis antiaeris alguna vegada a la seva vida. Així mateix, un 61,9% han afirmat saber què és un refugi, mentre que un 23,8% neguen saber-ho i el 14,3% restant han respost que no ho saben segur.

Saps què és un refugi antiaeri?
63 respuestas

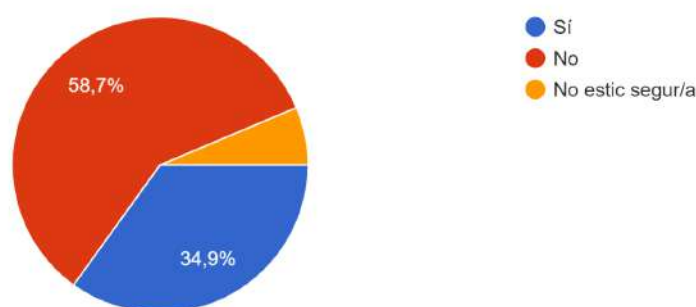
Imatge 78: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps què és un refugi antiaeri?". (Autor: Polvoró).

Les persones que han afirmat saber què és un refugi antiaeri han respost donant una definició a aquesta pregunta. La major part de les respostes coincideixen que un refugi antiaeri és una estructura, lloc o construcció per protegir la població civil davant d'un atac o bombardeig aeri.

D'altra banda, vaig preguntar a les persones enquestades si saben de l'existència d'algun refugi als seus pobles o als municipis propers. Aquí s'observa una majoria de respostes negatives (58,7%), tot i que un 34,9% han afirmat conèixer-ne i el 6,3% restant afirmen no estar-ne segurs.

Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?

63 respuestas

Imatge 79: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?". (Autor: Polvoró).

Seguidament, vaig preguntar quins refugis coneixien en cas d'haver afirmat conèixer-ne. Les respostes són molt variades i trobem mencions de diversos refugis de diferents poblacions. Uns exemples serien el refugi de la plaça del Diamant de Barcelona, el de les escales de Santa Maria a Montblanc, els refugis de Valls i Reus, Denia, Barberà, Tortosa, les Coves de l'Espluga de Francolí, refugis a Nàpols, al Nord de França, el refugi 307 al barri del Poble Sec, el refugi 819 a Sants i el 155 a una de les places de la Vila de Gràcia, així com els refugis de l'ajuntament i el barri del Serrallo de Tarragona.

Tanmateix, vaig preguntar el motiu pel qual els coneixien. La major part de les respostes són que els coneixen perquè han sentit algú a parlar-ne, han vist fotografies o bé algú els ha explicat alguna cosa sobre el tema. Alhora, destaca un

gruix de persones que els coneixen perquè els han visitat i alguna persona també ha mencionat que en coneix perquè li agrada i interessa molt aquest tema.

5.7.1. S'haurien de visibilitzar i donar-los més reconeixement?

L'última pregunta de l'enquesta consistia en una pregunta per fer reflexionar una mica als enquestats. Volia saber si la gent pensava que era necessari visibilitzar més els refugis davant el poc coneixement que tenen generalment les persones sobre aquests i per què. Les respostes coincideixen gairebé totes en què creuen que sí que seria necessari visibilitzar-los més i donar-los reconeixement. Alguns dels motius que es mencionen són els següents:

Perquè van ser molt importants en els seus dies, formen part de la nostra història, hem de conèixer el nostre passat, poden ser una bona activitat pel turisme, a partir d'ells es pot explicar la història de Catalunya, són llocs històrics que ens permeten comprendre millor el que va passar durant la guerra, conèixer els fets que van ocórrer i no repetir-los, si no se'ls dona reconeixement es perdran amb el temps o bé perquè mai se sap quan s'haurien de tornar a fer servir...

6. LA BANALITZACIÓ DEL DOLOR I LA MEMÒRIA HISTÒRICA

6.1. Què vol dir “banalitzar el dolor”?

En primer lloc, què vol dir la paraula “banalitzar”?

Segons la pàgina web DefinicionABC ³⁷,

“El concepte de banalització és aquell que s'utilitza quan es busca fer referència a l'actitud de banalitzar alguna cosa, és a dir, fer-la una cosa banal, superficial o poc important. Si partim de la idea que alguna cosa banal és superficial i poc important, entendrem llavors que la banalització d'alguna cosa és justament transformar aquella cosa, situació o fenomen del qual es fa referència en una cosa poc important. En molts casos, la banalització s'entén com una cosa negativa, ja que s'està transformant una cosa que hauria de preocupar a la gent, en una cosa banal i superficial.”

Per tant, diem que quan banalitzem una cosa, estem duent a terme un procés mitjançant el qual estem traient importància i serietat a un tema en concret. Aquest concepte és típic trobar-lo en situacions on persones es prenen amb gràcia i sarcasme fets i temes que per a moltes altres persones són dolorosos i s'haurien de tractar amb molta serietat i respecte.

Aquest concepte el trobem molt lligat a temes polítics, socials i culturals. Trobem molta gent que a programes de televisió on parlen de faràndula o xafarderia amb el mateix to que quan ho fan amb temes més seriosos com la pobresa i la fam d'arreu del planeta. D'aquesta manera, actuen restant importància a aquells temes considerats sensibles i importants, i els rebaixen al mateix nivell que altres de més irrelevantes. Això passa a raó de la constant gran quantitat d'informació, conflictes i negativitat que hi ha a la societat actual, fent a molts perdre la sensibilitat sobre temes difícils i complicats de tractar.

³⁷ BEMBIBRE, Cecilia. (Gener, 2011). “Definición de Banalización”. DefinicionABC. <https://www.definicionabc.com/general/banalizacion.php> (Consultada el 23/7/23)

Però, per què perdem la sensibilitat i utilitzem temes tan greus per fer sàtira, bromes i cinisme sense pensar en el dolor dels altres? És possible gaudir del dolor dels altres?

D'entrada, segons Hannah Arendt, pensadora alemanya d'origen jueu, va nomenar aquest fenomen com a "*banalització del mal*" per fer-nos entendre que no cal ser un psicòpata, un trastornat o un degenerat per fer patir a un altre ésser viu. Que també ens podem acostumar i aprendre a conviure amb el mal, sense sentir cap mena de remordiment. Per banalitzar el mal, primerament s'ha de "*banalitzar el mal aliè*".

Tots els éssers humans som capaços de destruir a un altre. Aquesta capacitat és pràcticament infinita. Sempre intentem buscar una excusa, justificació o un motiu per no reconèixer el nostre error i alhora, evitar totalment demanar disculpes o penedir-se. Així és com a poc a poc, ens dirigim cap a una dessensibilització progressiva davant del mal, on trobem disculpes per a tothom.³⁸

Tot i que no ho sembli, el sentiment de gaudir amb el mal o el fracàs dels altres és molt comú als éssers humans. Fins i tot a Alemanya tenen la paraula *Schadenfreude*, una paraula per descriure especialment aquest comportament.

Tots hem experimentat aquesta sensació alguna vegada. Deixant de banda si és ètic o no, hi ha persones que senten com una mena de "justícia" davant de situacions on algú va fer alguna cosa inadequada i acaba rebent de la seva pròpia medicina.

Existeixen situacions i situacions, ja que no és el mateix riure d'algun amic o familiar que ensopega després de fer-nos una broma a riure i fer broma d'algun tema seriós, com ara una guerra.

Es diu que sentir enveja és humà, però gaudir del patiment d'un altre és diabòlic. Potser no ens hi fixem, però no cal anar gaire lluny per trobar un clar exemple

³⁸ TRANCÓN PÉREZ, Santiago. "*La Nueva Crónica, Diario leonés de de información general*" dins l'article d'opinió del 15 de novembre del 2017.

<https://www.lanuevacronica.com/banalizar-el-sufrimiento> (Consultada el 23/7/23)

d'això. Tots coneixem que és el *bullying* o assetjament. Aquest fenomen demostra que gaudim del mal dels altres des de ben petits.

Tal com s'ha dit darrerament, no cal ser un psicòpata sense empatia per gaudir del mal aliè. N'és un bon exemple l'alegria i satisfacció que ens pot provocar veure com ploren els jugadors i aficionats de l'equip contrari quan perden un partit de qualsevol esport.

Cal tornar a dir que la major part de les vegades que ens alegra el patiment dels altres correspon al sentiment de la justícia. Aquella persona es mereix aquell patiment perquè darrerament li ha causat a algú, com ara fent ús de mentides, manipulació, etc. És possible gaudir del patiment aliè quan pensem que aquella persona s'ho mereix. Vindria a ser la venjança de veure patir a qui t'ha fet patir anteriorment. Així mateix, gaudim més quan nosaltres no som els principals responsables d'aquella situació.

Segons Richard H. Smith, professor de la Universitat de Kentucky, el fet que altres persones pateixin reforça l'autoestima d'aquells qui riuen, veient així que gaudeixen d'una vida millor. En altres paraules, cal veure com altres moren de fam per sentir plaer al veure que tenen una millor posició sigui social, econòmica o ètnica.³⁹

Podem afirmar doncs que la "banalització del mal" ha triomfat totalment. Ja no som capaços de sentir cap mena d'emoció cap a res que no ens afecti directament. Parlant clar, els humans tenim un egoisme i egotisme portats al màxim nivell.

Hem banalitzat el dolor, el mal, el patiment d'aquells més indefensos. Ens hem insensibilitzat per donar tranquil·litat, convertint-nos així en col·laboradors dels grans poderosos d'arreu del món. Per nosaltres és més fàcil tancar els ulls davant de la injustícia, sempre que no afecti els nostres, sent així també força racistes. Ja no sentim res que no ens afecti directament.⁴⁰

³⁹ SABATER, Valeria. (Juliol, 2020). "*¿Es posible disfrutar con el dolor de otros?*". La mente es maravillosa.com.
<https://lamenteesmaravillosa.com/es-posible-disfrutar-con-el-dolor-de-otros/> (Consultada el 23/7/23)

⁴⁰ CAMPS MUNDÓ, Carles. "*La banalització del dolor*". núvol.com. (19/09/2014)
<https://www.nuvol.com/lilibres/la-banalitzacio-del-dolor-19468> (Consultada el 23/7/23)

En definitiva, “*banalitzar el dolor*” significa convertir temes o situacions molt greus en temes comuns, trivials i satírics. Fer del quotidià digne d’una broma o acudit. Restar importància a temes sensibles i delicats que haurien de ser tractats com a tal. Fets que són fruit de la greu dessensibilització que hi ha en la societat, on som tan egoistes que sol ens preocupa el que ens afecta directament al present.

6.2. La memòria històrica

La memòria històrica és un concepte historiogràfic que s'utilitza per fer referència a les mesures de fonament que s'han emprat durant els darrers anys per conèixer el passat i donar reconeixement a aquelles persones que van patir actes injustos per motius polítics, ideològics o religiosos, durant la Guerra Civil Espanyola i la dictadura franquista. És a dir, es tracta d'un exercici polític i jurídic amb un conjunt d'iniciatives públiques i privades per compartir amb la societat el reconeixement d'un passat tràgic i concret, vinculant les seves víctimes amb la societat d'avui dia. En definitiva, és l'esforç per conèixer, explicar, valorar i tractar amb molt respecte successos que conformen la nostra pròpia història.

S'ha de tindre en compte que la memòria històrica i la història no són el mateix i no les hem de confondre. La història és el registre d'esdeveniments passats significatius que no estan registrats de forma neutral, sinó que sempre serà incompleta i problemàtica. La memòria històrica és la manera en com recordem el passat. Els mots memòria i història tenen diferents definicions. Les memòries es construeixen i s'obliden constantment. Sempre poden ser canviades o manipulades. La memòria social és on es comparteix una història comuna amb un grup concret de persones que creuen i mantenen una identitat col·lectiva. Hem de ser conscients de les dissemblances entre fets que van ocórrer i com els recordem són comuns. Així doncs, les històries que sentim sempre seran controlades pels grups dominants del moment.⁴¹

Pel que fa a nivell estatal, van perdre la vida o la llibertat moltes persones a través de condemnes a presó, treballs forçosos, ingressos en camps de concentració, deportacions o exili causats pel franquisme majoritàriament. Van tindre lloc diverses

⁴¹ SHARING EUROPEAN MEMORIES AT SCHOOL. *Memoria e historia*.
<http://memoriesatschool.aranzadi-zientziak.org/lang/es/memory-and-history/> (consultada el 2/8/23)

iniciatives des del 1978 pels diferents poders públics i la societat civil, però no va ser fins a l'any 2007 que les Corts Espanyoles van aprovar una llei que comprenia les polítiques públiques dirigides a promoure el coneixement històric, la proclamació general del caràcter injust de totes les condemnes, sancions i expressions de violència personal realitzades a causa de motius ideològics durant la Guerra Civil i la dictadura, la preparació específica per obtenir una declaració personal, rehabilitadora i reparatora i el reconeixement de processos econòmics per compensar a les persones afectades. A més, recull la possibilitat de poder localitzar persones desaparegudes a instàncies dels familiars i es remarca la retirada i destrucció de símbols i monuments commemoratius de la dictadura i la guerra.

Un dels fets amb més rellevància per a la memòria històrica va ser el desenterrament de les restes de represaliats i desapareguts durant la Guerra Civil i els inicis del franquisme. Va ser molt dolorós per a les famílies i antecedents de les víctimes, ja que moltes havien dut per iniciativa pròpia excavacions i exhumacions des del 1977. L'any 2000, es van començar a dur exhumacions amb l'ajut de tècniques arqueològiques, antropòlegs i forenses a les diverses fosses comunes de la Guerra Civil, amb l'objectiu de poder identificar les restes de les víctimes. Es van ampliar els estudis sobre les fosses comunes, tot i que aquestes exhumacions han estat un procés molt lent perquè (a excepció de Catalunya), l'administració no se'n fa responsable. Es diu que a tot el territori espanyol hi ha aproximadament 114.000 persones desaparegudes, on 45.000 d'aquestes es troben repartides en 2.400 fosses. L'any 2016, ja s'havien obert unes 160 fosses a Espanya. Una de les mesures amb més rebombori va ser el trasllat de les restes de Francisco Franco des del Valle de los Caídos, actualment Valle de Cuelgamuros, fent que es modifiqués la Llei de la memòria històrica l'any 2018. Aquests fets van ser criticats greument per la població, per no alterar la condició del Valle de los Caídos com a símbol del règim i la seva ideologia totalitària.

D'altra banda, en l'àmbit regional, el 31 d'octubre del 2007 es va crear el Memorial Democràtic, instrument de la Generalitat de Catalunya per a elaborar les polítiques públiques adreçades a la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica. Concretament, s'adreça al període de la Segona República, la Generalitat republicana, la Guerra Civil i el coneixement de la repressió de la

dictadura franquista per motius ideològics, de consciència, religiosos i socials. A més de l'exili i la deportació, l'intent d'eliminar la llengua i la cultura catalana, els valors i accions d'antifranquisme i totes les tradicions de cultura democràtica. El Govern de la Generalitat va declarar el 15 d'octubre del 2015, data que coincideix amb el 75è aniversari de l'afusellament del president Lluís Companys, com a Dia nacional en memòria de les víctimes de la Guerra Civil i les víctimes de la repressió franquista.

Entre els efectes més notoris de la Llei del Memorial destaquen la retirada de monuments públics del franquisme, que es va duent de manera gradual i progressiva. Tot i que a molts municipis la retirada d'aquests monuments ha portat moltes polèmiques. Contràriament, s'ha implementat algun monument que commemora les víctimes del franquisme i la Guerra Civil en alguns punts del territori.

Una altra acció rellevant de la memòria històrica de Catalunya és la recuperació dels anomenats Papers de Salamanca. L'any 2013 es van descobrir a l'arxiu militar d'Àvila molts documents que pertanyien a la Generalitat republicana que havien estat confiscats per la Gestapo l'any 1940 i que van ser reclamats formalment pel Parlament de Catalunya. L'octubre del 2016, el Parlament va començar a tramitar una llei de reparació jurídica impulsada per la Comissió de la Dignitat. Aquesta iniciativa va finalitzar el 2017, quan el Parlament va aprovar una llei que anul·lava 63.961 consells de guerra del franquisme que van tindre lloc entre 1938 i 1978, es van declarar il·legals i va autoritzar l'Arxiu Nacional de Catalunya perquè elaborés un llistat dels condemnats.

Durant el 2003, va ser creat un cens de familiars desapareguts, que el 2016, ja eren uns 4.800. S'estima que prop d'una tercera part dels morts i desapareguts corresponen als morts de la Batalla de l'Ebre. Entre els anys 2008 i 2015, es van organitzar recollides de restes òssies en la superfície d'aquesta zona. El 2009 el Parlament va aprovar la llei sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la posterior dictadura, a més de la dignificació de les fosses comunes. El primer mes del 2017, va ser aprovat el primer pla de fosses per a l'exhumació sistemàtica de les restes sotmeses a un protocol.

Tanmateix, el 2011 la Universitat de Barcelona va crear un banc d'ADN dedicat especialment a identificar desapareguts de la Guerra Civil i la seva funció va ser assumida el 2016 pel banc d'ADN públic creat per la Generalitat i dirigit pel laboratori de genètica de l'Hospital Universitari Vall D'Hebron de Barcelona.⁴²

Un altre punt a tindre en compte és que trobem tres principals grups o variants de la memòria històrica:

-La memòria col·lectiva. “Conjunt de visions i sentiments, comuns al terme mitjà dels membres d’una societat, que permeten recordar de forma semblant esdeveniments socialment rellevants, que deixen una empremta en la societat i afavoreixen la reafirmació de la identitat d’una comunitat.”

-La memòria històrica. “Entén la memòria com un exercici polític i jurídic, és a dir, és un conjunt d’iniciatives públiques i privades per a compartir socialment el reconeixement d’un «passat concret i tràgic», les quals pretenen vincular les víctimes d’aquell passat més o menys recent amb la societat actual.”

-La memòria democràtica. “Busca el record i el reconeixement d’aquelles persones que van patir les conseqüències de la Guerra Civil i de les que van lluitar contra la dictadura en defensa dels drets i les llibertats democràtiques; però alhora inclou també les que van fer possible l’autonomia política dels valencians i valencianes, tant en la Segona República, com en la Transició iniciada el 1975. Per tant, es busca el tribut al passat, potenciar la identitat d’una societat i dotar-la d’una ferramenta per a la defensa de la democràcia.”⁴³

L’objectiu principal de la memòria històrica és fer present la violència sociopolítica que va continuar amb el conflicte armat de la Guerra Civil, que va vulnerar els drets humans de milers i milers de persones arreu del país. La memòria històrica té la

⁴² ENCICLOPÈDIA.CAT. *Memòria històrica*.

<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/memoria-historica> (consultada el 2/8/23)

⁴³ DELEGACIÓ DE MEMÒRIA HISTÒRICA DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA. *Objectiu de la memòria històrica*.

<http://memoriahistorica.dival.es/val/programes/memoria-repressio/objetivo-de-la-memoria-historica/>

(consultada el 2/8/23)

intenció d'arreglar la societat que es troba esquinçada per la mentida oficial, discurs encobridor i el desagradable cinisme polític. En poques paraules, la memòria històrica busca narrar la realitat d'uns fets a través dels ulls dels vençuts i no dels vencedors, com sempre s'ha estat fent.

La memòria històrica funciona de manera molt similar a la memòria humana, ja que es tracta del mateix concepte però enfocat de diferent manera. La memòria funciona a través de tres funcions bàsiques. En primer lloc, el cervell recull nova informació, seguidament l'emmagatzema perquè tingui un significat i després la recupera quan necessita recordar qualsevol cosa. El fet que puguem recordar cares, dades, fets o qualsevol coneixement o informació consta de tres etapes: codificació, emmagatzemament i recuperació. El mateix passa quan ens centrem en el concepte de la memòria històrica. Primer recollim la informació que anem estudiant i investigant, en acabat, l'emmagatzem dins de llibres i documents, i finalment, la recuperem quan volem fer memòria sobre algun dels fets que van ocórrer, com per exemple, quan fem algun homenatge per recordar algun fet important en el seu dia commemoratiu o quan construïm un monument en record d'alguna víctima.⁴⁴

Convé ressaltar que és essencial representar la memòria històrica perquè pugui funcionar i assolir els objectius que té aquesta. Però, com es representa? Doncs realment d'una manera senzilla i que tots coneixem sense ser-ne conscients. Bàsicament, la memòria històrica es ressalta essencialment, com dèiem abans, eliminant monuments i noms de llocs públics que facin referència al franquisme i la Guerra Civil, i al seu lloc, establint monuments, actes commemoratius, dates simbòliques de batalles, lleis, naixements i morts de les víctimes de la repressió, com també celebrant els centenaris o números rodons d'aquestes dates significatives.

Per finalitzar, per què és important i necessària la memòria històrica?

La memòria històrica, com dèiem, té moltes referències i al nostre país, ens trasllada a l'experiència de les persones que van viure la Guerra Civil i la dictadura franquista

⁴⁴ KUNDERA, Milan. *La memoria humana*. MHeducation.es
<https://www.mheducation.es/bcv/guide/capitulo/8448180607.pdf> (Consultada el 2/8/23)

des dels ulls dels vençuts i la falta de reconeixement del seu patiment i dolor durant tot aquell temps. Fa referència a la memòria col·lectiva i en com expliquen aquestes persones el seu passat.

Tota la informació que extraïem dels testimonis que es presenten com a voluntaris per compartir les seves anècdotes, ens ajuden a completar la informació històrica que no es troba dins dels relats, documents i arxius. S'expressen reflectint la seva capacitat de superació i resistència de moments traumàtics, creant una identitat que han portat fins avui dia que els permet tindre pensaments i ideologies basades en el context que van haver de suportar.

Treballar a partir d'informació recollida de fonts orals comporta també alguns inconvenients, com ara el fet que els records i memòries es poden oblidar, modificar o estendre, dificultant així el saber ben bé que va passar. Tot i això, els records, que són subjectius i simbòlics, són l'eina de reconstrucció del passat que mira cap al futur.

Les experiències i anècdotes de cada individu donen lloc a la redacció conjunta que constitueix la memòria col·lectiva que va ser ignorada durant anys mentre es retransmetia una única història oficial. Aquests diversos relats heterogenis respecten les repressions patides i les estratègies adoptades, i a la vegada, amplien la història que tots coneixem i ens ensenyen una part o context històric i social que gairebé tots desconexíem.

També cal dir que la reescriptura de totes aquestes memòries de les víctimes de la repressió ha comportat moltes controvèrsies socials i polítiques, fent-nos adonar que avui dia, malauradament, el conflicte continua present en la societat. Però, aquesta recuperació és summament important, perquè aquesta memòria es confecciona com a alternativa al silenci, donant la possibilitat que les víctimes puguin expressar tot allò que van callar durant anys sent escoltades.

S'ha de deixar d'ignorar i oblidar el passat per poder recuperar-lo. A més, hem d'acceptar que el passat no és exactament com expliquen les fonts i mitjans oficials,

sinó que hem de saber escoltar i deixar participar en la redacció de la història a aquelles persones que ho van viure i patir, tenint-les en consideració.

Podem dir que, d'alguna manera o altra, la democràcia ha avançat progressivament en reconèixer la història que abans havia estat oblidada, negada i sovint, silenciada. La recuperació d'un conflicte que no va afectar directament a la majoria de les persones que formen la societat actual i saber escoltar tots els records i versions de les víctimes i familiars d'aquestes, mostren que la democràcia està compromesa amb els seus ciutadans, sense silenciar o forçar a dir opinions contràries a ningú.

Així mateix, recuperar la memòria és una manera de tancar ferides que porten obertes durant dècades, fent que es pugui parlar del passat sense por a rebre represàlies per dir la veritat d'uns fets injustificables. A més a més, els testimonis mentre expliquen tot allò que van viure, estan fent una teràpia de superació individual que es converteix en col·lectiva en compartir-la amb tothom.

Saber tota aquesta gran extensió d'informació evidentment, no canviarà res del que va passar, però els records conjunts poden modificar el coneixement actual que té la gent sobre la història, afectant així també al present i al futur. Recordar és un dret fonamental. La memòria històrica permet a les víctimes tancar ferides obertes, perdonar, reclamar i sobretot, reivindicar el seu paper actiu en aquesta recuperació de la memòria col·lectiva.

Actualment, tenim la capacitat de poder redactar un nou discurs sobre el passat, tenint en compte la part emocional, les eines democràtiques i la narració de les víctimes de les quals disposem. Així doncs, podem donar un nou significat a l'antiga història fent que el futur conegui una història diferent però molt necessària.⁴⁵

Per tant, és molt important conèixer el passat perquè els records ens ajuden a construir la nostra identitat i ens donen detalls sobre qui érem, qui som i qui ens

⁴⁵ GÓMEZ GARCÍA, M. Victoria, DÍAZ GORFINKIEL, Magdalena i DÍAZ GANDASEGUI, Vicente. (1 nov. 2018) *¿Por qué es necesaria la memoria histórica?* Theconversation.com <https://theconversation.com/por-que-es-necesaria-la-memoria-historica-105670>

(consultada el 2/8/23)

agradaria arribar a ser. La memòria històrica permet a les persones recordar aquells successos que van viure al passat i recrear el moment on van tindre lloc esdeveniments que van canviar el sentit de la vida.

Així doncs, és crucial que el poble conservi la seva pròpia memòria, perquè sense ella, no podríem reconèixer-nos com la mateixa persona en el temps, i per tant, no podríem corregir el rumb i evitar repetir els errors del passat. És un deure moral per a tots continuar la incansable lluita per la recuperació de la memòria, que desmantella els mecanismes que van fer i encara fan possible la barbàrie, desvetllant les estratègies que han servit per justificar uns fets injustificables. Depèn de nosaltres mantenir viva la memòria i no restar indiferents oblidant un passat no tan llunyà.

6.3. Turisme cultural i cultura de la memòria històrica

Vinculats a la memòria històrica, trobem el turisme cultural i la cultura de la memòria històrica. Arran de la lluita per la memòria històrica, neix el deure de la memòria. Aquest deure de la memòria ha fet que les institucions siguin conscients de la responsabilitat que recau sobre elles a l'hora d'haver de dur a terme polítiques de recuperació de la memòria històrica.

Els espais de memòria són aquells llocs amb valor històric gràcies a representar el testimoni d'un passat tràgic. Aquests llocs han anat passant per una progressiva patrimonialització i s'han valorat gràcies a les nombroses investigacions científiques que han acabat portant un interès general més enllà de l'àmbit acadèmic. Com bé s'ha dit anteriorment, la promoció i els projectes que es realitzen des de la memòria històrica, han portat a la temuda "banalització de la memòria", on el deure s'acaba convertint en inèrcia, fent que fracassi la intenció i l'esperit crític que té aquesta anomenada memòria històrica. Així i tot, el deure de la memòria ha iniciat un procés d'apropament al passat per part de les masses, sent considerat com l'element clau de per què aquests llocs estan sent tan atractius de cara al públic. Pot ser un tema que genera molta polèmica, ja que es diu que el turisme és el causant de la dita banalització en fixar-se solament en el desenvolupament econòmic en clau turística sobre la funció de difusió memorial. Pierre Nora, historiador francès, va establir que

alguns llocs de la memòria històrica van més enllà del físic i el tangible i va desglossar els llocs de memòria històrica en tres categories bàsiques: materials, simbòlics i funcionals. A la pràctica, un lloc de memòria, la major part de les vegades, està relacionat amb un fet tràgic, on estan molt lligades la memòria i els passats traumàtics. Així doncs, els espais de memòria són la seva escenificació i enfocar-los com a un lloc visitable és una de les principals estratègies de la recuperació de la memòria. Avui dia, els espais de memòria representen una doble cara, la de passat i la del futur en veure que un col·lectiu es relaciona i estudia el seu passat, millorant així el coneixement que es té sobre aquest passat ferit i símbol de desaparició.

El tractament dels espais de la memòria té els seus orígens en la proliferació dels estudis sobre l'Holocaust durant els anys 80 i la inauguració del gran Museu de Yad Vashem a Jerusalem l'any 1953. Aquest museu dedicat a les víctimes de l'Holocaust, és la referència universal dels espais memorials. A partir dels anys 90, ja són molts els projectes que valoren els espais de l'Holocaust arreu d'Europa i que funcionen com a recursos turístics. Alguns exemples d'aquests serien els memorials dels camps de concentració d'Auschwitz (Polònia), Mauthausen (Àustria), o Sachsenhausen (Alemanya). S'han convertit en els llocs més importants i demandats a les seves ciutats pel que fa al turisme cultural, amb visites guiades en diversos idiomes.

A més a més de l'Holocaust, tota la immensa quantitat d'espais referits a guerres mundials i nacionals arreu d'Europa, confirmen l'augment d'un patrimoni que fa que el deure de la memòria sigui una gran oportunitat de desenvolupament turístic. Cada cop més, els espais de la memòria són catalogats com a béns patrimonials, on fins i tot a alguns països estan protegits legalment com a lloc d'interès local, regional o nacional. D'altres, estan catalogats per organismes com la UNESCO o la Unió Europea com a "espais culturals" o "patrimoni cultural", inserits dins d'organismes de gestió que es dediquen a protegir el patrimoni històric. La gran majoria d'aquests projectes van ser iniciats per la participació voluntària dels veïns i veïnes, endegant la recuperació com a identitat local i com a patrimoni de la memòria històrica.⁴⁶

⁴⁶ GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David. *La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán.*

Així doncs, trobem una gran relació entre història, patrimoni cultural, turisme, territori a través de la recuperació de la memòria. Com que les accions i participacions de col·lectius amb interessos professionals, emocionals i polítics són moltes, és necessari que la política pública hagi de regular-les. Aquestes accions van des de la recerca històrica fins a les intervencions senyalístiques i museogràfiques amb commemoracions.

Així mateix, els espais relacionats amb activitats bèl·liques són presentades com a vestigi material recuperable, ja sigui per la seva importància històrica, valor museogràfic o pel seu contingut patrimonial. Com ara, les trinxeres, búnquers, fortificacions, presons, camps d'aviació, refugis antiaeris, etc. També s'hauria de començar a tindre en compte dins d'aquest grup les fosses comunes o les necròpolis de guerra com a llocs patrimonials que es poguessin visitar i ser dignificats com cal. Sabem que les guerres han marcat i deixat espais amplis per a ser recuperats, restaurats i reconstruïts, però el gran patrimoni bèl·lic té moltes formes d'interpretar-lo i s'ha de vigilar a l'hora de transmetre'l, perquè poden tindre un gran contingut traumàtic.

Les visites a tots aquests espais de memòria comporta un pas previ i clau pel seu funcionament. En primer lloc, s'ha de treballar la memòria com a procés de reflexió, fent del turisme un treball pedagògic on es recorda, coneix i s'accepta els fets que van ocórrer i es recuperen tots aquells valors silenciats en èpoques de repressió, processos molt necessaris per arribar a la pau social.

Una vegada s'ha establert la política i quins seran els seus objectius, ve el segon pas que és construir un programa on s'inclouen un inventari d'espais de memòria territorials, citacions i diversos itineraris. Amb aquest programa, es pot treballar la transmissió de la memòria històrica i així, evitar la banalització per errors de contingut i actituds inadequades de visitants desinformatos.

Per tal de desenvolupar la cultura i els recursos, els estats democràtics europeus i occidentals han seguit aquests programes de memorialització, senyalització i

<https://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/152139/1/683534.pdf> (Consultada el 5/8/23)

commemoració d'espais amb referència a les dues guerres mundials i a altres conflictes, que la major part de les vegades han estat victòries i derrotes.

França i Alemanya són un gran exemple de països amb xarxes de museus i memorials, on també s'hi han generat diversos debats sobre si s'ha de renovar les senyalitzacions, la informació i la banalització d'espais de memòria a través del turisme cultural. També s'han dut a terme processos similars als països on hi ha hagut dictadures recents, com ara a Llatinoamèrica on s'hi han senyalitzat espais recordant fets expressius i de resistència a través de plaques, monòlits, inscripcions, etc.⁴⁷

Tanmateix, hem de tindre en compte que el concepte de “turisme de memòria” va néixer a França a finals de la dècada del 1990, després d'estar dècades treballant per a poder valorar el patrimoni i els espais de memòria lligats a les guerres i l'Holocaust. Deperne i Cavaignac van definir: *“El turisme de memòria pot ser definit globalment com la pràctica que incita al públic a explorar els elements patrimonials valorats, per així extreure tot l'enriquiment cívic i cultural que ens proporciona la referència al passat”*.⁴⁸

No obstant això, la tematització i l'obsessió en excés per crear recursos no ens han d'allunyar de tot el que fa el treball de la memòria. Hem d'esquivar els recursos monumentals de “petrificació de la memòria”, que és la que mira cap al passat. Hauríem d'erigir i senyalitzar a través d'una transmissió ètica i de pedagogia social mirant de cara al futur. Cal donar suport a la mobilitat i el dinamisme de les institucions, centres d'interpretació i altres espais, i també defensar els projectes amb un alt grau de transversalitat, que són els que arriben realment a la gent. L'administració pública ha de garantir a les persones el dret a conèixer i poder valorar els espais de la memòria històrica, democratitzant i situant l'espai públic. Bàsicament, no ens hem de deixar endur per construir moltíssims monuments, escultures i plaques amb un objectiu turístic per tal de guanyar beneficis o visitar llocs solament per fer-nos fotografies per publicar a les xarxes, sinó que hem de

⁴⁷ COROMINES GUIXÉ, Jordi. *Espais i models sobre la memòria històrica. Usos públics i patrimonials*. (p. 25-45)
<https://books.openedition.org/pupvd/39620> (consultada el 4/8/23)

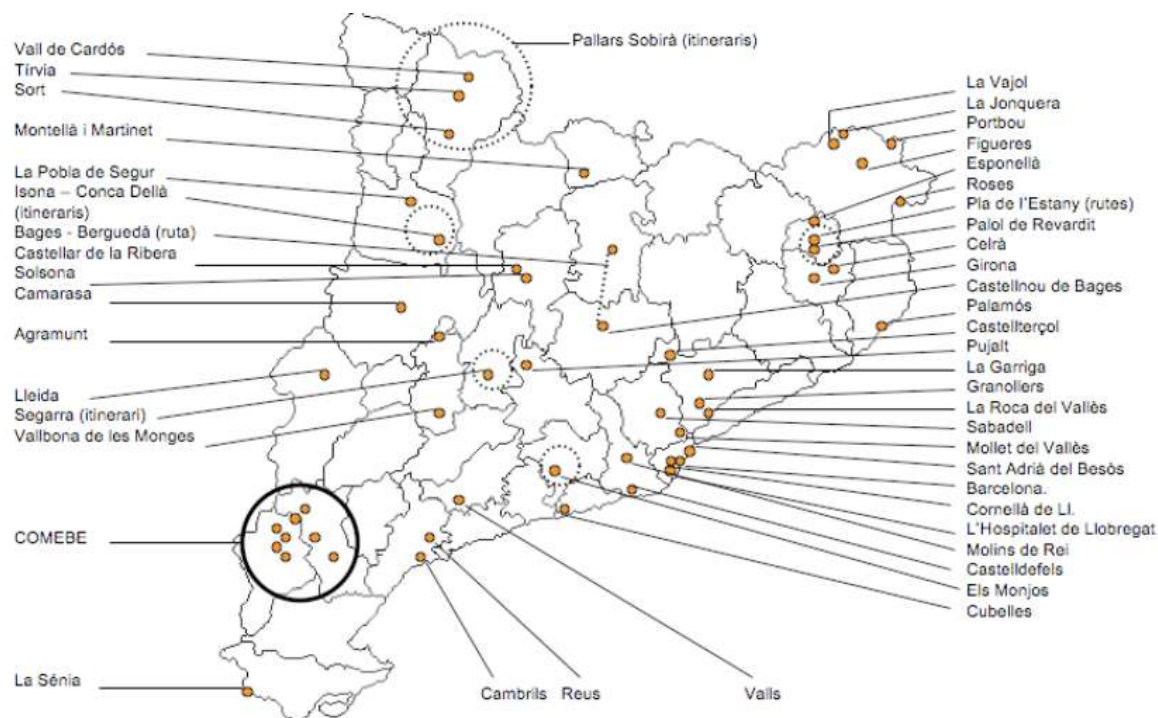
⁴⁸ Íbidem. GONZÁLEZ VÁZQUEZ.

visitar aquells llocs on van ocórrer fets històrics, coneixent i sent realment conscients del que va passar allà i tractant els espais amb tot el respecte que es mereixen.⁴⁹

D'altra banda, el turisme de memòria a Catalunya té dos objectius: la cerca de la normalització democràtica i valorar el patrimoni des del punt de vista turístic i de desenvolupament local. Així mateix, l'estructura d'espais memorials catalans està inspirada en una metodologia francesa, arran de les bases establertes amb la creació de la Llei del Memorial Democràtic. Dins d'aquesta, es troba un article que diu el següent: "La difusió del patrimoni democràtic i dels espais de memòria, amb la creació d'un fons informatiu integrat per un servei d'informació documental, un portal informàtic, un banc de dades audiovisuals i bases de dades, i també amb l'organització d'exposicions" (Llei 13/2007: 45.175). En aquell moment, es va iniciar un procés per valorar el patrimoni memorial català, ric en diversos sentits, i que necessitava que l'administració el tingués en compte per tenir un efecte reparador sobre les víctimes i alhora, mantenir una transmissió d'aquest sobre les futures generacions. Les lleis catalanes del moment, l'Estatut del 2006 i el Memorial Democràtic van anunciar que el patrimoni memorial havia de tindre la mateixa importància i s'havia de tractar de la mateixa forma que qualsevol altre patrimoni cultural del país. No obstant això, la major part dels vestigis històrics entre els anys 1931 i 1980 no reben el mateix tracte ni són considerats com la llei determina realment.

Va ser aquesta la manera en què es va engegar el procés de valoració del patrimoni memorial català, en mans del conegut ja Memorial Democràtic. Gràcies a la gran prospecció del país, van ser identificats una abundant quantitat de llocs de memòria, on es va conceptualitzar el primer mapa dels espais de memòria democràtica a Catalunya.

⁴⁹ Íbidem. COROMINES GUIXÉ.

Imatge 80: Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins del Pla d'Actuació dels espais de memòria de Catalunya (2007).

Imatge extreta del Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

Després d'aquell projecte d'identificació, es va començar a elaborar i desenvolupar la Xarxa d'espais de memòria democràtica de Catalunya. Inspirant-se en el cas dels francesos, la xarxa compta amb tan sols dos o tres punts forts que són responsables de la gestió dels altres punts de proximitat, rutes i altres espais.

Va ser així com, mitjançant una ordre del Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, va ser creada el 2010 la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya, amb l'objectiu d'unir totes les administracions locals que vulguin valorar el seu patrimoni lligat a la memòria històrica. Aquesta xarxa, busca recuperar, senyalitzar i difondre tot el patrimoni que tingui relació amb la memòria democràtica que estigui dins del marc cronològic que comprèn el Memorial Democràtic, des del 1931 al 1980. L'ordre legislativa de la creació de la xarxa diu que dins d'aquesta, s'inclouen territoris de memòria, centres expositius de referència, patrimoni recuperat in situ (com ara trinxeres, búnquers, espais de dol i fosses comunes, etc.), camins de memòria (rutes de l'exili i cap a la llibertat), llocs i espais de resistència, arxius, centres de documentació i monuments memorials.

Així mateix, hi ha un article dins la llei que estableix l'estructura de la xarxa, on hi ha una jerarquia segons el grau d'implicació de cadascun dels seus elements. Hi ha seus i seccions, on en aquestes seccions podem distingir centres de referència i espais. Funcionen com a seus la pròpia del Memorial Democràtic a Barcelona que és l'eix central, i dues entitats consorciades amb la Generalitat de Catalunya a través del Memorial, que són el Consorci d'Espais Memorials de la Batalla de l'Ebre (COMEBE- Corbera de l'Ebre), i el Museu Memorial de l'Exili (MUME- La Jonquera). Les seus s'encarreguen de gestionar els altres elements de proximitat, valorant i divulgant aquells espais de la seva zona d'influència. Els centres de referència són aquells centres que dinamitzen el territori, és a dir, que tenen l'estructura suficient per ser gestionats i visitats. Exemples d'aquests serien els centres d'interpretació, museus especialitzats o aquells espais que han estat museïtzats, on per poder ser visitats, és necessària una entrada. Altrament, els espais són aquells elements que configuren el patrimoni memorial de Catalunya i estan adscrits a un municipi o consell comarcal. Són aquells que la seva gestió no necessita tanta organització com els anteriors. Són exemples les rutes senyalitzades, marcadors sobre espais concrets, etc.

El temes en els quals s'estructura la Xarxa d'Espais de Memòria són: espais de la Segona República, espais de la Guerra Civil, espais de frontera i exili, espais de lluita antifranquista i recuperació democràtica.

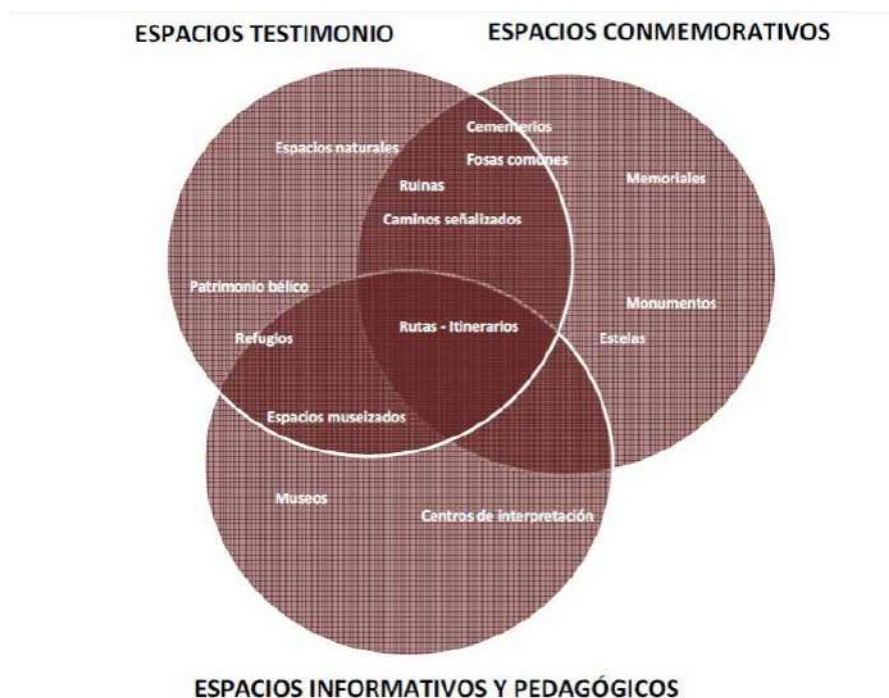
La creació de la dita xarxa ha suposat ser un referent de model de gestió integral a Espanya gràcies a l'impuls de la iniciativa pública, ja que el projecte requereix un diàleg permanent entre acadèmics, poders locals, universitats, associacions i entitats locals i la Generalitat a través dels seus organismes.

Com s'ha mencionat darrerament, aquest projecte es basa en una metodologia emprada a França, on podem distingir la següent tipificació dels espais de memòria existents a casa nostra:

-Espais testimoni: els llocs on s'han produït directament els fets que l'han fet ser espai de memòria. (Camins de l'exili o espais de la Batalla de l'Ebre).

-Espais commemoratius: llocs dedicats a homenatjar i a recordar. (Memorial del Coll dels Belitres a Portbou o el Memorial de Les Camposines a la Fatarella, en record a les víctimes de la Batalla de l'Ebre).

-Espais informatius i pedagògics: llocs que es dediquen a la divulgació i difusió memorial. (Centres d'interpretació i centres del MUME i el COMEBE).

Imatge 81: Categories d'espais pel turisme de memòria a Catalunya.
(Imatge elaborada per: GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David (2012)).

Dins de les tres seus de la xarxa, destaquem el Museu Memorial de l'Exili a la Jonquera. Gràcies a la seva nombrosa quantitat de visitants, al seu nivell d'activitats al museu i al territori i al seu arrelament memorialístic a les dues bandes de la frontera, és considerat com el centre memorial de referència a Catalunya. El MUME va ser inaugurat el febrer del 2008, lligat al Memorial Democràtic. Està situat a la Jonquera, lloc pel qual es calcula que van marxar a l'exili la meitat de les 470.000 persones que van fugir del territori el febrer del 1939, quan les tropes franquistes van entrar a Catalunya. La seva intenció és investigar, conservar i divulgar tots aquells elements, siguin tangibles o intangibles, relacionats amb l'exili republicà. Aquest museu disposa d'una exposició permanent dividida en cinc àmbits i una sala polivalent dedicada a les exposicions i activitats temporals. A més a més, com a seu de la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya és responsable de la gestió de molts

espais que pertanyen a la seva zona i alhora, s'encarrega d'elaborar rutes i itineraris gràcies al seu servei educatiu.

El MUME destaca per estar situat a la frontera, fent necessària una orientació especial en la seva política de difusió turística, ja que ha de tindre en compte que ha d'anar dirigida al públic dels dos bàndols de la frontera. Des del MUME, s'estableixen rutes i itineraris que comprèn diversos elements en memòria de l'exili al sud de França. La maternitat d'Elne, els municipis de Saint Cyprien i Argelès-sur-Mer, o el memorial del camp de Ribesaltes, són mostres que converteixen al MUME en espai de referència tant a França com a Catalunya.⁵⁰

6.4. Exemples de banalització del dolor

Troblem diversos tipus d'exemples de banalització del dolor. Van des d'alguns que poden semblar inofensius fins a d'altres on els acudits que es fan poden ser pesats i demostren clarament una burla cap a una situació molt seriosa de la qual no hauríem de fer broma. Hi ha situacions i situacions. Els diversos exemples que s'expliquen a continuació no tenen tots la mateixa gravetat, o almenys això pot semblar a primera vista, però sí que comparteixen una característica: tots ens demostren que en major o menor quantitat tots arribem a gaudir amb el patiment dels altres.

Comencem amb casos que potser trobem més propers en el nostre dia a dia. Tots hem rigut amb la caiguda o alguna desgràcia que li ha passat algun familiar, amic o conegut nostre. Ens pot semblar divertit i podem riure, sempre que a la persona afectada li faci gràcia, però ens hem de fixar que, tot i que dit així sembli una exageració, no estem tan lluny d'aquest sentiment de satisfacció amb el patiment d'un altre i que la broma deixaria de fer-nos tanta gràcia, posant-nos en el pitjor dels casos, si aquesta caiguda hagués arribat a causar la mort del nostre conegut.

D'altres exemples de banalització així més quotidians tindríem el fet de normalitzar que un nen petit pugui navegar sol per internet i tindre a l'alçada dels seus ulls revistes pornogràfiques d'un quiosc, mentre s'obliga a tapar-se a una mare que

⁵⁰ Íbidem. GONZÁLEZ VÁZQUEZ.

dona el pit al seu fill en un lloc públic. No es banalitza la violència masclista, però sí al masclisme considerant històrica i exagerada a una dona que s'està queixant d'un comentari inadequat i fora de lloc. No es banalitza l'homicidi, però sí que es banalitza la violència. Tampoc es banalitza la gravetat de l'assetjament escolar, però sí que es banalitza la falta de saber-nos posar al lloc dels altres quan estan assetjant a algú davant nostre. No es banalitza la difamació quan hi ha un veredict formal, però sí que normalitzem la consumició de xafarderies i la vida privada dels altres.⁵¹

També posem per cas uns exemples en àmbits laborals i professionals. Com ara, el cas d'un metge d'algun centre on no hi hagi sanitat gratuïta que diagnostica un càncer en un dels seus pacients. Mentre que pel pacient és la pitjor notícia que li poden haver anunciat en la seva vida, pel metge, que està acostumat a aquest tipus de situacions, no l'afecta gaire. Al contrari, ni que èticament no ho pugui mostrar, no és que tots els metges siguin així, però per a molts el càncer o altres malalties són "amics" seus i poden sentir alguna mena de satisfacció i alegria davant d'aquesta situació perquè, per exemple, poden canviar-se de cotxe, anar-se'n de vacances o permetre's quelcom luxe gràcies als diners que guanyarà amb la desgràcia d'un altre. Tot i que qualsevol disculpa o aclariment sonarà sempre falsa i llunyana.

Convé ressaltar, que tot i que sembli de molt mala persona o d'una persona freda, pels metges és necessària aquesta part de "banalització" dins dels seus casos. S'ha de tindre en compte que són molts els pacients que atenen diàriament i amb cadascun d'ells, molts diagnòstics, malalties i morts. És important que aquests professionals sàpiguen comunicar les notícies d'una manera adequada, seriosa i respectuosa, però no poden deixar que els problemes laborals i d'altres famílies influeixin en la seva vida personal. Aquest és el motiu principal pel qual els metges no poden tractar casos de familiars i ha de portar el cas alguna persona aliena.

Aquesta satisfacció econòmica amb les desgràcies dels altres no solament la trobem en els metges, sinó que la podem trobar en qualsevol altre negoci o professió. Com ara en un mecànic quan se'ns espatlla el cotxe, en una perruquera

⁵¹ L'ECUYER, Catherine. *La banalidad del mal*.
<https://catherinelecuier.com/2017/12/19/la-banalidad-del-mal/> (Consultada el 19/8/23)

quan una altra perruqueria ens ha deixat malament el tint i hem d'acudir perquè ho solucioni, en un dentista quan hem tingut algun accident que ens ha fet malbé les dents, entre molts altres.

Un altre cas de l'estil és el de quan un cap o propietari d'una empresa fa un comiat d'alguna persona per tal de tindre més benefici i retallar les despeses, sense parar-se a pensar que una família es quedarà sense ingressos per culpa seva i per molt que intenti justificar el cas.

Així mateix, tot i que no ens n'adonem i tampoc ho fem amb males intencions, de vegades fem comentaris i bromes que són molt greus. Com ara comparar les dificultats del nostre dia amb una guerra o alguna altra barbàrie humana. També quan fem bromes d'humor negre o quan algú imita el saludo nazi o crida "Viva Franco!". Són coses que es fan sense qüestionar-se realment el que s'està fent, que no és res més que fer gràcia amb el dolor d'aquells que tant pateixen o van patir.

Tanmateix, banalitzem el dolor dels refugiats i les víctimes de les guerres que hi ha al món. Els polítics aprofiten aquests temes per fer discursos polítics durant les seves campanyes electorals i així, guanyar més vots gràcies a l'ús del patiment de les víctimes. Ens mirem les guerres com si es tractessin d'un partit de futbol, solament comentant-les i no fent res al respecte. Podem dir que els humans anem per modes. Solament ens interessem i ajudem a les víctimes d'alguna tragèdia durant les primeres setmanes, temps després, ja ningú les recorda, perquè és clar, no és una cosa que afecti directament els nostres i sol les tenim en compte per aprofitar-nos de la situació per justificar la pujada dels preus en general. Un exemple recent d'això és la guerra d'Ucraïna, on durant les primeres setmanes a tot arreu i tothom hi parlava i ajudava a enviar recursos o a acollir nens i famílies. Modes com s'ha dit abans, perquè a molts altres països de l'Àfrica com ara Síria o a l'Afganistan fa anys que porten en guerra i gairebé ningú ho té ja en compte, perquè és clar, preferim ajudar "als nostres". Però qui parla ja avui dia sobre aquestes guerres?

Una altra qüestió a tractar és la immensa quantitat de *tweets* que pengem dia a dia com a societat, criticant alguna persona o situació sense pensar-nos-ho dues vegades. Publiquem coses per inèrcia i de manera molt espontània sense parar-nos

a pensar en com realment pot arribar a afectar a les altres persones i després, hem d'acabar donant llargues explicacions per justificar les nostres feridores paraules. Moltes publicacions injustes poden ocasionar conseqüències irreparables en la vida d'altres persones, però pensem que tot allò es pot eliminar i esborrar tan ràpidament com un *tweet*, o que demanant disculpes amb la paraula “perdó” es poden solucionar les coses, demostren una gran frivolitat patològica.⁵²

I parlant de *Twitter* i xarxes socials, què en diem de les *selfies* que es fa la gent als camps de concentració i a altres llocs de turisme de la memòria històrica? Cada cop són més les persones que visiten aquests espais de memòria amb l'objectiu de fer-se fotografies per publicar a les xarxes i guanyar *likes*, en comptes de visitar aquests memorials per aprendre i valorar les situacions i fets que hi van tindre lloc. Aquest tema genera un important dilema de sobre si aquestes fotografies són solament un record del viatge realitzat o si són una falta de respecte cap a les víctimes. La resposta es troba amb quina finalitat s'han fet aquestes imatges. No és el mateix fer les fotografies per publicar a les xarxes amb l'objectiu de guanyar *likes* a fer-les per compartir-les amb una finalitat educativa, com ara un *youtuber* que fa un blog ensenyant el lloc perquè ho puguin veure totes aquelles persones que volen visitar-lo i que pel motiu que sigui, no poden anar-hi.

Fa un temps, es va fer viral el vídeo d'un supervivent del nazisme ballant amb els seus nets la cançó de *I will survive* al camp de concentració d'Auschwitz, on va ser torturada i van morir més d'un milió de persones. La idea va estar de la seva filla qui diu que “*s'ha de ballar la vida*” i volia fer un homenatge al seu pare i a totes les persones que van sobreviure. En aquest cas, aquesta actitud es pot tolerar perquè la víctima està d'acord i hi participa, però en altres casos no hi ha cap mena de justificació.

Per tal de conscienciar a la gent sobre aquesta situació inadequada de les fotos de “postureig”, l'artista israelià Shahak Shapira va elaborar un projecte anomenat “*Yolocaust*”. Aquest projecte consistia en ridiculitzar als turistes mitjançant un muntatge de fotografies antigues d'escenaris històrics, com ara camps de

⁵² Íbidem. L'ECUYER, Catherine.

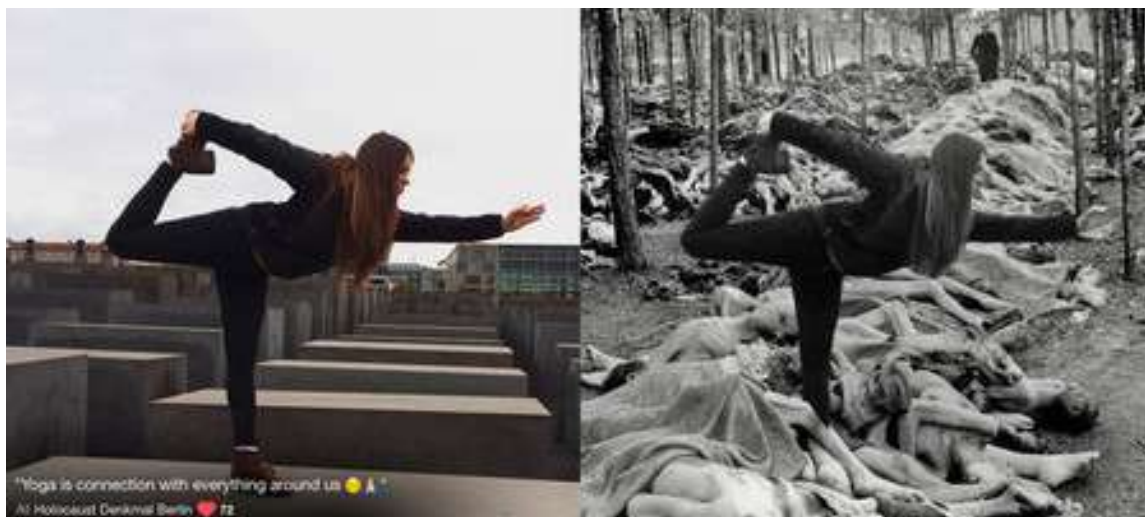
concentració, i superposava fotografies dels turistes actuals rient i posant descaradament al mateix lloc. A continuació es mostren alguns exemples dels seus muntatges:

Imatge 82: Muntatge de l'artista israelià en comparació a la fotografia original d'una turista. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira).

Imatge 83: Fotografia original d'un turista en comparació al muntatge de l'artista israelià. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira).

Imatge 84: Fotografia original d'un turista en comparació al muntatge de l'artista israelià. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira).

D'altra banda, a part de les fotografies, als espais de memòria històrica es cometten altres comportaments inadequats que mostren el poc respecte que té la societat cap a la memòria històrica. En concret, parlem de les persones que seuen o s'estiren als diferents espais, criden coses inapropiades, o senzillament, es posen a menjar un entrepà al lloc on moltes persones van morir de fam combinada d'altres tortures. Són accions que les càmeres de seguretat no tenen en compte i s'haurien de començar a sancionar aquest tipus de comportaments tan poc morals.⁵³

I parlant de camps de concentració, què en diem del cas extrem del Portbou? Es tracta d'un *escape room* ambientat enmig de la Segona Guerra Mundial, entre falangistes i nazis. Consisteix a escapar d'un poble perseguit per diferents policies. S'ha d'anar resolent diversos enigmes i proves arreu del poble durant unes 24 hores aproximadament. Concretament, l'activitat inicia un dia a la tarda i finalitza l'endemà al migdia. En arribar, se't sostreuen els mòbils i qualsevol dispositiu tecnològic propi de la nostra època. Es tracta d'ambientar-se en el Portbou de l'any 1940, població de la frontera espanyola i francesa. Es vol que els participants se sentin com un refugiat que vol aconseguir els permisos per poder travessar la frontera espanyola i així, escapar d'una Europa en guerra. Al llarg de l'activitat els concursants es troben

⁵³ RTVE Noticias, juny del 2023 (You Tube): "HOLOCAUSTO: VÍDEOS y 'SELFIES' en CAMPOS de CONCENTRACIÓN como AUSCHWITZ | RTVE Noticias"
<https://www.youtube.com/watch?v=Zv7VmREx-yg> (Consultat el 16/8/23)

envoltats de suposats membres de la *Gestapo* alemanya, així com de membres de la policia secreta falangista.

Aquesta activitat ha estat generant molta controvèrsia aquests darrers anys. Evidentment, es tracta d'un cas molt greu de banalització del dolor, recreant l'angoixa de les persones perseguides, fins i tot recreant el fet d'agafar trens igual que els dels camps de concentració nazi. Per no parlar del seu elevat preu (145-190€), que l'únic que fa és que es guanyin diners amb aquesta broma de mal gust relacionada amb esdeveniments molt tràgics del passat.

Ara bé, els qui defensen aquesta activitat es justifiquen dient que és una experiència que ha ajudat a conscienciar a la gent sobre aquests fets tan dolorosos. Es diu que han donat a conèixer fets històrics d'una manera més participativa que a través de llibres o documents. Es diu que quan venen els participants, venen tan sols interessats en el joc, sense conèixer la història ni els fets de Walter Benjamin, el protagonista de l'activitat. Quan acaben l'activitat és quan s'assabenten de la duresa dels fets i comencen a interessar-se més en la història del protagonista. Fa un temps que aquest escape room està fora de servei, però definitivament, és un tema molt interessant que dona molt a pensar.⁵⁴

Per entendre el mecanisme de la banalització del dolor, ens pot ajudar conèixer el cas del diagnòstic d'Arendt sobre Adolf Eichmann.

Durant la dècada dels anys 60, la filòsofa alemanya d'origen jueu creadora del concepte "banalització del dolor", Hannah Arendt va ser contractada pel diari americà *New Yorker*, per cobrir la notícia del judici històric d'Adolf Eichmann, funcionari nazi encarregat de planificar i organitzar la deportació massiva de jueus a camps de concentració que va ser jutjat per crims contra la humanitat l'any 1961. Aquest judici va tindre lloc a Jerusalem i va donar lloc a la publicació del llibre més

⁵⁴ MARTÍ, Rosa. *Portbou 1940: la escape town que te lleva durante 24 h a la Segunda Guerra Mundial*. Publicat a *Esquire* el 22 de gener del 2020. <https://www.esquire.com/es/actualidad/a30565056/escape-room-portbou-1940-segunda-guerra-mundial/> (Consultada el 15/12/23)

conegut de la filòsofa anomenat *“Eichmann a Jerusalem”*, un estudi sobre la banalitat del mal.

Durant el judici, la filòsofa va analitzar el comportament d'Eichmann, i va extreure les següents conclusions. Va observar un comportament normal i serè durant totes les sessions i en escoltar les confessions d'Eichmann, va trobar el que ella qualifica com a banalització del dolor. Al preguntar-li si se sentia culpable del qual havia fet va respondre: “Jo no vaig tenir cap relació amb la matança de jueus. Mai vaig donar mort a un jueu, ni a cap persona, sigui o no jueva. Mai he matat a un ésser humà. Mai vaig donar ordres de matar a un jueu o alguna persona no jueva. Ho nego rotundament.”

El propòsit d'Arendt era desmitificar el mal, demostrar que no existeixen persones amb alguna possessió demoníaca o que naixés amb la intenció de causar mal. En analitzar l'acusat, va concloure que el mal és prosaic i que les persones que actuen de manera cruel ens les trobem dia a dia al carrer. Afirmava que Eichmann era una persona corrent que defensava que ell mai havia matat una persona, solament havia seguit ordres.

Això va portar moltes crítiques a Arendt, perquè la gent va malinterpretar les seves paraules i es pensaven que estava defenent a l'acusat i no a les víctimes, quan en realitat, ella considerava que Eichmann era un dels majors criminals de la seva època i va donar suport a la sentència del tribunal condemnant-lo a mort.

Així doncs, Hannah Arendt va concloure que Adolf Eichmann no era un ésser demoníac, sinó que tan sols era una persona normal i corrent que havia format part d'un sistema cruel, havent de seguir les ordres que rebia, encara que fossin injustes per a molts.⁵⁵

Un altre exemple relacionat amb la banalització del dolor el trobem dins el cas del primer crim transfòbic registrat a Catalunya.

⁵⁵ IÑIGUEZ DE ONZOÑO, Santiago. (12 de juliol de 2021) *“La banalidad del mal y la obediencia ciega”*. Theconversation.com
<https://theconversation.com/la-banalidad-del-mal-y-la-obediencia-ciega-164334> (consultada l'1/8/23)

La nit del 6 d'octubre de 1991, en plena preparació dels Jocs Olímpics de Barcelona de l'any 1992, al parc de la Ciutadella de Barcelona es va produir una fortíssima agressió que va posar el punt final a la vida de la Sonia Rescalvo, una dona transsexual, i també es va ferir greument a la seva companya Doris Romero.

Convé ressaltar que durant aquells anys, amb la preparació de les Olimpíades, era un context on les dones transsexuals estaven marginades i sovint, havien de prostituir-se per tal de tindre uns ingressos mínims per subsistir. A la capital catalana, es va dur a terme un moviment amb ideals nazis on es va intentar erradicar tots els grups de persones immigrants o d'altres races i ètnies, als diversos membres del col·lectiu LGTBIQ+ i altres grups marginats o desprotegits.

Els encarregats de l'assassinat de la Sonia van estar sis nois d'entre 17 i 20 anys que formaven part d'una banda encarregada de passar les seves estones lliures perseguint i torturant a membres d'aquests col·lectius marginats i vulnerables, en aquest cas, a dues dones transsexuals. Aquella nit, aquests nois van sortir de festa i en acabar, van passar pel parc de la Ciutadella, on dormien com podien les dues víctimes. Les dues dones van cridar que els deixessin dormir sense saber que aviat una d'elles dormiria per sempre. Els nois van començar a agredir-les bruscament amb cops d'escombra i fortes puntades de peu fins a posar fi a la vida d'una d'elles, deixant ferida greument la seva companya.

I per què destaco aquest cas? Doncs bé, el destaco perquè el que em va semblar curiós és que els homes no van parar mai de donar puntades de peu a les víctimes fins que un dels agressors es va fer mal al peu de xutar fortament el cos de la dona. Cal destacar que els membres de la banda duïen gairebé sempre unes botes d'estil militar i que per aquesta raó eren d'un material prou dur. És al·lucinant pensar que s'aturi un assassinat perquè l'agressor està patint mal, però no perquè s'adoni del poc mal que està rebent ell en comparació del que està rebent la seva víctima. Aquí el cas de banalització. És molt fort que durant el judici que es va celebrar 3 anys després dels fets, cap dels nois se sentia culpable en cap moment de què havien fet, i encara més, responien les preguntes amb un cert to de fatxenderia, sentint-se orgullosos del que havien fet.

És molt trist que hi hagi persones que pensen d'aquesta forma, però va ser gràcies a aquest crim que hi va haver el punt d'inflexió en la història criminal del país, ja que a partir del cas de la Sonia, es comptabilitzen els crims transfòbics a Catalunya.⁵⁶

La banalització del dolor com veiem, s'aplica a un munt de fenòmens socials, fins i tot, la trobem en el món televisiu. Gràcies a les conclusions que va extreure Hannah Arendt durant el judici d'Adolf Eichmann, podem saber que el motor de l'assassinat dels sis milions de jueus va ser la força de la fidelitat a una adscripció política. És a dir, la clau va estar que els líders nazis mai es van arribar a qüestionar l'ètica de com estava sent la seva participació dins la Segona Guerra Mundial i van actuar motivats per l'enorme sentiment de col·lectivitat que sentien que feia que deixessin de qüestionar-se si el que feien era moral o no. D'aquesta mateixa manera funciona la banalització en l'àmbit del cinema i la televisió. Els espectadors se senten inclosos dins de la col·lectivitat de l'audiència perdent la perspectiva crítica del que veuen i relativitzant l'ètica. És per això que no ens sol afectar les escenes de violència i mort de les pel·lícules, i fins i tot, de les dures imatges que s'arriben a mostrar durant els telenotícies. No reflexionem sobre la moral del que estem visualitzant i a més, els espectadors de vegades gaudim veient altres persones patir. Per aquest motiu, la violència cada vegada està funcionant més com a espectacle. Quan veiem algú morir en pantalla, la nostra posició com a testimonis ens fa relaxar perquè sabem que estem vius mentre altres persones no han sobreviscut.

Aquest sentiment de *plaer-dolor* és el que ha fet que els concursos i programes televisius on els participants pateixen amb càstigs físics lleus o simulacions d'aquests quan s'equivoquen triomfin mundialment, banalitzant el dolor i convertint-lo en *show*. Són exemples els programes *Ahora caigo*, *Boom*, *Crush*, *la pasta te aplasta* i altres programes i *reality shows* de l'estil. L'èxit d'aquests programes està justificat pel sentiment sàdic de les persones. Així doncs, podem estudiar aquest sentiment sàdic i les actuacions d'Eichmann des del mateix paradigma, però mai poden arribar a comparar-se. És així com hem arribat a

⁵⁶ CCMA.CAT/CRIMS. *La mort de Sonia, el primer crim transfòbic a Catalunya, a "Crims"* <https://www.ccma.cat/tv3/crims/la-mort-de-sonia-el-primer-crim-transfobic-a-catalunya-a-crims/noticia/3164814/> (Consultada el 22/8/23)

ritualitzar i normalitzar el dolor televisiu, fent que les imatges no ens afectin gaire fins i tot quan són imatges reals de l'actualitat mostrades durant les notícies, perquè la nostra ment està ja acostumada a veure violència i dolor.⁵⁷

I d'aquesta forma és com convertim el dolor en joc. Tots juguem o hem jugat a jocs que tracten sobre guerres on s'ha de desactivar bombes o fins i tot, hem de matar éssers vius. I què en diem de totes les armes de joguina que donem als nens perquè juguin? Ho fem sense pensar en què a altres parts del món hi ha infants que voldrien poder jugar amb joguines, però no amb allò que els mata dia a dia. Hauríem de reflexionar sobre quines coses demanem o juguem, ja que l'únic que estem fent així és restar importància a les guerres i altre cop, estem banalitzant el patiment d'altres persones perquè som així d'egoistes.

Amb tots aquests exemples, de major o menor gravetat, de banalització del dolor no significa que hàgim d'estar plorant per totes les desgràcies i catàstrofes que hi ha al món, ja que, malauradament, sempre n'hi ha hagut i n'hi haurà. Solament hem de ser conscients de la sort que tenim i no comparar els nostres problemes de primer món amb catàstrofes. Senzillament, ens hauria de saber greu i ser-ne conscients de tot allò que ha passat, que passa o que passarà en un futur. Saber empatitzar i posar-nos al lloc dels altres i tractar aquestes situacions amb respecte, i evidentment, no fer cap acudit o comentari fora de lloc respecte a aquests temes o bé aprofitar-los per fer altres coses inadequades. És feina de tots ajudar a conservar la memòria històrica, ja que depèn de nosaltres si es perd el patrimoni i el respecte de la nostra història o no.

6.5. On trobem l'ús de la banalització del dolor als refugis antiaeris?

Vists els exemples més clàssics de banalització del dolor, ara ens centrem en quin tipus de banalització podem trobar amb relació als refugis antiaeris. En aquest apartat, vull explicar bàsicament segons la meva experiència el comportament que he estat observant mentre visitava els refugis antiaeris tant en els guies, en els

⁵⁷ NAVARRO MARTÍNEZ, David. *SOBRE LA BANALIDAD DEL MAL EN LA PARRILLA TELEVISIVA*. Ethic.es.

<https://ethic.es/2019/10/sobre-banalidad-del-mal-arendt-television/> (Consultada el 19/8/23)

visitants dels refugis, així com en el meu propi comportament i el de les persones que m'acompanyaven.

D'entrada, he de destacar que el que explico es basa en la meua experiència i en el que he presenciat i sentit jo i que aquesta percepció no té per què ser la mateixa en qualsevol altra persona.

Des de l'inici de les visites, he observat que els visitants tenen bastant respecte i serietat cap al tema i que mostren força interès cap a les explicacions dels guies. Es nota que és gent que ha volgut fer les visites voluntàriament i que, en menor o major quantitat, saben sobre el tema que es tracta i responen sovint a les preguntes dels guies o en fan alguna. En la meua opinió, considero que això es deu al fet que les visites eren en català i castellà, i per tant els visitants eren persones de nacionalitat espanyola, i es vulgui o no, tots tenim o hem tingut parents que van viure la Guerra Civil, fent que aquest tema ens causi respecte en tindre'l tan proper i ens sonin moltes coses de les quals ens expliquen. M'agradaria afirmar que aquest comportament no seria el mateix si observéssim les visites de persones estrangeres, ja que elles veuen aquests bombardejos més llunyans que nosaltres, tot i que no hauria de ser així. El seu comportament és similar al que fem els espanyols quan anem a visitar algun museu d'algun altre país i no estem gaire informats sobre el tema o senzillament, veiem els esdeveniments sense saber posar-nos al lloc dels altres i comencem a fer-nos fotos o *selfies*, cosa que no he presenciat durant la meua visita als refugis.

Els refugis causen molta impressió, i és que cada dia no es visita un túnel sota terra, i això provoca en els visitants riures nerviosos o algun comentari com ara "Que fresquet s'està aquí, millor quedem-nos-hi que a fora al carrer fa molta calor!" o altres sense cap mala intenció, però que es fan momentàniament sense pensar-hi gaire abans de dir-los.

No he observat persones fent-se *selfies*, com he dit abans, i tampoc he vist persones recolzant-se a les parets, seient a terra, menjant, cridant o fent qualsevol altre comportament inadequat i poc respectuós.

Pel que fa als guies, de tant en tant fan alguna broma o riuen d'alguna cosa o comentari, però evidentment no cap al tema i encara menys ells que són historiadors que han estudiat i coneixen perfectament els fets que hi van tindre lloc. Els fan bàsicament per captar una mica l'atenció dels visitants i fer més amena la visita i ajudar a no fer-la tan dura i trista com el lloc en el qual ens trobem. Tot i això, per sort el comportament en general de la gent quan visiten refugis antiaeris és molt respectuós.

D'altra banda, m'agradaria explicar la impressió que vaig tindre quan vaig fer l'activitat de l'*Escape Room* del refugi antiaeri de Valls.

Segons el que vaig percebre jo durant l'activitat, és que en aquest joc no es dona la importància que crec que mereix l'espai en el qual es realitza. Bàsicament, em sembla que no és gaire correcte fer jocs amb temes relacionats amb guerres, com és aquest cas, que l'objectiu de l'activitat és aconseguir una paraula clau per poder desactivar una bomba de la Guerra Civil. Tot i que ens ho vam passar molt bé durant l'activitat, crec que no era el lloc adient per fer-la, ja que amb jocs d'aquest estil a poc a poc anem banalitzant el dolor de les persones que van patir dins d'aquest espai i que van patir la guerra en general arreu del territori. Tot i estar entretinguda l'activitat, traient si és gaire èticament correcte o no jugar amb aquest tema en un espai d'aquest estil, jo opino que aquesta activitat o altres similars se salvarien si es fessin amb una finalitat més educativa. Seria molt positiu que durant l'activitat es poguessin anar aprenent diverses coses sobre l'espai i els fets que hi van tindre lloc, però malauradament, els diferents reptes que s'han d'anar resolent durant l'*Escape Room* no tenen gaire relació amb el tema, a excepció que l'objectiu principal és desactivar una bomba.

El que més m'ha impactat és que la primera vegada que vaig fer la visita a aquest refugi em va causar molta impressió, respecte i fins i tot una mica de por. Xafava molt a poc a poc el terra i observava detingudament cada detall de l'espai, a diferència de la segona vegada que el vaig visitar durant l'*Escape Room*, on vaig començar a córrer i a cridar pels seus passadissos per intentar guanyar l'activitat, sense adonar-me que lentament, vaig anar perdent la sensibilitat que em causava

l'espai a l'inici, i que a poc a poc, vaig banalitzant el dolor de les víctimes que es van refugiar al seu interior.

En poques paraules, considero que ens hauríem de plantejar si és correcte o no jugar amb aquests temes o utilitzar-los com a joc, o si es podrien fer en un altre espai més adequat i amb altres finalitats més educatives, sense restar importància als espais de memòria històrica i a les seves víctimes.

7. CONCLUSIONS

En conseqüència, amb tota la recerca d'informació que he estat fent durant tots aquests mesos en diverses pàgines web, articles en PDF, llibres i entrevistes he pogut donar resposta a les qüestions principals plantejades a l'inici del treball.

Pel que fa a les qüestions de la part teòrica, he pogut donar resposta a les qüestions que engloben la pregunta de “Com eren els refugis antiaeris?”. Sé on es localitzaven els principals refugis dels municipis tractats. Sé també que pràcticament tots van ser construïts pels mateixos veïns que no es trobaven al front, és a dir gent gran, nens, i fins i tot, dones en algun cas. Van ser construïts de diverses formes segons els materials, les metodologies i les circumstàncies de les quals disposava cada població. Es van anar construint segons les necessitats que anaven sorgint i la durada o intensitat de la guerra.

D'altra banda, he pogut afirmar que el concepte de la banalització del dolor si era com em pensava, tot i que he pogut estendre molt més els meus coneixements sobre el tema gràcies als diversos exemples que he trobat referents a diferents àmbits. Situacions en què es gaudeix amb el patiment dels altres d'una manera o una altra, tant en situacions més lleus de “broma” com en casos molt més seriosos.

Altrament, pel que fa a les qüestions de la part pràctica, he pogut esbrinar com són realment alguns refugis després d'haver investigat la teoria sobre la seva construcció. He observat quins diferents usos se'ls dona actualment. Realment, l'ús canvia depenent del lloc, ja que per exemple, normalment a les ciutats tenen refugis conservats, museïtzats i ofereixen visites i activitats turístiques, mentre que en el cas dels pobles, com ara a la Conca de Barberà, els refugis són molt poc coneguts perquè gairebé no es van arribar a acabar de construir o fer-los servir en els seus dies i, per tant, ara estan inhabilitats, tapiats o s'usen com un magatzem o qualsevol altre ús privat.

Gràcies a l'enquesta realitzada, he pogut obtenir resposta a la qüestió “La gent sap de l'existència dels refugis que tenen més propers?” i saber si s'haurien de visibilitzar i donar-los més reconeixement. Així doncs, he pogut afirmar la meva

hipòtesi sobre que els joves tenen molt poc o no tenen gaire coneixement sobre els refugis antiaeris i la seva existència i importància. Dit d'una altra manera, les persones que han mostrat més coneixements sobre el tema han estat persones adultes. En general, es considera que sí que s'haurien de visibilitzar i donar-los més a conèixer, perquè formen part de la nostra història i hem de conèixer els fets que van ocórrer per no repetir-los, a més de perquè no es perdin amb el temps i les noves generacions siguin conscients de la seva importància en els seus dies i per si mai s'haguessin de tornar a fer servir.

Tota aquesta recerca en conjunt i la resposta a les qüestions anteriors comporta a obtenir resposta a la qüestió principal del treball: *Tenien refugis suficients la gent dels nostres pobles durant aquells anys complicats?*

La resposta la trobem depenent del moment de la guerra en què mirem cada municipi. A l'inici del conflicte, la resposta és que no hi havia refugis suficients, ja que entre el 1936 i el 1937 la Guerra Civil a Catalunya encara no era ben bé una guerra, sinó que era més aviat una revolta. Quan van començar a arribar els primers bombardejos, no hi havia refugis per resguardar els habitants. No se sabia encara com era l'impacte d'aquelles bombes ni tampoc com s'havia de protegir la gent. I encara menys, se sabia com construir un bon refugi, o trinxeres en aquests primers casos, tot i arribar les primeres ordres des de les juntes, ajuntaments i institucions. Eren uns fets que havien agafat a totes les poblacions de forma desprevinguda i ningú sabia què s'havia de fer o com s'havia d'actuar. Amb el pas dels mesos i l'augment de la intensitat de la guerra l'any 1938, és quan es van començar a construir la immensa majoria de refugis. Es van anar planificant i construint molts arreu del territori, sobretot a les ciutats, a causa de ser principals objectius de bombardeig. Als pobles, en canvi, tot i no ser gaire bombardejats, també se'n van fer uns quants davant la incertesa de la situació, perquè com bé diuen, més val prevenir que curar. Tornant a la pregunta sobre si es van arribar a tenir suficients refugis, considero que al final del conflicte sí que hi va haver prou refugis. Fins i tot d'una forma excessiva en algunes ciutats com per exemple Reus, tot i ser molt castigada per la guerra. La realitat és que quedaven pocs habitants a les ciutats en comparació a la quantitat i la capacitat dels refugis dels quals disposaven, ja que si bé recordem, molts joves es trobaven als fronts i molts altres veïns van marxar a

refugiar-se en pobles aïllats o masies. Però és clar, ningú sabia quant duraria aquell conflicte i la necessitat de continuar preparant llocs de resguard seguia, tot i haver de deixar córrer els futurs projectes i modificacions i reformes dels refugis ja construïts en haver finalitzat la guerra.

Una vegada dit això, m'agradaria dir que m'ha sorprès molt la gran quantitat de refugis que es van arribar a fer o començar a construir al territori i del poc coneixement que hi ha generalment sobre aquests, ja que per exemple, jo mateixa no sabia de l'existència de refugis antiaeris al meu poble ubicats a llocs on sempre havia passat pel damunt, però que mai m'hagués arribat a imaginar que aquelles tapes als carrers es tractessin d'un refugi.

En definitiva, he arribat a la conclusió que es van arribar a dissenyar i construir nombrosos tipus de refugis per protegir la població arreu del país, els quals es van anar fent en funció de les necessitats, la gravetat de la situació, la incertesa de la durada i la intensitat de la guerra, la quantitat d'habitants i els recursos i les metodologies disponibles de cada localitat. Així mateix, caldria donar-los més a conèixer, perquè persones com jo, que al començament d'aquesta recerca no sabia ben bé què eren, sàpiguen de la seva existència i la importància que van tindre en els seus dies en donar aixopluc als veïns innocents que van viure enmig d'una ferotge batalla entre els poderosos del país.

8. FONTS PRIMÀRIES

-PLÀNOLS DELS REFUGIS ANTIAERIS DE TARRAGONA. Ubicació dels refugis a la ciutat. Arxiu Municipal de Tarragona.

-PLÀNOLS DELS REFUGIS ANTIAERIS DE TARRAGONA. Edifici de l'Ajuntament. Plaça Font - Secció. Refugi 42. Arxiu Municipal de Tarragona.

-PLÀNOLS REFUGI ANTIAERI DE VALLS - Josep M. Vives Castellet.
CAT AHCOAC - T100970 (clp. 88.1603 - 1605). Plantes i seccions (abril de 1938).
COL·LEGI D'ARQUITECTES DE CATALUNYA.

-PLÀNOLS REFUGI ANTIAERI DE VALLS - Josep M. Vives Castellet.
CAT AHCOAC - T100807. Plantes i seccions (abril de 1938). COL·LEGI
D'ARQUITECTES DE CATALUNYA.

-PLÀNOLS REFUGI ANTIAERI DE VALLS - Josep M. Vives Castellet.
CAT AHCOAC - T100970. Trinxeres soterrani superficials i soterrani de profunditat
(abril de 1938). COL·LEGI D'ARQUITECTES DE CATALUNYA.

-PLÀNOLS. PLÀNOL NÚM. 12. Refugi a la Casa dels Concilis (Museu Bíblic).
Ramón Cornadó Serra. Arxiu General de la Diputació de Tarragona.

-PLÀNOLS. PLÀNOL NÚM. 8. Plànol de distribució de refugis de Tarragona. Ramón
Cornadó Serra. Arxiu General de la Diputació de Tarragona.

-Refugis projectats a la ciutat de Reus. 1937. Ajuntament de Reus. ACBC 280 - 20.
Arxiu Comarcal Baix Camp.

9. BIBLIOGRAFIA

-BOLDUC. *Butlletí Cultural Informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. Novembre de 2019.

-DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.

-DUCH PLANA, Montserrat, *República a Catalunya: Ciutadania i autogovern*. Editorial: Generalitat de Catalunya. Any 2021.

-HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010.

-PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, Judit, *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*. Editorial: Biblioteca Serra d'Or. Any 2006.

-SOLÉ SABATÉ, Josep M. i VILLARROYA, Joan, *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: Edició 62. Any 2005.

10. WEBGRAFIA

- ACADEMIA PLAY, Gener 2021 (YouTube): *La Guerra Civil española*.
<https://www.youtube.com/watch?v=fVehiOlgoUA> (Consultat el 7/12/23)
- AJUNTAMENT DE CAMBRILS. *Refugi antiaeri del carrer Creus [es pot visitar durant juliol i agost 2023]*.
<https://www.cambrils.cat/ca/serveis/museu/viu-la-historia/Museu%20Moli%20de%20les%20Tres%20Eres/vil-la-romana-de-la-llosa/refugi-antiaeri-del-carrer-creus> (Consultada el 24/8/23)
- AJUNTAMENT DE REUS. *Refugi antiaeri de la Patacada*.
<https://www.reus.cat/serveis/refugi-antiaeri-de-la-patacada> (Consultada el 27/8/23)
- AJUNTAMENT DE VALLS. *Refugi antiaeri espai de memòria*.
<https://www.valls.cat/74-turisme/llocs-int-tur/443-refugi-antiaeri-espai-de-memoria> (Consultada el 15/8/23)
- ARNABAT MATA, Ramon. *Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)*. Any 2019.
https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcgzGwJSKMvwsZDJzFzVImXHzk_dchM?projector=1&messagePartId=0.1 (Consultada el 3/1/24).
- BALART BOIGUES, Lluís i BRAVO PÓVEZ, Pilar. *Refugis antiaeris: els caus de la por estudi arqueològic i documental de l'estat actual dels refugis antiaeris de la Guerra Civil a Tarragona*. Any 2022 (consultada l'11/7/23)
- BARCELONA.CAT. *"La ciudad de los refugios": un viaje por la Barcelona subterránea de la Guerra Civil*. 18/3/2021
https://www.barcelona.cat/infobarcelona/es/tema/memoria-democratica/la-ciudad-de-los-refugios-un-viaje-para-la-barcelona-subterranea-de-la-guerra-civil_1050289.html (consultada el 17/7/23)

- BEMBIBRE, Cecilia. (Gener, 2011). “Definición de Banalización”. DefinicionABC. <https://www.definicionabc.com/general/banalizacion.php> (Consultada el 23/7/23)
- BESOLÍ MARTÍN, Andreu. *Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano*. Racó.cat. <https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921/39940> (Consultada l'11/7/23)
- BIBLIOTECAS PÚBLICAS CONECTADAS. EN RED. Publicació nº 004. Juliol de 2016. <https://bibliotecanacional.gov.co/es-co/Footer/Documents/Proyecto%20Uso%20y%20apropiacion%20de%20TIC%20en%20bibliotecas%20publicas/HistoricoBoletin/Boletin%204.pdf> (Consultada el 5/8/23)
- BUXADERA I VILÀ, Julià. “*Temes d'història contemporània. La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*” Buxaweb. 1998. <http://www.buxaweb.com/historia/temes/escat/guerracivil-cat.htm> (Consultada el 8/12/23)
- CALLEJEANDOPORELPLANETA.COM. *Visita al Refugio antiaéreo de la Patacada con la ruta “Ocells de Ferro”*. <https://www.callejeandoporelplaneta.com/visita-refugio-antiaereo-patacada-reus/> (Consultada el 27/8/23)
- CAMBRILSTURISME.COM. *REFUGI ANTIAERI DEL CARRER CREUS de Cambrils*. <https://cambrils-turisme.com/refugi-antiaeri/> (Consultada el 24/8/23)
- CAMPS MUNDÓ, Carles. “*La banalització del dolor*”. núvol.com. <https://www.nuvol.com/lilibres/la-banalitzacio-del-dolor-19468> (19/09/2014)

- CASAS, Laura. *Tarragona rinde homenaje a las víctimas de los bombardeos de la Guerra Civil*. LA VANGUARDIA.
<https://www.lavanguardia.com/local/tarragona/20130125/54363038068/tarragona-homenaje-victimas-guerra-civil.html> (Consultada el 1/11/23).
- CCMA.CAT/CRIMS. *La mort de Sonia, el primer crim transfòbic a Catalunya, a "Crims"*
<https://www.ccma.cat/tv3/crims/la-mort-de-sonia-el-primer-crim-transfobic-a-catalunya-a-crims/noticia/3164814/> (Consultada el 22/8/23)
- COLOMBIA POTENCIA DE LA VIDA.
<https://www.minsalud.gov.co/salud/PServicios/Paginas/albergues.aspx>
(Consultada el 13/7/23)
- COMPTE, Florencio. (Febrer, 2020) *"Banalizar el dolor"*. expreso.ec
<https://www.expreso.ec/opinion/columnas/florencio-compte/banalizar-dolor-4722.html> (Consultada el 23/7/23)
- CONSELL DE REDACCIÓ, T. A. G. *La història de tarragona creix amb un refugi antiaeri amagat sota el Museu Bíblic*. TAG-Revista institucional del Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Tarragona, 2020, 88: 33-34. (Consultada el 2/11/23)
- COROMINES GUIXÉ, Jordi. *Espais i models sobre la memòria històrica. Usos públics i patrimonials*. (p. 25-45)
<https://books.openedition.org/pupvd/39620> (Consultada el 4/8/23)
- DE ALBA FERNÁNDEZ, Nicolás, GARCIA PÉREZ, Francisco F. i SANTISTEBAN FERNÁNDEZ, Antoni. *Educación para la participación ciudadana en la enseñanza de las ciencias sociales*. Vol. II.
<https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/77315/d%20jaen%20milla.pdf?sequence=1> (consultada el 12/7/23)

- DELEGACIÓ DE MEMÒRIA HISTÒRICA DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA.
Objectiu de la memòria històrica.
<http://memoriahistorica.dival.es/val/programes/memoria-repressio/objetivo-de-la-memoria-historica/> (consultada el 2/8/23)
- EF1939
<https://sites.google.com/view/ef1939/inici/refugis-antiaeris?authuser=0>
(Consultada el 4/1/24)
- ENCICLOPÈDIA.CAT. *Memòria històrica.*
<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/memoria-historica>
(consultada el 2/8/23)
- GABORIT, Mauricio. *Memoria histórica: relato desde las víctimas.*
Pensamiento psicológico, 2006, 2.6: 7-20. (Consultada el 4/8/23)
- GALEOTE, Teresa. (13/10/22). *"Banalidad del mal. (Cuando la humanidad lo asume)"*. Nuevatribuna.es.
<https://www.nuevatribuna.es/articulo/sociedad/banalidad-mal-hannah-arendt/20221013091615203810.html> (consultada l'1/8/23)
- GÓMEZ GARCÍA, M. Victoria, DÍAZ GORFINKIEL, Magdalena i DÍAZ GANDASEGUI, Vicente. (1 nov. 2018) *¿Por qué es necesaria la memoria histórica?* Theconversation.com
<https://theconversation.com/por-que-es-necesaria-la-memoria-historica-105670> (consultada el 2/8/23)
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David. *La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán.*
<https://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/152139/1/683534.pdf>
(Consultada el 5/8/23)

- HERVÁS I PUYAL, Carles; CAHISA I MUR, Manuel . *Urbanisme de guerra: aspectes sanitaris dels refugis antiaeris (Barcelona, 1936-1939)*. Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut, 2003, vol. 39, p. 223-236. (Consultada el 28/7/23)
- IÑIGUEZ DE ONZOÑO, Santiago. (12 de juliol de 2021) “*La banalidad del mal y la obediencia ciega*”. Theconversation.com
<https://theconversation.com/la-banalidad-del-mal-y-la-obediencia-ciega-164334> (consultada l'1/8/23)
- JOBSON, Laura. The Conversation. (19 d'agost del 2019) *¿Qué puedo hacer para que el pasado deje de atormentarme?*. BBC NEWS MUNDO
<https://www.bbc.com/mundo/noticias-49394998> (Consultada el 2/8/23)
- KUNDERA, Milan. *La memoria humana*. MHeducation.es
<https://www.mheducation.es/bcv/guide/capitulo/8448180607.pdf> (Consultada el 2/8/23)
- L'ECUYER, Catherine. *La banalidad del mal*.
<https://catherinelecuyer.com/2017/12/19/la-banalidad-del-mal/> (Consultada el 19/8/23)
- Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática.
<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-17099&p=20221020&tn=0> (Consultada el 2/11/23)
- LEY DE LA MEMORIA HISTÓRICA. Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura.
<https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/normativa-y-otros-recusos/Paginas/ley-memoria-historica.aspx> (Consultada el 2/11/23)

- LLEI 6/1982, de 29 de març, de pensions als mutilats civils de guerra. («BOE» 80, de 3-4-1982.)
<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1982-8394> (Consultada el 4/1/24)
- MARTÍ, Ignasi i TARÉS Manel. *Els refugis antiaeris de Cambrils*. REVISTACAMBRILS.CAT.
<https://www.revistacambrils.cat/reportatge/1323/els-refugis-antiaeris-de-cambrils> (Consultada el 24/8/23)
- MARTÍ, Rosa. *Portbou 1940: la escape town que te lleva durante 24 h a la Segunda Guerra Mundial*. Publicat a Esquire el 22 de gener del 2020.
<https://www.esquire.com/es/actualidad/a30565056/escape-room-portbou-1940-segunda-guerra-mundial/> (Consultada el 15/12/23)
- MUSEU VIDA RURAL, 30 de desembre de 2008 (YouTube): *Maria Capdevila - Bombardeig sobre l'Espluga l'1 de gener de 1939*.
<https://youtu.be/2EB7IQ9AABs> (Consultat el 3/1/24).
- MUSEUDEREUS.CAT. *Refugi antiaeri de la Patacada*.
<https://www.museudereus.cat/content/refugi-antiaeri-de-la-patacada> (Consultada el 27/8/23)
- NAVARRO MARTÍNEZ, David. *SOBRE LA BANALIDAD DEL MAL EN LA PARRILLA TELEVISIVA*. Ethic.es.
<https://ethic.es/2019/10/sobre-banalidad-del-mal-arendt-television/> (Consultada el 19/8/23)
- P. MOHORTE, Andrés. *Este artista convierte las selfies en el memorial del Holocausto de Berlín en selfies en Auschwitz*. Xataka.com.
<https://www.xataka.com/magnet/este-artista-convierte-las-selfies-en-el-memorial-del-holocausto-de-berlin-en-selfies-en-auschwitz> (Consultada el 20/8/23)

- PÉREZ PORTO, Julián i MERINO, María. Actualitzat el 20 d'octubre de 2022. *Guerra civil - Qué es, definición y concepto*. <https://definicion.de/guerra-civil/> (Consultada el 7/12/23)
- PIQUÉ PADRÓ, Jordi i VALLVÉ, Hermenegild. *Revolució i Guerra Civil a Tarragona*. Primera edició: abril de 2017. (pàg. 11-19). <https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/fitxers/altres/fons-historic/quaderns/revolucio-i-guerra-civil-a-tarragona-en-imatges-dhermenegild-vallve> (Consultada 1/11/23).
- PLAYÀ MASET, Josep. *“La Guerra Civil, explicada con mapas. El Memorial Democràtic commemora los 80 años del 18 de julio con una exposición sobre las víctimas”*. La Vanguardia. Publicat el 19/7/2018. <https://www.lavanguardia.com/cultura/20180719/45962998111/exposicion-victimas-guerra-civil-catalunya.html> (Consultada el 9/12/23)
- POBLESDECATALUNYA.CAT. *Refugi antiaeri (Valls (vila)-Alt Camp)*. <https://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=13133> (Consultada el 15/8/23)
- PUJADÓ, Judit. *“Els refugis antiaeris gironins.”* revista de girona (2009): 92-101. (consultada el 14/7/23)
- ROBLES SÁNCHEZ, Pedro. *“Sant Andreu, objectiu de guerra. Els refugis antiaeris.”* Finestrelles, 2002, p. 125-139. (Consultada el 29/7/23)
- ROMERO, Jesús. *“La banalidad del mal” y la responsabilidad de los otros*. El español.com https://www.lespanol.com/eldigitalcastillalamancha/opinion/el-comentario/20220310/banalidad-mal-responsabilidad/655804418_12.htm (Consultada el 19/8/23)

- RTVE Noticias, juny del 2023 (You Tube): “HOLOCAUSTO: VÍDEOS y 'SELFIES' en CAMPOS de CONCENTRACIÓN como AUSCHWITZ | RTVE Noticias” <https://www.youtube.com/watch?v=Zv7VmREx-yg> (Consultat el 16/8/23)
- SABATER, Valeria. (Juliol, 2020). “¿Es posible disfrutar con el dolor de otros?”. La mente es maravillosa.com. <https://lamenteesmaravillosa.com/es-posible-disfrutar-con-el-dolor-de-otros/> (Consultada el 23/7/23)
- SHARING EUROPEAN MEMORIES AT SCHOOL. *Memoria e historia*. <http://memoriesatschool.aranzadi-zientziak.org/lang/es/memory-and-history/> (Consultada el 2/8/23)
- SUCH, Marina. *Así es por dentro un refugio antiaéreo de la Guerra Civil*. Magnet. <https://www.xataka.com/magnet/asi-es-por-dentro-un-refugio-antiaereo-o-de-la-guerra-civil> (Consultada el 13/7/23)
- SURTDECASA.CAT. *Escape Room del Refugi Antiaeri*. <https://surtdecasa.cat/camp/agenda/2020/escape-room-del-refugi-antiaeri/151117> (Consultada el 15/8/23)
- TODOPORHACER.ORG. (Febrer, 2016) *¿A qué nos referimos cuando hablamos de memoria histórica?* <https://www.todoporhacer.org/a-que-nos-referimos-cuando-hablamos-de-memoria-historica/> (consultada el 2/8/23)
- TRAM.CAT: *Coneixes els refugis antiaeris de la teva ciutat?* 29 d'abril de 2022. <https://bloc.tram.cat/2022/04/29/coneixes-els-refugis-antiaeris-de-la-teva-ciutat/> (Consultada el 14/7/23)

- TRANCÓN PÉREZ, Santiago. “*La Nueva Crónica, Diario leonés de de información general*” dins l’article d’opinió del 15 de novembre del 2017. <https://www.lanuevacronica.com/banalizar-el-sufrimiento> (Consultada el 23/7/23)

11. IMATGES

-Imatge 1: Plànol de l'evolució dels dos bàndols de la Guerra Civil Espanyola el 30 de setembre de 1936. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.147). (Consultada el 9/12/23)

-Imatge 2: Plànol de les morts ocasionades per les tropes franquistes a Catalunya entre desembre de 1938 i gener de 1939. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.341). (Consultada el 9/12/23)

-Imatge 3: Plànol dels combatents morts a la Guerra Civil a Catalunya.(Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.347). (Consultada el 9/12/23)

-Imatge 4: Plànol del nombre total de refugis per comarques a Catalunya. (Imatge extreta de HURTADO, Víctor, SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan, *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Editorial: DAU Universitat de Barcelona. Primera edició: maig del 2010, pàg.489). (Consultada el 9/12/23)

-Imatge 5: Plànol del projecte tècnic per a la construcció d'un refugi antiaeri a l'edifici número 60 del passeig de Gràcia de Barcelona, seu del Govern d'Euskadi a Catalunya, redactat per l'arquitecte E. Pere Cendoya. (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya) (Consultada el 29/7/23)

-Imatge 6: Crida del Front Popular Antifeixista de Vic demanant ajuda als ciutadans per la construcció de refugis. (01/05/1938 - 31/05/1938) (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya) (Consultada el 29/7/23)

-Imatge 7: Coves de l'Espluga de Francolí a la Conca de Barberà, que van ser utilitzades com a refugis antiaeris de reaprofitament durant la Guerra Civil. (Imatge extreta de FEMTURISME.CAT. *Coves de l'Espluga de Francolí. L'Espluga de Francolí*.<https://www.femturisme.cat/es/establecimientos/coves-de-lespluga-de-francoli> (Consultada el 29/7/23))

-Imatge 8: Imatge de la construcció d'un refugi antiaeri situat a la Plaça Garriga i Bachs de Barcelona. (02/06/1938) (Imatge extreta de l'Arxiu Nacional de Catalunya) (Consultada el 29/7/23)

-Imatge 9: Auca del Consell de Sanitat de Guerra del Departament de Defensa de la Generalitat de Catalunya on es donen diverses instruccions sobre com havien d'actuar els veïns i veïnes en cas de bombardeig. (Imatge extreta de la VIQUIPÈDIA.*Instruccions per a seguir en cas de bombardeig*.https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Instruccions_a_seguir_en_cas_de_bombardeig.jpg (Consultada el 30/7/23))

-Imatge 10: Fotografia del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró) (Fotografia feta el 13/8/23)

-Imatge 11: Plànol d'un dels refugis antiaeris de Valls. (Col·legi d'Arquitectes de Catalunya). (Consultada el 18/9/23)

-Imatge 12: Plànol d'un refugi antiaeri de Valls. (Col·legi d'Arquitectes de Catalunya). (Consultada el 18/9/23)

-Imatge 13: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri de la plaça del Blat de Valls. (Autor: Polvoró) (Captura realitzada el 15/8/23)

-Imatge 14: Escales que s'utilitzen per baixar al refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografia feta el 13/8/23)

-Imatge 15: Escales on abans hi havia un accés al refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografia feta el 13/8/23)

-Imatge 16: Respirador per ajudar en la ventilació del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografia feta el 13/8/23)

-Imatge 17: Sala gòtica de Can Segarra de Valls. (Imatge extreta de l'Ajuntament de Valls <https://www.valls.cat/74-turisme/llocs-int-tur/443-refugi-antiaeri-espai-de-memoria>). (Consultada el 15/8/23)

-Imatge 18: Collage de fotografies del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografies realitzades el 13/8/23)

-Imatge 19: Collage de fotografies de l'escape room del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografies realitzades el 26/8/23)

-Imatge 20: Ban que va fer l'alcalde de l'ajuntament de Cambrils el dia 23 de juliol del 1937 amb les prevencions que havia de seguir la població en cas de bombardeig. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils). (Consultada el 23/8/23)

-Imatge 21: Imatge actual del carrer que antigament havia estat la carretera nacional que passava per dins de Cambrils, per on passaven tropes, municions i ferits. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 22: Imatge de l'interior del refugi del carrer Creus de Cambrils. (Autora: Diana Ciufudean). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 23: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 24/8/23)

-Imatge 24: Ban que va fer l'ajuntament de Cambrils el dia 19 d'octubre del 1936 demanant roba, bolquers i altres ajudes per uns 360 nens refugiats d'Andalusia. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils). (Consultada el 23/8/23)

-Imatge 25: Imatge on veiem moltes senyores fent cua a la plaça d'Espanya de Cambrils per portar roba i bolquers pels nens refugiats. (Imatge extreta del Museu d'Història de Cambrils). (Consultada el 23/8/23)

-Imatge 26: Imatge de l'accés i les escales ubicades a la plaça de l'Església de Santa Maria de Cambrils que s'utilitzen per entrar al refugi antiaeri del carrer Creus. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 27: Imatge de l'interior del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora: Diana Ciufudean). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 28: Imatge de les escales que donen a l'accés ubicat al carrer Creus que s'utilitzen per sortir del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora: Diana Ciufudean). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 29: Imatge de les escales que donen a l'accés ubicat al carrer Creus que s'utilitzen per sortir del refugi antiaeri del carrer Creus de Cambrils. (Autora: Diana Ciufudean). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 30: Imatge de l'accés a un refugi privat que podem veure si fem la Ruta dels Espais de la Guerra Civil de Cambrils. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 23/8/23)

-Imatge 31: Fotografia aèria de l'instant en que les bombes malmeten la Casa Navàs realitzada per la mateixa tripulació dels bombarders italians de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari*. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 32: Fotografia aèria de l'instant en que va impactar una bomba a la boca del refugi de la plaça Llibertat realitzada per la mateixa tripulació dels bombarders italians de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari*. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 33: Plànol de l'ubicació dels refugis públics i privats que hi havia a Reus. (Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 34: Placa entrada del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autora: Maria del Pilar Herrerias). (Fotografia realitzada el 17/11/23)

-Imatge 35: Interior del refugi antiaeri de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 36: Plànol de secció de la galeria del refugi de la patacada, on es veu la típica volta catalana. (Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 37: Extracció de terra de l'excavació d'una de les galeries del refugi del passeig de sunyer de l'any 1938. (Arxiu Abadia de Montserrat / Fons Ramon Perera). (Consultada el 25/8/23)

-Imatge 38: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 27/8/23)

-Imatge 39: Plànol del refugi antiaeri de la Patacada de Reus. (Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 40: Pou de drenatge del refugi antiaeri de la plaça de la Patacada de Reus. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 41: Exposició "Reus sota les bombes". (Imatge extreta del web *Callejeando por el planeta*

<https://www.callejeandoporelplaneta.com/visita-refugio-antiaereo-patacada-reus/>).

(Consultada el 27/8/23)

-Imatge 42: Plànol que indica la sortida dins del refugi. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 43: Forat tapiat on s'havia de construir els lavabos i la infermeria. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 44: Accés tallat actualment. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 45: Accés a un refugi privat. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 46: Norma que prohibeix fumar escrita en un maó. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 25/8/23)

-Imatge 47: Bombardeig a Tarragona el 30 de desembre del 1937. (Imatge extreta de: DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.) (Consultada el 16/11/23)

-Imatge 48: Edifici destruït per les bombes a Tarragona. (Imatge extreta de: DIFERENTS AUTORS, *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia, Catalunya sota les bombes*. Editorial: Edicions 62. Primera edició: maig de 2006.) (Consultada el 16/11/23)

-Imatge 49: Plànol de l'ubicació dels refugis públics i privats que hi havia a Tarragona. (Arxiu Municipal de Tarragona). (Consultada el 2/11/23)

-Imatge 50: Plànol del refugi 32 al Barri Marítim del Serrallo de Tarragona. (Arxiu Municipal de Tarragona). (Consultada el 2/11/23)

-Imatge 51: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/11/23)

-Imatge 52: Escales d'accés al segon nivell del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 53: Interior de les cisternes del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 54: Grafit trobat amb la data de la reforma o construcció del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 55: Interior del segon nivell del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 56: Clau que servia per penjar fanalets i il·luminar dins el refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 57: Pou del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 58: Escales d'un dels accessos a l'exterior del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 7/10/23)

-Imatge 59: Captura de *Google Maps* de l'ubicació del refugi antiaeri que hi havia a l'actual estanc de la Plaça Major de Montblanc. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/1/24)

-Imatge 60: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi que hi havia a l'actual aparcament de les Arcades de Montblanc. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/1/24)

-Imatge 61: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri de la cantonada del museu Comarcal de la Conca de Barberà o escales de Santa Maria. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/1/24)

-Imatge 62: Captura de Google Maps de l'ubicació del refugi antiaeri de l'Antic Hospital de Santa Magdalena de Montblanc. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/1/24)

-Imatge 63: Tapa del refugi antiaeri a les escales de l'església de Santa Maria. (Autora: Maria del Pilar Herrerias). (Fotografia realitzada el 14/7/23)

-Imatge 64: Interior del refugi antiaeri de les escales de l'església de Santa Maria. (Autora: Maria del Pilar Herrerias). (Fotografia realitzada el 14/7/23)

-Imatge 65: Plànol on es mostra la ruta dels avions, els impactes i els refugis que hi havia a l'Espluga de Francolí durant el bombardeig del primer dia del 1939. (Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>). (Consultada el 4/1/24).

-Imatge 66: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 4/1/24).

-Imatge 67: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 4/1/24).

-Imatge 68: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Pedrera de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 4/1/24).

-Imatge 69: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de l'hotel "Villa Engracia" de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 4/1/24).

-Imatge 70: Captura de Google Maps de l'ubicació on estava el refugi antiaeri de la Finca "La Capella" de l'Espluga de Francolí. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 4/1/24).

-Imatge 71: Entrada del refugi de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí. (Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>). (Consultada el 4/1/24).

-Imatge 72: Actual interior del refugi de la Cova del Castell de l'Espluga de Francolí. (Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>). (Consultada el 4/1/24).

-Imatge 73: Lloc actual on hi havia antigament el refugi del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí.

(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

(Consultada el 4/1/24).

-Imatge 74: Entrada del refugi del Corral del Potreta de l'Espluga de Francolí.

(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

(Consultada el 4/1/24).

-Imatge 75: Lloc actual on hi havia antigament el refugi de la Pedrera de l'Espluga de Francolí.

(Imatge extreta de: EF1939 <https://sites.google.com/view/ef1939/inici?authuser=0>).

(Consultada el 4/1/24).

-Imatge 76: Collage de fotografies del refugi de l'hotel "Villa Engracia". (Imatges realitzades per Pilar Herrerias).

(Fotografies realitzades el 29/12/23).

-Imatge 77: Collage de fotografies del refugi de la Finca "La Capella". (Imatges realitzades per Pilar Herrerias).

(Fotografies realitzades el 29/12/23).

-Imatge 78: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps què és un refugi antiaeri?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 18/12/23)

-Imatge 79: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 18/12/23)

-Imatge 80: Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins del Pla d'Actuació dels espais de memòria de Catalunya (2007). (Imatge extreta del Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya) (Consultada el 4/8/23)

-Imatge 81: Categories d'espais pel turisme de memòria a Catalunya. (Imatge elaborada per: GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David (2012)) (Consultada el 5/8/23)

-Imatge 82: Muntatge de l'artista israelià en comparació a la fotografia original d'una turista. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira). (Consultada el 16/8/23)

-Imatge 83: Fotografia original d'un turista en comparació al muntatge de l'artista israelià. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira). (Consultada el 16/8/23)

-Imatge 84: Fotografia original d'un turista en comparació al muntatge de l'artista israelià. (Muntatge elaborat per Shahak Shapira). (Consultada el 16/8/23)

-Imatge 85: Taula on es mostren els bombardejos que hi va haver per comarques i municipis entre el 19/03/1938 i el 17/01/1939 a l'Alt Camp i a la Conca de Barberà. (Taula extreta de: ARNABAT MATA, Ramon. *Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)*. Any 2019.

<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcgzGwJSKMvwsZDJzFzVImXHzkdchM?projector=1&messagePartId=0.1>). (Taula consultada el 6/1/24)

-Imatge 86: Taula on es mostren les víctimes mortals dels bombardejos feixistes a les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà. (Taula extreta de: ARNABAT MATA, Ramon. *Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)*. Any 2019.

<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcgzGwJSKMvwsZDJzFzVImXHzkdchM?projector=1&messagePartId=0.1>). (Taula consultada el 6/1/24)

-Imatge 87: Bitllets propis de l'Ajuntament de Valls que es van fer davant l'escassetat de moneda. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 13/8/23)

-Imatge 88: Panell informatiu en una part tapiada del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 13/8/23)

-Imatge 89: Fotografia de la benvinguda d'un grup de refugiades a Valls l'any 1937-38.(Autor: Polvoró). (Fotografia realitzada el 13/8/23)

-Imatge 90: Fotografies de l'escape room del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró). (Fotografies realitzades el 26/8/23)

-Imatge 91: Relació de cases enderrocades per bombardeigs els propietaris de les quals van ser avisats perquè posessin tanques en aquestes. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 92: Pressupostos en pessetes per a la construcció d'alguns refugis de Reus i la capacitat de la qual disposaven. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 93: Pressupostos en pessetes per a la construcció d'alguns refugis de Reus i la capacitat de la qual disposaven. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/3/23)

-Imatge 94: Informe sobre els refugis antiaeris de Reus. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 95: Informe sobre els refugis antiaeris de Reus. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus). (Consultada el 13/7/23)

-Imatge 96: Plànol del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Plànol extret de: BOLDUC. *Butlletí Cultural Informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. Novembre de 2019). (Consultat el 2/1/24).

-Imatge 97: Plànol de la distribució de refugis a la ciutat de Tarragona. (Plànol extret de: BOLDUC. *Butlletí Cultural Informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. Novembre de 2019). (Consultat el 2/1/24).

-Imatge 98: Plànol del refugi 57 del carrer Apodaca de Tarragona. (Plànol extret de l'Arxiu Municipal de Tarragona. (Consultat el 2/1/24).

-Imatge 99: Plànol del refugi 42 de l'edifici de l'Ajuntament a la Plaça Font de Tarragona. (Plànol extret de l'Arxiu Municipal de Tarragona). (Consultat el 2/1/24).

-Imatge 100: Sr. Requesens i sra. Torrellas. (Autora: Maria del Pilar Herrerias). (Fotografies realitzades el 29/11/23)

-Imatge 101: Captura de MUSEU VIDA RURAL, 30 de desembre de 2008 (YouTube): Maria Capdevila - Bombardeig sobre l'Espluga l'1 de gener de 1939. <https://youtu.be/2EB7IQ9AABs> (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 9/1/24)

-Imatge 102: Captura de Formularios de Google de la introducció i encapçalament de l'enquesta realitzada "Coneixes els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 2/1/24)

-Imatge 103: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes sobre el sexe de les persones enquestades.(Autor:Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 104: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les franges d'edat de les persones enquestades.(Autor: Polvoró).(Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 105: Gràfic de barres extret de l'enquesta on es mostren les localitats de les persones enquestades.(Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 106: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de la resposta a "Alguna vegada has sentit a parlar sobre els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 107: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps què és un refugi antiaeri?".(Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 108: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta a la pregunta "Si la teva resposta anterior ha estat afirmativa, podries explicar què són els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 109: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?".(Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 110: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta sobre els refugis que coneixen les persones enquestades. (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 111: Gràfic de barres extret de l'enquesta on es mostren els motius pels quals la gent coneix els refugis.
(Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

-Imatge 112: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta a la pregunta "Creus que s'haurien de visibilitzar més els refugis antiaeris i donar-los el reconeixement que mereixen? Per què?". (Autor: Polvoró). (Captura realitzada el 8/1/24)

Refugis antiaeris del Camp de Tarragona i la banalització del dolor

Annexos

12. ANNEXOS

ANNEX 1:

	Habitants 1936	Núm. atacs	Nombre víctimes	
			total	identificades
ALT CAMP	29.597	46	12	5
Alcover	2.263	6	1	
Masó, la	326	1		
Milà, el	263	1		
Mont-ral	413	1		
Pla de Santa Maria, el	1.898	5		
Vallmoll	962	3		
Valls	11.006	29	11	5
CONCA DE BARBERÀ	25.790	53	57	22
Barberà de la Conca	1.133	2	8	4
Blancafort	1.001	1	2	
Espluga de Francolí, l'	3.255	7	7	5
Llorac	346	2		
Montblanc	5.120	15	8	3
Passanant i Belltall	960	1	2	
Pira	522	1		
Santa Coloma de Queralt	3.434	8	9	3
Sarrià	2.243	4	4	
Solivella	1.516	3	4	
Vilanova de Prades	328	5		
Vilaverd	726	1		
Vimbodí i Poblet	1.504	3	13	7
TOTAL	55.387	99	69	27

Font: ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D., *Atac i defensa...*, p.690-780.

Imatge 85: Taula on es mostren els bombardejos que hi va haver per comarques i municipis entre el 19/03/1938 i el 17/01/1939 a l'Alt Camp i a la Conca de Barberà. (Taula extreta de: ARNABAT MATA, Ramon. *Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)*. Any 2019.

<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcgzGwJSKMvwsZDJzFzVImXHkdchM?projector=1&messagePartId=0.1>).

L'Alt Camp			
Desconegut	Alcover		19-03-1938
Domènech Moragas, Ramon	Valls	36	14-01-1939
Masip Olivella, Jaume	Valls	29	14-01-1939
Mata Badia, Joaquim	Valls	53	14-01-1939
Mercadé Badia, Josep	Valls	55	14-01-1939
Sanahuja, Joaquim	Valls	4	24-12-1938
2 Desconeguts	Valls		24-12-1938
2 Nenes	Valls		21-12-1938
2 Soldats d'aviació	Valls		21-12-1938
La Conca de Barberà			
Bella Carbonell, Angelina	Barberà de la Conca	8	01-01-1939
Calvet Vidal, Joan	Barberà de la Conca		01-01-1939
Contijoch Pons, Josep	Barberà de la Conca	69	01-01-1939
Vilaró Casamitjana, Maria	Barberà de la Conca	73	01-01-1939
4 Desconeguts	Barberà de la Conca		01-01-1939
2 Desconeguts	Blancafort		42-12-1938
Casanoves Carbonell, Eugènia	L'Espluga de Francolí	67	01-01-1939
Ferrer Barbena, Carme	L'Espluga de Francolí	23	01-01-1939
Guasch Solfera, Maria Roser	L'Espluga de Francolí	9	01-01-1939
Marsal Cabal, Trinitat	L'Espluga de Francolí	11	01-01-1939
Torruella Codina, Frederic	L'Espluga de Francolí	64	01-01-1939
Desconeguda	L'Espluga de Francolí	2	01-01-1939

Desconeguda	L'Espluga de Francolí	60	01-01-1939
Balcells Torras, Francesc	Montblanc		23-12-1938
Bordell, Josep M.	Montblanc		13-01-1939
Guarro Figuerola, Josepa	Montblanc	38	13-01-1939
5 Desconeguts	Montblanc		23-12-1938
2 Desconeguts	Passanant		12-01-1939
Asbert Mora, Ramon	Santa Coloma de Queralt	49	14-01-1939
Padró Roca, Josep	Santa Coloma de Queralt	49	14-01-1939
Rosario Bonaventura, Dolors	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
Ferrer Rosario, Elisa	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
Martí Ferrer, Montserrat	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
4 Desconeguts	Santa Coloma de Queralt		13-01-1939
4 Desconeguts	Saral		24-12-1938
4 Desconeguts	Solivella		24-12-1938
Alentorn (filla 1)	Vimbodí		01-01-1939
Alentorn (filla 2)	Vimbodí		01-01-1939
Alentorn Jové, Ramon	Vimbodí		01-01-1939
Farré Òdena, Josep	Vimbodí	64	01-01-1939
Juvé Farré, Rosa	Vimbodí		01-01-1939
Mestres Duch, Ramona	Vimbodí		01-01-1939
Mestres Ondi, Ramona	Vimbodí	23	01-01-1939
Margarida	Vimbodí		01-01-1939
5 membres d'una família de Cervià	Vimbodí		01-01-1939

Imatge 86: Taula on es mostren les víctimes mortals dels bombardejos feixistes a les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà. (Taula extreta de: ARNABAT MATA, Ramon. *Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)*. Any 2019.

<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcqzGwJskMwvsZDjZfZVImXHkdchM?projector=1&messagePartId=0.1>).

ANNEX 2:

Imatge 87: Bitllets propis de l'Ajuntament de Valls que es van fer davant l'escassetat de moneda. (Autor: Polvoró).

Valls i els refugis

1938. El front s'apropa i també ho fa el perill a ser bombardejats. Calia construir trinxeres i refugis en diverses llocs de la ciutat: a les places del Blat, El Pati, al Portal Nou, Carme i Font de la Manxa, i als carrers Sant Josep, Sant Francesc, Cor de Maria, Portal Nou. També a fabricques i tallers es van fer refugis per protegir els treballadors, com ca Dasco o el taller de fusteria de l'Esteve Vidal. Molts particulars van utilitzar els cellers de les cases o petites cavitats excavades al terra. En general, la majoria eren cloïts, coves i forats que es cobrien amb planxes d'uralita, branques d'olivera o s'habilitaven els tradicionals cellers i cups.

El refugi de la Plaça del Blat fou el més important tant per les seves dimensions com per la qualitat constructiva emprada. Les obres van començar a mitjans de l'any 1938 a partir del projecte de l'arquitecte municipal Josep Mª Vives i Castellet i el cap d'obra fou Ramon Claravalls. Els encarregats de portar-

Es un refugi subterrani, de tipus galeria i cobert amb maons. La seva construcció es va fer adaptant-se a les característiques del terreny, evitant els desnivells i aprofitant les terres més toves. Les galeries es troben a uns 8 metres de profunditat. Els túnels tenen una alçada de 1'80 metres d'alçada i 1,60 metres d'amplada. Va ser un projecte inacabat doncs encara restaven galeries per excavar o sense coberta, alhora que s'aprecien alguns descuits en la construcció. El 14 de gener de 1939 l'entrada de les forces nacionals va aturar les obres.

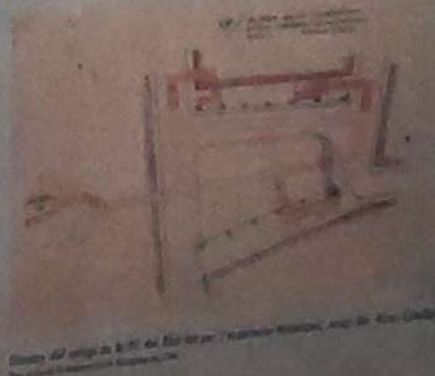
"Quanada que es darron l'acció de bombament a través del carrer de Sant Joan, se hi havia una senyal. La senyal marca l'existència d'un refugi i no podia ésser més clara. Major encara l'entrada del refugi, que es trobava a l'entrada de la Plaça del Blat. Al cap de pocs minuts vam veure submergir els avions per damunt del poble, i amb ells caminaven la construcció, demostrant que pensaven de fugir".

Relat de la Dona Polvoró (1939) del refugi de Plaça del Blat. Arxivat a l'Arxiv de la Ciutat de Valls.

Refugi actual. Arxivat per Polvoró

Esquema de construcció recuperat per la Societat Espanyola de l'Arxivat
el 2004

Esquema del refugi de Plaça del Blat per l'arquitecte municipal Josep Mª Vives i Castellet
Per l'Arxiv de la Ciutat de Valls

Imatge 88: Panell informatiu en una part tapiada del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

Imatge 89: Fotografia de la benvinguda d'un grup de refugiades a Valls l'any 1937-38.(Autor: Polvoró).

Imatge 90: Activitat de l'escape room del refugi antiaeri de Valls. (Autor: Polvoró).

ANNEX 3:

RELACION DE CASAS DEGRUADAS POR BOMBARDEOS Y CUYOS PROPIETARIOS HAN SIDO AVISADOS PARA QUE PONGAN VALLAS EN LAS MISMAS.			
Casa perjudicada	Nº	Propietario	Domicilio del mismo
Dr. Robert	s/nº	Estado Español	
id id	"	Procurador Creus	A. Santa Ana 80-ent.
Tivoli	8 y 16	Se desconoce	
Mayor	11	Ramon Rodon Constantí	
id	11-bis	Buenaventura Font Ferran	
id	x13	Maria Gracia-Vda. Pulina	Monterols-pasteleria
Concepcion	x11	Francisca Pascual Cliville	
id	13	Pablo Boleda Fortuny	Jesus-tienda abaceria
id	x15	Teresa Canals Vda. Ferré	
Fuwill Oriol	18	Se desconoce	
Arrabal Robuster	37	Teresa Boada de Palacios	
Arrabal Baja Jesus	8 y 10	Francisco Font de Rubinat	Alta de Jesus
id Alta id	19	Ennesto Torres Salvat	
San Magin	30-32-34	Se hallan en malas condiciones para poner valla	
Avenida 15 de Enero	48	Imposible poner la correspondiente valla	
San Elias	8	Se desconoce	
id id	9	id id	
id id	x15	id id	
id id	x17	id id	
id id	x19	Dolores Castellnou	Creu Vermella-florista
id id	x20	Carmen Naspire Ferraté	Aleus 8-1º
id id	x21	Pilar Munté	
id id	22	Pablo Pàmies Gasull	
id id	48	Se desconoce	
Santa Teresa	7	id id	
id id	14	id id	
id id	16	id id	
id id	18	id id	
id id	x20	Josep Gimenez Roig	
Paseo de Mata	14	Pedro Llopart	Arrabal Santa Ana 17
Castelar	x24	Eusebio Vila	Boca de la Mina
id	x26	Vive en Barcelona	
id	x20-bis	id id	
id	x20	Juan Jornet Olivé (pintor)	Arr. SanuPedro
Jardines	2	Viuda Monné	Llovera-Casa Boule
Plaza Cuarteles	10-bis	Se desconoce	
id id	20	Pablo Bartuli	Santa Teresa 22 32
Juan Martell y Colon		Riegos y Fuerzas del Ebro	San Celestino 7
Miró	30	Baldomero Martinez	Reus Deportiú
Miró	32	Mariné-Peluquero	Antes Cervantes
Victoria	x28	Se desconoce	Boca de la Mina
id	x26	Andres Olesti	San Francisco 5
Travesia S. Antonio	11	Se desconoce	Vive fuera del pueblo
id id	--	id id	id en Capafons
San Lorenzo (Casa Tarrats)		Vda. Tarrats	Plaza Rusiñol
San Pablo	11	Arandes	Pi y Margall 7
Paseo de Mata	2	Oliva	calle Verdaguer
Frat de la Riba	43	Pedro Sendrós	A. Santa Ana 39
San Miguel	7	Hermanas Francesas	Cervantes
Anselmo Clavé	13	"Protestantes"	
Alta San Pedro	2	id	
id id	4	Sr. Monné	Pesca Salada (tienda)
id id	40	Un tal Eugenio	Casa Gili
id id	42	Gebellí (cerrajero)	
Santo Tomás	60	Josep Aymat Pujol	Arrabal Baja Jesus 2
Santo Tomas	17	Se desconoce	
id id	34	Raimunda Valles	
id id	41	José Miraball Lauradó	

Imatge 91: Relació de cases enderrocades per bombardeigs els propietaris de les quals van ser avisats perquè posessin tanques en aquestes. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus).

Refugi Plaça de Prim
Cabuda de persones 2,474

Refugi Plaça de Catalunya
Pressupost 432'736'48 ptes.
Cabuda de persones 3,738'—

Ampliació Refugi Carles Marx
Pressupost 246,668'91 ptes.
Cabuda de persones 2,324'—

Escala d'accés al Refugi de la Plaça de Prim emplaçada en el carrer de la Perla
Pressupost 12,472'50 ptes.

Refugi Passeig Mata
Pressupost 154,550'61 ptes.
Cabuda de persones 1,601'—

Galeria de comunicació al Refugi Plaça de Prim (des de la Plaça de la República fins a la Plaça de Prim)
Pressupost 89,466'64 ptes.

Cost total de les obres 4,048,528'05 ptes.

Persones que caben en els refugis esmentats 33,865'—

Reus 31 de Març de 1938

Imatge 92: Pressupostos en pessetes per a la construcció d'alguns refugis de Reus i la capacitat de la qual disposaven. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus).

<u>Refugi Avinguda Catalunya</u>	Pressupost	860,032'73 ptes.
	Cabuda de persones	6,800'—
<u>Refugi Plaça de la República</u>	Pressupost	515,516'34 ptes.
	Cabuda de persones	2,500'—
<u>Refugi "La Patacada"</u>	Pressupost	323,713'92 ptes.
	Cabuda de persones	2,700'—
<u>Refugi Plaça d'Hercules</u>	Pressupost	316,779'61
	Cabuda de persones	2,705'—
<u>Refugi Passeig Sunyer</u>	Pressupost	302,703'29
	Cabuda de persones	2,156'—
<u>Refugi carrer Pi i Margall</u>	Pressupost	181,660'85 ptes.
	Cabuda de persones	1,484
<u>Refugi Urbanització Quintana</u>	Pressupost	127,677'69 ptes.
	Cabuda de persones	1,043
<u>Refugi Pompeu Fabra</u>	Pressupost	282,868'31 ptes.
	Cabuda de persones	2,422
<u>Refugi Rambla Miro (Hispania)</u>	Pressupost	201,680'17 ptes.
	Cabuda de persones	1,918

Imatge 93: Pressupostos en pessetes per a la construcció d'alguns refugis de Reus i la capacitat de la qual disposaven. (Imatge extreta de l'Arxiu Municipal de Reus).

INFORME SOBRE LOS REFUGIOS ANTIAREOS DE REUS

Ramón Grifoll, Ingeniero Industrial y Joaquín Blasco, Ingeniero de Caminos, de conformidad con lo acordado en la reunión celebrada el pasado día once, a la que fueron citados y presididos por el Consejero de Trabajo y Obras Públicas del Ayuntamiento de Reus, visitaron el día catorce los refugios en construcción y posteriormente estudiaron los planos que de los mismos les fueron mostrados por el Servicio Técnico correspondiente.

Resultado de la lectura de los planos y de la visita realizada, emiten el presente Informe. En él se indica la opinión que les ha merecido cada una de las características de los refugios en vista a las condiciones de seguridad de los mismos. Al mismo tiempo y de antemano hacen constar que, por lo que respecta a la protección obtenida, se atienen a la indicada en las Normas Oficiales existentes dadas por los Servicios Competentes de la Generalidad de Cataluña, normas que, como todas las de su clase, implican un coeficiente de seguridad.

REFUGIO PLAZA

TERRENO.— Arcilloso, compacto y muy uniforme, favorable a la seguridad.

DIMENSIONES.— Luz de 2'— m. no exagerada para evitar debilitar el refugio. Distancias entre galería y galería superiores a 4'— m. con lo que aquellas resultan bastante aisladas unas de las otras, y se consigue una mayor solidez al conjunto.

CAPA DE EXPLOSION.— Puede considerarse como tal, a la formada en la superficie por el pavimento y adoquinado.

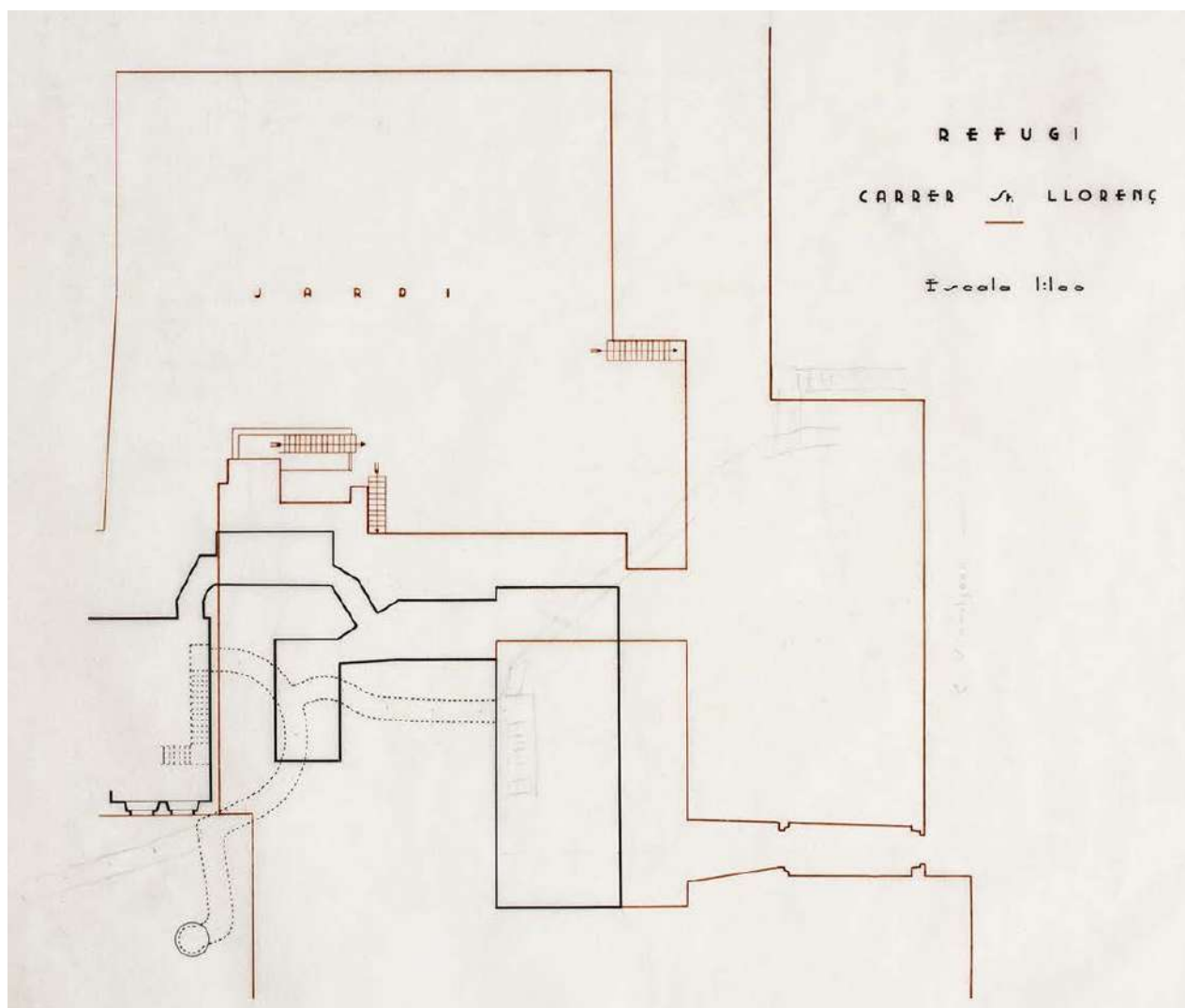
ENTRADAS.— Numerosas y separadas a más de 20'— m. unas de otras, con lo que se evita que la explosión de una bomba pueda destruir a más de una de aquellas.

REVESTIMIENTO INTERIOR.— Conveniente con objeto de evitar el paso de la humedad y los desprendimientos naturales, siempre posibles en los terrenos arcillosos al secarse. Caso de que con el revestimiento se quisiera conseguir una mayor seguridad, precisarían espesores considerables superiores a los necesarios si la capa protectora de fábrica se situara a ras del suelo, por ser posible que en el primer caso, la tierra situada entre el suelo y el revestimiento pudiera actuar como atraque del explosivo, si la bomba estallara una vez clavada en la tierra.

VENTILACION.— Por no estar abiertas las puertas de los accesos, no se pudo comprobar la existencia de ventilación natural suficiente. Como se calcula que la cabida es de cuatro personas por metro cuadrado, corresponde por persona medio metro cúbico de aire, a todas luces insuficiente, de no existir ventilación, ya que el mínimo exigible es de cuatro metros por persona y hora, y se debe considerar que en el refugio el público se estacionará durante más de ocho minutos. Caso de que, con las puertas abiertas, no existiera suficiente ventilación en toda la superficie de todas las galerías, debería procederse a la instalación de algún sistema de ventilación eficiente, aprovechando quizás, los pozos existentes en la actualidad debidamente acondicionados, y recurriendo en último término a la ventilación artificial.

PROFUNDIDAD.— Según los planos, la existente hasta la clave de las galerías es de siete metros. Este espesor de tierra compacta, y la existencia de la capa de explosión en la superficie y del revestimiento interior, puede ser equiparado al espesor de tierra de ocho metros de compactidad media que, según las Normas Oficiales, deben tener

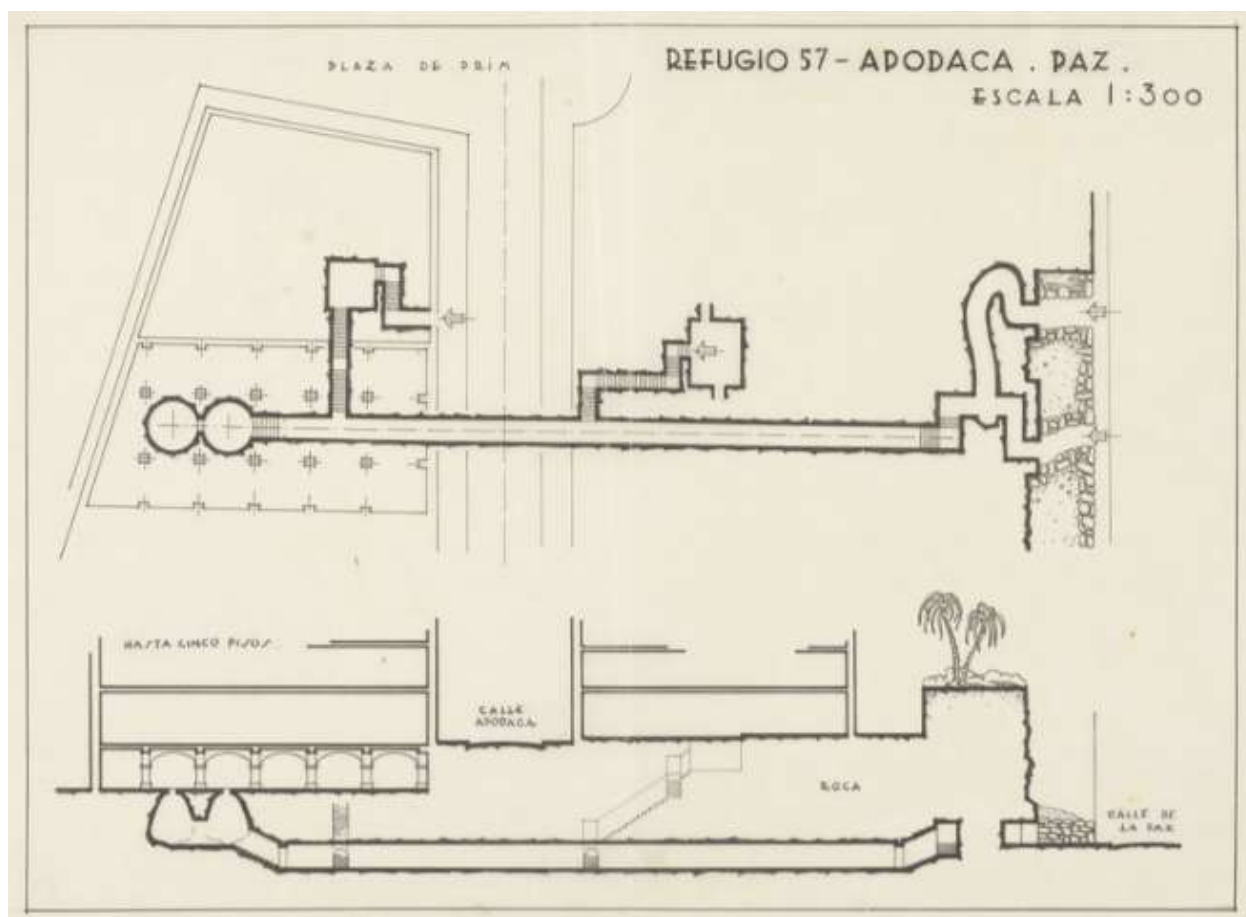
ANNEX 4:

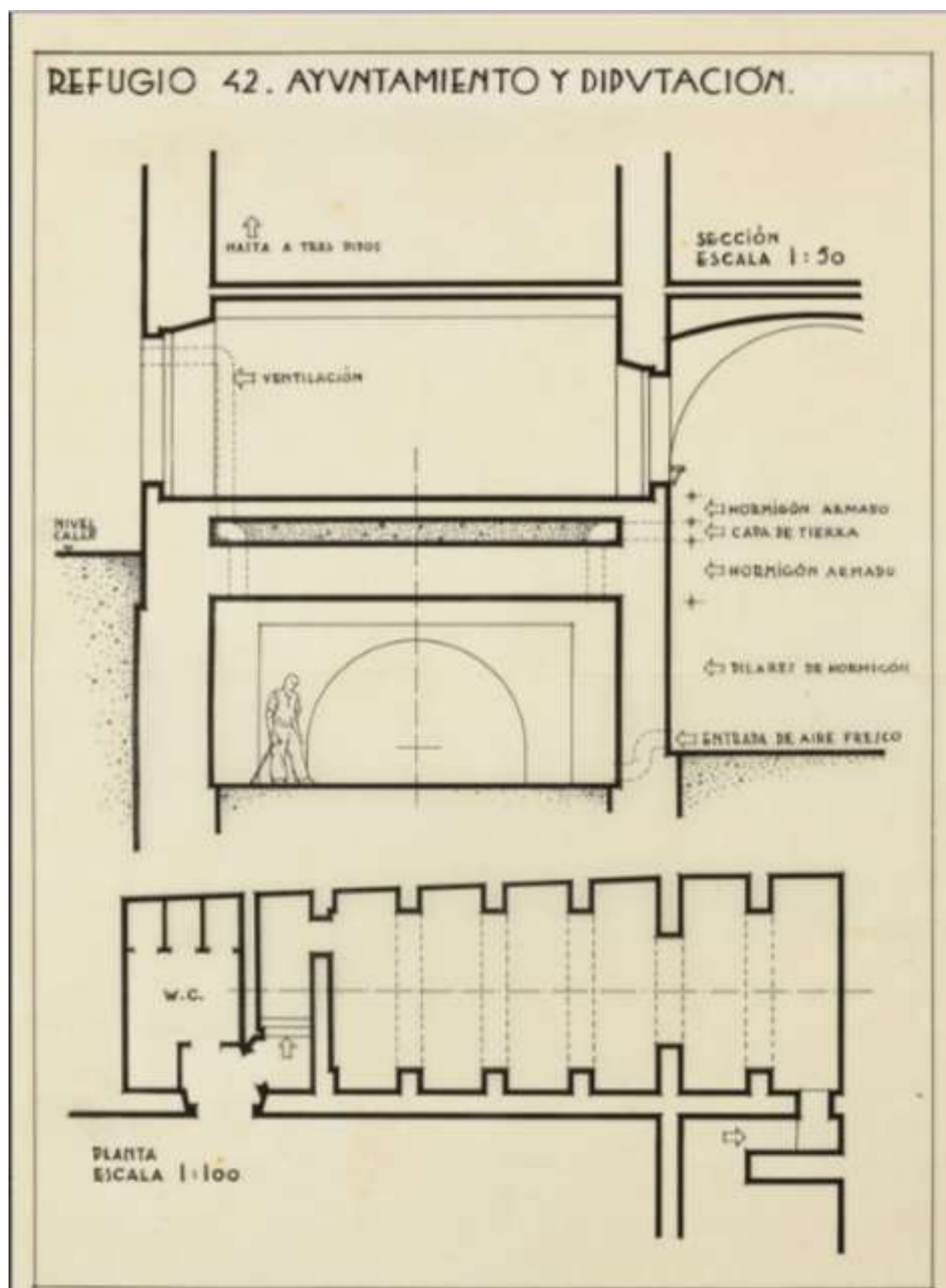
Imatge 96: Plànol del refugi antiaeri del Museu Bíblic de Tarragona. (Plànol extret de: BOLDUC. *Butlletí Cultural Informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. Novembre de 2019).

Imatge 97: Plànol de la distribució de refugis a la ciutat de Tarragona. (Plànol extret de: BOLDUC. *Butlletí Cultural Informatiu de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona*. Número 23. Novembre de 2019).

Imatge 98: Plànol del refugi 57 del carrer Apodaca de Tarragona. (Plànol extret de l'Arxiu Municipal de Tarragona)

Imatge 99: Plànol del refugi 42 de l'edifici de l'Ajuntament a la Plaça Font de Tarragona. (Plànol extret de l'Arxiu Municipal de Tarragona).

ANNEX 5:

Entrevista al Sr. Ramon Requesens Queralt (99 anys) i la seva dona la Sra. Angelina Torrellas Pedrol:

-Imatge 100: Sr. Requesens i sra. Torrellas. (Autora: Maria del Pilar Herrerias).

-Com va viure la Guerra Civil a Montblanc a trets generals?

-**Sr. Requesens:** És molt llarg d'explicar. Jo la vaig viure molt de prop a la família, em va tocar molt. La meva família va estar molt tocada i entre unes coses i unes altres, jo era jovenet. Jo soc nat el 1924 i aquests fets van tindre lloc el 1936, per tant, estava a punt de fer entre 11 i 12 anys. El començament va ser molt terrible, perquè la vida no tenia cap valor, els homes no anaven amb armes i arribaven a una casa i si els semblava que aquella persona no pensava com ells, la treien de casa seva, l'empresonaven o la cridaven les autoritats o l'ajuntament perquè vingués i al primer revolt de carretera la mataven. Als pobles va ser terrible i als sindicats també. Va ser molt fort. Jo personalment, el meu pare va ser molt perseguit perquè era un home i una família molt d'església i llavors, jo tenia un oncle que era el rector de Sant Miquel que el van assassinar si l'heu sentit mai anomenar, el mossèn Pau Queralt. Aquest oncle era un germà de la meva mare que vivia aquí a Montblanc, era rector allà i quan van poder, van escapar cap a llocs per poder salvar-se. Va fer cap a Rojals i la població i el mossèn que hi havia no sabia res del que passava, perquè allà no tenien ni electricitat ni carreteres i telèfon ni parlar-ne, per tant, estaven molt aïllats. I això que eren aquí a Rojals només. I quan ell va arribar allà va

dir al mossèn d'allí "Escolta, la cosa està molt greu. A baix ens maten, es passegen, ho destrueixen tot (sobretot la part religiosa)". Va estar allà uns dies i es van posar en contacte amb un altre mossèn que hi havia a Fareña i el van portar a un mas, on es van reunir uns altres quatre o cinc mossens i uns els van descobrir i els altres es van escapar. Ell es va quedar allí sol, perquè es veu que no estava massa bé per anar per la muntanya. Es van reunir germans i hi va haver un que va delatar i aleshores, una matinada el 2 d'agost el van vorejar i el van matar. La història és llarga, però després nosaltres vam poder recuperar les despulles i vam demanar que el cremessin un cop mort i que no el deixessin al bosc, perquè era perillós i esgarriant, ja que si aquella gent no obeïa, els mataven a ells. Quan ja va estar tot molt reduït, el vell del mas, qui jo el coneixia des de petit quan baixava aquí a Montblanc a comprar i el coneixien a la botiga de casa dels meus avis. Tota la caritat del món va agafar tot el que va poder i ho va posar en un cabàs i el van posar a un lloc que ell sabés, perquè si mai es necessitava saber on eren les cendres, es sabés on eren. I per això nosaltres vam tenir, dins de la desgràcia, la sort de trobar i recuperar aquelles despulles. Estan enterrades a Sant Miquel allà a l'altar.

Jo us explico això perquè és un exemple, perquè us podria explicar cinquanta mil històries, però això ve a que les coses eren així.

El meu pare el van agafar. També es va amagar i després es va poder salvar una mica la vida. Es volia escapar dels primers moments, que eren els més tràgics. Es va poder salvar i en acabat, els portaven al port tarragoní, on hi havia dos vaixells ancorats retirats que els feien servir com a presó. Quasi cada nit, treien escamots dels anarquistes, els qui havien agafat el poder, perquè el poder ja no era ni dels ajuntaments. Va arribar el moment de la sublevació del general Franco, hi va haver una reacció fortíssima i se la va carregar tota la part de l'església. Després se la van carregar també molts que tenien compromisos polítics. La cosa va anar molt forta. Més tard, amb el temps durant els tres anys de la guerra, la cosa va anar millorant fins que la Generalitat de la República va poder manar una mica. Però durant el primer moment, a Barcelona concretament, hi va haver un assalt en un "cuartel" i van agafar totes les armes i tota aquella gent armada amb el cap carregat de qui eren els culpables de tot, es van carregar a tots aquells que no pensaven com ells.

Això pel treball vostre dels refugis, és una història que tota forma part del conjunt. La guerra va durar tres anys. Em sembla que cap allà el 1938, va ser quan es va començar a pensar en els refugis. Llavors hi va haver disposició de la Generalitat, que en aquell moment formava part de la República, és a dir, eren un govern democràtic que s'elegien democràticament i la sublevació va ser el que ho va trasbalsar. Al començament, ni pensàvem en refugis ni res, perquè no hi havia guerra, hi havia revolta. M'imagino que a la banda d'allà també devien fer les seves matances, quan hi ha una revolta és terrible. A mesura que anava passant la guerra, la revolta aquesta es convertia en una guerra. És clar, el govern de la República, dirigit des de Madrid, es van començar a organitzar. Aquí una de les primeres coses que recordo molt bé va ser quan vaig veure el front d'Aragó. Aquí el primer que va ser immediat va ser Saragossa. Aquí no volien perdre Saragossa. A llavors, d'aquí sortien per primera vegada camions amb soldats dalt on hi havia incloses dones. És a dir, noies que es feien milicianes voluntàriament. Era la primera vegada que es veien noies amb fusells i el casc de soldat i se n'anaven cap al front. Era una cosa insòlita. La dona en aquells moments no participava en aquestes coses, ja que feia molt poc que s'havia aconseguit que les dones poguessin votar. Aleshores es veien aquests camions. Jo en aquells moments era a Tarragona, perquè el meu pare es va salvar a causa que el director de l'Hospital de Santa Tecla va salvar molta gent d'esquerra catalanista, entre ells el meu pare que era amic seu tot i ser també catalanista però de dretes. El meu pare va aconseguir que l'ingressessin l'Hospital de Santa Tecla. El comitè d'aquí el va fer anar a buscar tres o quatre vegades que el seguí, perquè el volien matar. És a dir, anaven a buscar els presos. Jo l'anava a veure a l'hospital i de mentres, estava a casa d'una família de parents tarragonins. Van anunciar que anaven a passar els camions cap al front d'Aragó, i jo vaig baixar a l'Hospital de Santa Tecla a la rambla aquella. Hi havia el metge aquell que era d'esquerres, com els que tenien el control en aquell moment, però no d'aquells que ho mataven tot. Va ser la primera vegada que vaig veure aquests camions amb aquestes noies dalt cap al front a Saragossa. Aquest home, recordo que va dir a un altre del costat, jo era menut i tenia uns 11 anys, "Tot això és carn de canó". Aquell home ja sabia que allà ja estaven preparats, allà a l'escola militar de Saragossa. Per tant, aquells d'allà eren militars professionals, i aquests d'aquí eren una colla d'homes i dones que anaven allí pensant-se que podrien. Hi va

haver una massacre terrible, perquè van matar molta gent. Aquell home tenia raó que allò era anar a la poca solta, descerebrats.

Jo us explico aquestes coses que n'hi ha moltes i potser estan una mica desconnectades. Per vosaltres igual és una mica difícil d'entendre, perquè no ho explico bé o ho he explicat de manera més familiar. És perquè tingueu una mica d'idea dels primers moments.

Un detall per exemple, va ser quan van venir a buscar el meu pare. Nosaltres vivíem aquí mateix i el van venir a buscar a la seva habitació. Jo he nascut aquí, he viscut aquí, els meus pares, la casa, a baix teníem la impremta. Per tant, aquesta és la casa on hem viscut sempre. Així doncs, el 18 Franco se subleva i el mateix 20 a la nit, intenten posar foc a la porta de Santa Maria. Llavors hi havia el plebà de torn que van assassinar i un vicari que cuidava la joventut que també el van assassinar. Van intentar tirar gasolina a la porta i fer foc. Imagineu-vos aquella porta tan alta, que encara hi ha ara, de fusta ben seca on a damunt hi ha l'orgue. Dic això perquè en aquell moment, van tocar a *somatén*, un toc que es tocava a la nit perquè hi pugués la gent, però no hi va anar ningú. Un home hi va anar i els va escridassar, va tirar aigua allí i a última hora, allò es va salvar. Jo recordo que aquí, en aquest balcó, estava mirant cap a fora i en sec, vaig sentir soroll de vidres trencats perquè tiraven pedres als vidres. Vam estar esgarriats. Resulta que el primer que es va fer va ser anar per totes les capelletes dels barris i es van començar a llençar pedres. Qui ho feia això? Doncs gent del poble, canalla, gent gran, dones, homes... Al cap d'una estona se sentia més soroll i vaig veure enmig del carrer, aquí a baix, vaig veure que hi havia foc. Ho van fer a tots els sants de totes les capelletes. Us ho dic perquè us feu càrrec que una revolta és terrible. Les persones actuem d'una manera irracional podríem dir. Les persones tenen una cosa posada al cap i han d'anar per allò, com una fixació. Els inicis van anar així, però la cosa va anar evolucionant molt.

L'any 1938, van sortir unes disposicions que els pobles fessin refugis. Però és clar, això ja era el 38, quan ja feia dos anys que hi havia guerra, llavors ja hi havia guerra. I la revolta en pic la Generalitat el 1937 va poder fer-se mestressa de la situació i reduir en certa manera aquestes persones que van fer tant mal i tants crims i els van empresonar. El meu pare va estar empresonat va passar per jutjats i fins i tot, li van

demanar la pena de mort. El van jutjar a Tarragona junt amb cinc homes més de Montblanc allà pel Nadal del 1936. Van anar a la Model de Barcelona a complir la condemna, perquè la pena de mort que els van donar, la van canviar per cadena perpètua. El meu pare va entrar a pilats. Passaven del vaixell al seminari. L'aula magna del seminari es va convertir en un jutjat o tribunal popular. Hi havia els jutges i els advocats tal com han de ser. Com he dit, a Montblanc hi havia cinc presos de pensaments oposats, tres dels quals els van demanar la pena de mort, entre ells el meu pare i el Magí Carter, el director de Correus qui era molt seguidor del règim de Franco. Els altres dos presos van ser condemnats a cadena perpètua. Els de pena de mort a la tarda, els portaven al pilat. Jo l'última vegada que vaig veure el meu pare abans d'anar a la presó a Barcelona va ser perquè al vaixell no hi podíem anar, ja que estaven enmig del mar. La meua mare de vegades li baixava un panaret amb menjar fent ús d'una llanxa que servia per portar el menjar que portaven les famílies als presos, tot travessant el port i a la tarda tornaven cap aquí. No els podies veure, eren molt lluny. Però a pilats sí. Deien si ens podíem veure un moment a la sortida del pilat. Al pilat hi havia un autocar que els va portar cap a la Model, fins que gairebé un any després, els van donar la llibertat. Una llibertat en què molts d'ells havien de continuar amagats igual.

Resulta que aquí no hi havia gent que hagués estat bona per treballar i fer els refugis. Comptant tan sols amb homes, perquè ara segur que us farien anar a vosaltres. Jo tenia un germà que va anar a la quinta del "Biberón", la quinta que el 1941 feien els 20 anys. Quan van marxar al front en tenien 16. Imagineu-vos nois joves de 16 i 17 anys que dalt d'un camió van anar cap a l'Ebre. Anaven ja directament al front aquests. Això ja era el 1937, ja feia quasi un any que hi havia guerra. Bé, aleshores allí encara no pensaven ni en bombardejos ni res semblant. No obstant això, la guerra cap allà el 1938, la gent que ho seguia ja veia que allò estava perdut. Franco tenia els italians feixistes i els alemanys i els avions els tenien al seu costat i eren superiors als d'aquí. Així doncs, el govern de la República va demanar aquestes quintes. Per tant, què vol dir això? Doncs que els pobles com ara Montblanc, la gent apta pel treball n'hi havia poquíssima. Si els de 16 anys van marxar cap al front, qui es quedava aquí? Els menuts, nosaltres. Llavors, el 1938, quan ja havia passat un any que ells ja en tenien 17, ens van agafar a nosaltres aquí que pràcticament tots érem menors d'edat. Abans, la majoria d'edat era els 21 anys.

Amb 21 anys s'era major d'edat, fins que es va fer aquella reforma pels 18. Per tant, nosaltres érem menors. El 1938 jo tenia uns 14-15 anys. Tots érem escolars i anàvem allí a baix a l'Hospital de Santa Magdalena, on hi havia l'únic col·legi que hi havia a Montblanc. Per tant, si anaves tirant avall, hi havia un moment en què et trobaves una criatura. L'alcalde que era en Jaume Foguet, cal destacar que l'ajuntament ja no el dominava l'equip antifeixista o anarquista. En aquells moments, l'alcalde va anar a poc a poc junt amb la Generalitat agafant el poder. Recordo que ens va cridar l'alcalde Jaume Foguet, suposo que posant-se d'acord amb els mestres. El director de l'escola ens va fer anar a l'ajuntament i ens van dir: "S'han de fer refugis, i com no hi ha gent, vosaltres sou aptes per ajudar en segons què". M'imagino que això devia ser a l'estiu del 1938 o a la primavera, perquè si anàvem a fer això, no anàvem a fer estudi. Per tant, això vol dir que o hi havia vacances o s'havia fet un acord amb els mestres perquè no es fes classe durant el matí durant unes hores. No ho tinc massa clar. Recordo que no hi va haver problema. Ens deien que l'endemà al matí havíem de ser tots a l'ajuntament o a la plaça i uns capatassos ens acompanyarien cap allà on haguéssim d'anar. Això és el que fa per la part dels joves, però al poble també hi havia vells. Els homes d'entre 16 i 30 anys tots eren fora. És clar, qui quedava a la població? A les ciutats era diferent, perquè hi havia molta cosa. Jo us parlo de Montblanc.

Ara us diré en què consistia el refugi, que potser ja ho sabeu. Hi havia dos tipus de refugi. Ens feien anar a les 8 del matí allí i ens deien "Avui anireu aquí dalt". Els dos llocs que jo recordo que van fer refugis va ser un on hi ha ara Les Arcades, on hi havia uns camps a tocar de les muralles perquè s'hi pogués anar bé. Aquests refugis consistien en unes trinxeres, un forat estret on cabés una persona mig ajagudeta. Nosaltres no cavàvem, però sé que ens donaven els cabassos i nosaltres els havíem d'agafar i anar traient la terra. Això era un tipus de refugi. Els homes de més de 35-40 anys es quedaven aquí. Aquests anaven al bosc i baixaven branques de pins i els posaven junt amb troncs, fulles i terra damunt de les trinxeres. Si hagués caigut una bomba per allí a prop, allò no tenia sortida ni res. Jo després de gran, he pensat "Què fèiem aquella gent? Què ens feien fer?" Érem joves i anàvem on tocava.

D'altra banda, es volien construir aquí a Montblanc dos refugis d'aquests més segurs diguem-ne. Són dos de Santa Maria es deia. Perquè el que pretenien era posar-se sota Santa Maria, però això no va ser possible. Al costat de l'ajuntament, hi ha un estanc on abans hi havia la Ferreteria Alfonso. Aquesta ferreteria era fonda i tenien una mina que anava cap a Santa Maria. Allò sí que era fons, perquè penseu que la plaça de Santa Maria està a dalt. A la cantonada del museu, que ja estava mig alt, en van obrir un altre. Van obrir un forat que entrava una mica i girava, amb la intenció què anés cap a Santa Maria igual que el de l'altre cantó de la Plaça, el de l'estanc. En aquest de la plaça hi van treballar i no ens van fer anar als petits. No van tenir èxit ni l'un ni l'altre, perquè resulta que tota Santa Maria i el Pla és una mena de pedra molt forta. És clar, geològicament el terreny és molt fort i es van trobar que amb la maquinària del moment no podien treballar-la. Amb ferros llargs i barrinades anaven picant, feien un forat fons i hi posaven un cartutx de dinamita. El primer que van fer aquí el van tronar tou diguem-ne. En pic que van treballar més, allò ho van deixar córrer. Van dir que aquí no podia ser, perquè era terrible. El que s'havia fet era d'una terra més tova. Recordo que al carrer davant l'ajuntament hi havia unes muntanyes on tiraven la runa que treien de dins. Però quan ja havien excavat fins a sota el carrer que enfoca el carrer de Solans, no van poder més, perquè allà la pedra ja era duríssima. Van haver de renunciar. A més, cada dia la gent veia que ja no hi havia res a fer. Aquesta feina la feien els pocs homes que hi havia i la canalla havíem d'ajudar a treure cubells. Tanmateix, es va fer un altre allà baix a l'Hospital de Santa Magdalena, quan la meua dona anava a col·legi i tenia uns 5 anys. Un dia va ploure, i com allí sí que hi ha una terra tova, es va omplir tot de fang. Hi havia una alarma que era l'avís de quan venien avions que sonava des de la fàbrica de gomes, que era l'únic lloc que tenia horaris i tal. Tocava la sirena a les 8 i a les 12 del matí pel treball dels qui anaven i la gent que no eren a la fàbrica els servia com una referència per saber l'hora. Alhora, com van fer malbé totes les campanes menys la campana del treball, que encara toca ara, la van deixar també i un home anava a dalt i picava la campana del treball. Assenyalava també certes hores de misses. Però bé, la guerra anava avançant molt i els bombardejos hi eren, tot i que aquí enmig la guerra va passar molt ràpida, al front em refereixo. La gent se'n va anar cap a masies i barraques, marxant del poble.

-Sra. Torrellas: Van ser 8 o 10 dies que el front va passar per aquí. Tocava l'alarma i tota la canalla que hi havia a la classe anava cap al refugi. Resulta que havia plogut, aquell refugi era tot tou de terra i les sabates es quedaven enganxades al refugi. Tot de fang als peus. Ens van fer tornar a casa i la mare va dir: "Prou! No vagis més a col·legi, perquè això no pots anar!". Saps allò quan quasi que perdies la sabata de tant de fang que hi havia dintre.

-Sr. Requesens: Eren insegurs perquè es podien ensorrar. Fets de pressa, de qualsevol manera, sense cap garantia de construcció ben feta. La situació dels refugis aquí a Montblanc va ser així. Els més importants que haurien estat els dos que anaven cap a Santa Maria, però es va renunciar per la duresa del terreny. Si s'haguessin fet ja haguessin estat uns bons refugis, però no es van tirar endavant. La guerra ja tirava molt endavant, i al final molta gent ja no...

I aquests altres que jo recordi, on hi ha ara Les Arcades, més o menys el lloc podria ser on hi ha l'aparcament davant de les escoles, era molt a prop de les muralles. Això amb l'objectiu que si sonés l'alarma, es pogués sortir i anar de pressa cap al refugi. Això no vol dir que fos més segur el refugi que el poble. Van tocar moltes vegades l'alarma, però mai van bombardejar. El poble estava molt més tancat que ara i a Cal Cardús. Hi havia una torre davant d'on hi ha ara el bar del Carnaby. Aquest tros de muralla hi era, però el van tirar a terra per poder sortir ràpidament cap al refugi des de Plaça Catalunya. El portal de la Serra que hi ha al costat del de St. Marçal en deien el portalet, perquè com estava tot Montblanc tancat, l'aigua que baixava des del riu Regina passava per allí, que era una porta amb reixes, per tant, no podien passar les persones. Anys després, aquella reixa es va treure i ja podien passar. Això ja és molt posterior. Pujant cap a dalt on es fa la Llegenda de Sant Jordi, hi ha el *Foradot*. Se li diu *Foradot* perquè un tros de la muralla va volar durant la Guerra del Francès.

ANNEX 6:

Entrevista a Maria Capdevila extreta de: MUSEU VIDA RURAL, 30 de desembre de 2008 (YouTube): Maria Capdevila - Bombardeig sobre l'Espluga l'1 de gener de 1939. <https://youtu.be/2EB7IQ9AABs>

Imatge 101: Captura de MUSEU VIDA RURAL, 30 de desembre de 2008 (YouTube): Maria Capdevila - Bombardeig sobre l'Espluga l'1 de gener de 1939. <https://youtu.be/2EB7IQ9AABs> (Autor: Polvoró).

ANNEX 7:

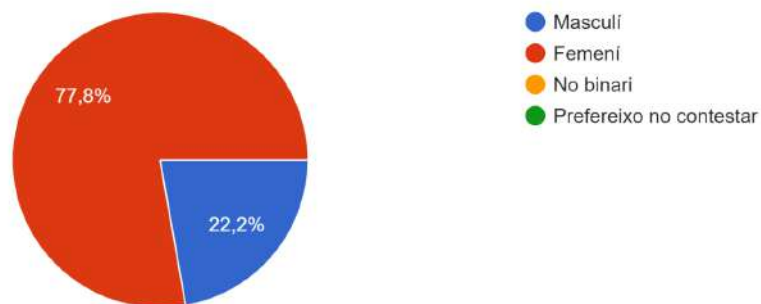
Enquesta realitzada:

Imatge 102: Captura de *Formularios de Google* de la introducció i encapçalament de l'enquesta realitzada "Coneixes els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró).

Sexe:

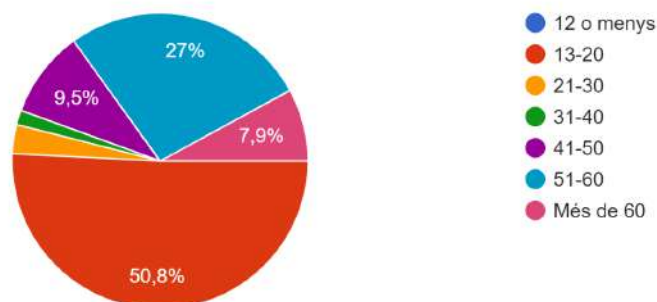
63 respuestas

Imatge 103: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes sobre el sexe de les persones enquestades.(Autor: Polvoró).

Edat:

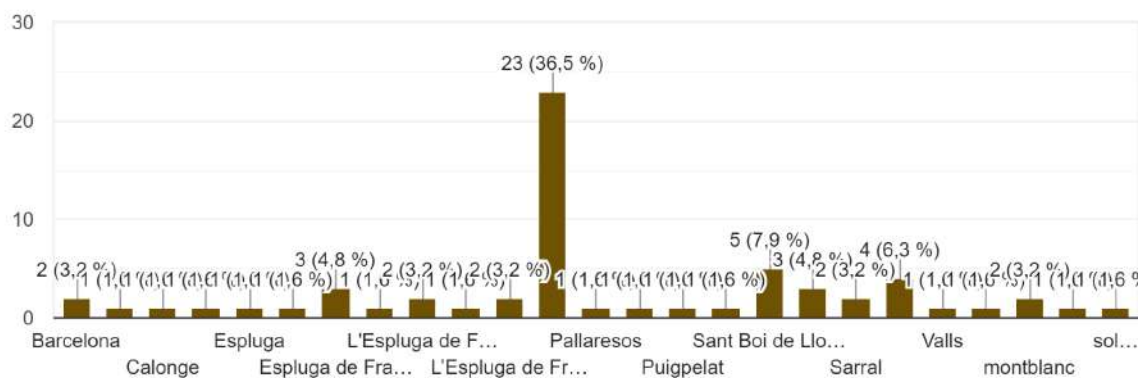
63 respuestas

Imatge 104: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les franges d'edat de les persones enquestades.(Autor: Polvoró).

Nom del municipi d'on ets/vius:

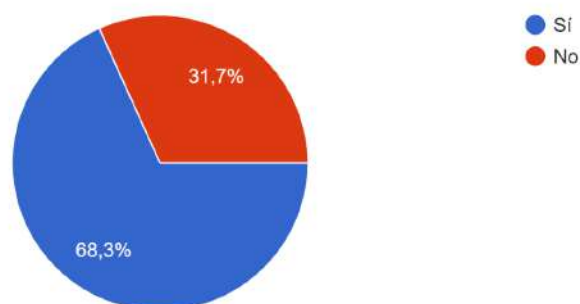
63 respuestas

Imatge 105: Gràfic de barres extret de l'enquesta on es mostren les localitats de les persones enquestades.(Autor: Polvoró).

Alguna vegada has sentit a parlar sobre els refugis antiaeris?

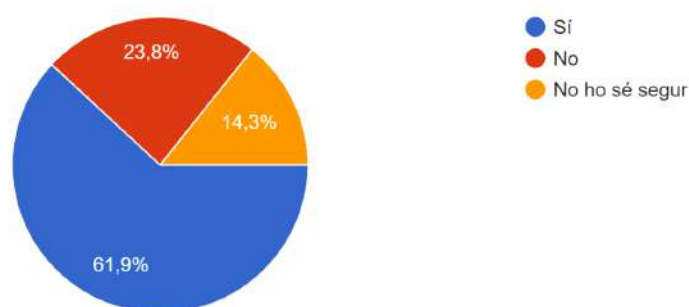
63 respuestas

Imatge 106: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de la resposta a "Alguna vegada has sentit a parlar sobre els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró).

Saps què és un refugi antiaeri?

63 respuestas

Imatge 107: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps què és un refugi antiaeri?".(Autor: Polvoró).

Si la teva resposta anterior ha estat afirmativa, podries explicar què són els refugis antiaeris?

On la gent es refugiava quan tiraven bombes

Refugis sota a terra que durant la guerra servien per resguardar-se dels atacs aeris

Els refugis antiaeris servien per protegir-se de les bombes

Refugis que es feien servir a la guerra civil per protegir-se dels atacs del bàndol contrari.

Lugares construidos subterráneo s para proteger a la población cuando se hace un ataque aéreo (Bombardeo)

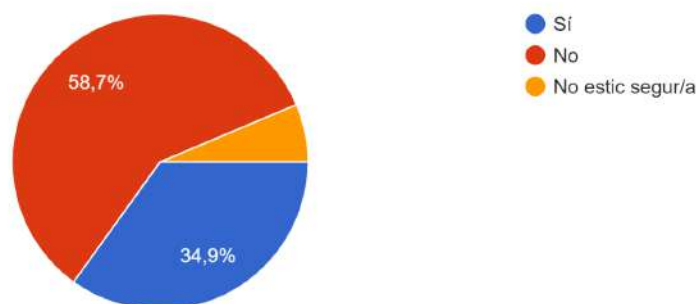
Lloc per protegir la població civil dels atacs aeris enemics.
Llocs subterranis on la gent es protegia dels bombardejos aeris durant la guerra.
llocs segurs per situacions d'emergència respecte bombardejos
Com un búnker
Llocs sota terra on la gent es amagava quan havia perill de atac aeri (bombes) en període de guerra
son espais subterranis on es refugiava la gent de les bombes aèries
Llocs on refugiar-se en guerra
Acostumen a ser llocs sota terra que quan hi havia atacs la gent s'hi anava a amagar, Hi podien passar hores o dies.
Llocs perquè la població es pogués amagar-se i està en un lloc segur durant els bombardeigs aeris
On es protegia la gent dels bombardeigs
Es on es refugiava la gent quan bombardejaven
llocs adaptats sota terra preparats per que las bombas no puguin fer mal
Lloc destinat a salvar vides en cas d'atac aeri
Lloc per refugiar-se davant l'atac de l'aviació amb bombes.
On es refugiava la gent quan hi havia atacs realitzats per avions bombarders
Un lugar donde refugiarse si atacan los aviones.
Els refugis antiaeris són passadissos subterranis que es van fer per a què la gent es protegís contra les bombes que queien dels avions enemics.
Espais per resguardar-se durant els bombardejos en cas de guerra
Es una protecció per tota la població per posar-se segur contra atacs de bombardeigs i solen ser apartats de pobles i ciutats. Son similars als bunkers.
Construccions subterrànies de la guerra civil, per protegir-se dels bombardejos dels avions feixistes.
Lloc per protegir a la gent d'atacs amb avions
Estructures soterrades pensades per protegir a la població civil dels atacs majoritàriament aeris.
On la gent anava quan hi havia bombardejos
On la gent anava quan hi havia bombardejos

Estructures subterrànies on es refugiava la població davant els atacs aeris.
El lloc a on anava la gent refugiar-se quan hi havia un bon bombardeig.
Un espai sota terra on la població es protegia dels bombardejos aeris
Llocs per protegir ~se la gent en un atac aeri
Zones subterrànies on la gent s'ha refugia quan hi ha un atac aeri
Són una estructura feta per la protecció de persones civils en temps de guerra, i s'utilitzen perquè les bombes que es tiren de de l'aire no afectin als ciutadans i exèrcit.
Llocs on la gent es refugiava quan hi havia un atac aeri
Llocs o espais on es protegien les persones en atacs de guerra perquè els protegia.
Dedueixo que en cas d'atac d'un altre país, per el cel, és a dir amb avions, avionetes i que tirin bombes des de dalt, doncs un refugi perquè no t'afecti aquest atac

Imatge 108: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta a la pregunta "Si la teva resposta anterior ha estat afirmativa, podries explicar què són els refugis antiaeris?". (Autor: Polvoró).

Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?

63 respuestas

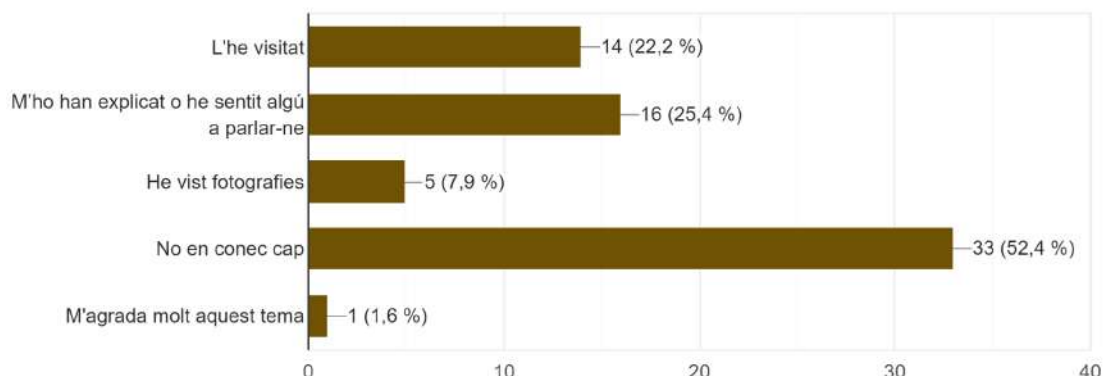
Imatge 109: Diagrama sectorial extret de l'enquesta on es mostren els percentatges de les respostes a "Saps de l'existència d'algun refugi antiaeri al teu municipi o prop d'aquest?". (Autor: Polvoró).

Si és així, quin o quins coneixes?
El de st maria
Un a Montblanc a les escales de Sta. Maria
Valls, Reus
Refugi antiaeri núm.4 de Tortosa
El de Valls
els de Barcelona
Montblanc, Reus, Valls
no le visitat pero ni ha un al meu poble
Cova de l'Espluga de francolí
Denia
Tarragona ciutat, Nàpols, diferents llocs del Nord de França
El refugi 307 al barri del poble sec, i el refugi 819 a sants
Valls
Barberà, Montblanc, Espluga
A Reus
Conec el de Montblanc, Cambrils, Tarragona, Reus, Valls, l'Espluga de Francolí...
Refugi antiaeri de Barcelona durant la guerra civil espanyola
El de la Cova .
No recordo el nom (155?) A una de les places de la Vila de Gràcia.
El de la plaça de diamant de bcn
El de la plaça de diamant de bcn
El de Santa Maria a Montblanc, tortosa
A l'ajuntament i al barri del Serrallo, però no n'estic segura

Imatge 110: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta sobre els refugis que coneixen les persones enquestades. (Autor: Polvoró).

En cas que en coneguis algun, per quin motiu el coneixes?

63 respuestas

Imatge 111: Gràfic de barres extret de l'enquesta on es mostren els motius pels quals la gent coneix els refugis.

(Autor: Polvoró).

Creus que s'haurien de visibilitzar més els refugis antiaeris i donar-los el reconeixement que mereixen? Per què?

Si, perquè no sabem sobre el nostre passat

Sí, perquè si se'n sapigués més de la seva existència podria ser una bona activitat pel turisme.

Sí, perquè segur que tenen molt bona utilitat i beneficis, i la gent ha de ser conscient d'aquestes mesures

No ho sé perquè no se que és

No crec que siguin tan importants, però estaria bé que a partir d'ells s'expliqués la 'història de Catalunya

En primer lloc s'hauria d'explicar que es i a partir d'aquest punt anar donant més reconeixement

Crec que sí que s'haurien de visibilitzar perquè ara estan quedant pocs i la gent no va als refugis antiaeris

Sí, ja que són llocs històrics que ens permeten comprendre millor el que va passar durant la guerra.

Si. Es una parte muy importante de nuestra historia.

Sí, com a qualsevol altre espai que ens recorda els horrors d'una guerra.

Sí, són llocs plens d'història i són part de la nostra identitat.

Si. Forma part de la nostra història

Si

si

no ho sé

No sé que son

sí ja que formen part de la nostra història

Si tenim risc de guerra si

Està bé per visitar, però tnp sento que necessiten molt més reconeixement

hauria de explicar-se la història conèixer els fets i no repetir los
no sé
nose
Si, per tenir-ne coneixement
No, no hi ha refugi que valgui si hi ja guerra
Els ajuntaments haurien d proporcionar informació
Si
Si , per si mai hagués una guerra
Si existeixen, està clar que tothom hauria de coneixe'ls
Nidea
Si, formen part de la nostra història i cadascun té una història pròpia prou interessant per a donar-lo a conèixer.
Si, és part de la nostra història
Si. És història
Sí, en el seu moment van salvar moltes vides, i qui sap si algun dia els haurem de tornar a fer servir.....
si
Si.. Formen part de la història.
Sí, és important fer memòria dels fets passats per no repetir-los.
Si, perquè són una part de la nostra història
Sí seria importante saberlo
Sí, ja que molta gent va poder sobreviure gràcies a aquests refugis i són una etapa molt important en la nostra història. Si aquests no es donen a conèixer es perdran amb el temps.
Sí, perquè són part de la nostra història
Si. Es un tema força interessant perquè molta gent ha pogut sobreviure gràcies això, per fer visites i tota l'història que amaga en tots els aspectes.
No lo se
No ho sé
I tant, són part de la nostra història, i molt jovent no en tenen cap coneixement.
Si, formen part d la història. Hauria d'estar en condicions dr poder visitar
Si, per tal de mantenir la memòria sobre els bombardejos a la població civil durant la guerra civil.
Si ,és part de la nostre historia
Si ,és part de la nostre historia
Si
Sí, perquè formen part de la nostra història i hem de ser-ne conscients de la seva importància.
Perquè són una part tràgica de l'història recent.
Sí, perquè hi ha una gran part de la població que no sap què són o no en coneix l'existència.
Perquè van protegir molta gent innocent de les desgràcies de la guerra.

sí ja que no en conec
Sí perquè segurament van salvar moltes vides en moments de conflicte i la història sempre és una clau per entendre el present
Si, si que s'haurien de donar a conèixer perquè jo mateixa no sé què són i segur que son refugis molt interessants
Si, perquè mai s'ha sap quan s'ha hauran de fer servir
Sí, són part del nostre passat i s'hauria de donar certa visibilitat.
Si, ja que han marcat uns moments molt importants en la historia
Si, crec que van ser molt importants sobretot durant la guerra civil ja que ens va tocar molt d'aprop i mereixen un reconeixement per les ajudes que van donar a moltes famílies.
Si, perquè mai es sap si pot passar alguna cosa
Sí

Imatge 112: Taula on es mostren les respostes obtingudes a l'enquesta a la pregunta "Creus que s'haurien de visibilitzar més els refugis antiaeris i donar-los el reconeixement que mereixen? Per què?". (Autor: Polvoró).

